

ETNOLOGIJA I SELO
21. STOLJEĆA:
TRADICIONALNO,
UGROŽENO,
KREATIVNO

14. HRVATSKO-SLOVENSKE
ETNOLOŠKE PARALELE

ETNOLOGIJA IN VAS
V 21. STOLETJU:
TRADICIONALNO,
OGROŽENO,
USTVARJALNO

14. SLOVENSKO-HRVAŠKE
ETNOLOŠKE VZPOREDNICE

UREDILE

KLEMENTINA BATINA
JASNA FAKIN BAJEC
TIHANA PETROVIĆ LEŠ
SAŠA POLJAK ISTENIČ

**Etnologija i selo 21. stoljeća:
tradicionalno, ugroženo, kreativno**
14. hrvatsko-slovenske etnološke paralele

/

**Etnologija in vas v 21. stoletju:
tradicionalno, ogroženo, ustvarjalno**
14. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice

Uredile

Klementina Batina, Jasna Fakin Bajec, Tihana Petrović Leš,
Saša Poljak Istenič

Zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa
Hrvatskoga etnološkoga društva i Slovenskoga etnološkoga društva

14. Hrvatsko slovenske etnološke paralele
ETNOLOGIJA I SELO 21. STOLJEĆA:
TRADICIONALNO, UGROŽENO, KREATIVNO,
Lug u Baranji, 1. – 4. listopada 2016.

hrvatsko etnološko društvo
croatian ethnological society

SLOVENSKO Etnološko DRUŠTVO
SLOVENE Ethnological SOCIETY

© 2018

Izdavači

Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, Hrvatska
Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, Slovenija

Uredile

Klementina Batina, Jasna Fakin Bajec, Tihana Petrović Leš, Saša Poljak Istenič

Lektura

Anamaria Ban (hrvatski jezik), Mateja Janković Čurič, Saša Poljak Istenič, Ave Roškar, Nina Štampohar, Danila Zuljan Kumar

Prijevod sažetaka s hrvatskog na engleski jezik

Jeremy White (Terminus Translation)

Prijevod sažetaka sa slovenskog na engleski jezik

Mateja Žuraj (Mingalaba)

Prijelom i grafičko oblikovanje

BANIAN ITC d.o.o., Zagreb

Naklada

200 primjeraka

Tisk

Tiskara Zelina d. d.

Fotografija na naslovnici

„Reformatski surduk“ u Zmajevcu, Baranja.

Žarko Španiček, 2013.

ISBN: 978-953-5839-11-8

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Zbornik je izdan uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja
Republike Hrvatske

© 2018. Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, Hrvatska
i Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, Slovenija

Sadržaj

Ivan Cifrić	
SELO I SELJACI – GLAVNA OBILJEŽJA I TOČKE PROMJENA	5
Jasna Fakin Bajec	
MREŽENJE ZNANJ IN VZDRŽNI RAZVOJ LOKALNIH SKUPNOSTI: REALNOST ALI UTOPIJA?	17
Tea Horvatin / Marijeta Rajković Iveta	
HRVATI U IRSKOJ: SUVREMENE MIGRACIJE, TRANSNACIONALIZMI, PREDODŽBE O BUDUĆNOSTI	41
Marko Smole	
POSKUSI OBUJANJA KULTURNEGA TURIZMA NA OBMOČJU GORNJE KOLPE IN ČABRANKE – KAKO NA DEPOPULARIZIRANIH OBMOČJIH OB MEJI?	69
Marta Račić	
MUNDIMITAR – TRADICIONALNO, UGROŽENO I KREATIVNO MOLIŠKO HRVATSKO SELO NA JUGU ITALIJE	93
Alenka Černelič Krošelj	
RAZVOJ PODEŽELJA, PROJEKTI LOKALNE AKCIJSKE SKUPINE POSAVJE IN VLOGA »POSAVSKIH« ETNOLOGOV IN DEDIŠČINSKIH USTANOV	107
Žarko Španiček	
MLINARSKE TRADICIJE SLAVONIJE, BARANJE I SRIJEMA KAO KULTURNA BAŠTINA	135
Suzana Leček / Ivica Šute	
SELJAČKI DOMOVI HRVATSKE SELJAČKE STRANKE (1935. – 1941.) – ZAMISAO, OSTVARENJE, NASLIJEĐE ..	157
Željko Dugac	
SUSRET SEOSKE ZAJEDNICE S NOVIM ZANIMANJEM: SESTRE POMOĆNICE (MEDICINSKE SESTRE) U MEĐURATNOJ HRVATSKOJ*	181

Špela Ledinek Lozej / Saša Roškar	
PLANINE V JULIJSKIH ALPAH PRED SODOBNIMI	
IZZIVI: primera planin pod Montažem in V Bohinju	189
Anita Matkovič	
JURJEVANJE – MED POMLADNO ŠEGO IN	
POLETNIM FESTIVALOM	211
Tanja Kocković Zaborski / Ivana Šarić Žic	
JE LI “ODZVONILO” GRADSKIM TRŽNICAMA?	231
Popis suradnika	252

SELO I SELJACI – GLAVNA OBILJEŽJA I TOČKE PROMJENA

UDK: 39:316.334.55

316.334.55-044.325

Izlaganje sa znanstvenoga skupa

Conference paper

Primljeno / Received: 1.10.2016.

Prihvaćeno / Accepted: 27.4.2018.

U pojmovnom su smislu selo i seljaci neodvojivi od pojmove prostor, kultura (tradicija) i vrijeme. U priopćenju ćemo dati kraći pregled povezanosti pojmove selo i seljaci s ovim pojmovima, u njihovim povijesnim i aktualnim aspektima i dimenzijama.

S obzirom na prostornu dimenziju, selo se povijesno i aktualno prije svega promatralo kao suprotnost gradu. Selo i grad divje su prostorne organizacije života ljudi koje su vremenom prolazile svoje mijene. No, selo je tijekom svojih promjena sve više prihvaćalo obrasce urbane kulture, da bi u suvremenosti njegova sADBina bila dodatno uvjetovana procesima globalizacije. Stoga u moderno doba nestaju neka obilježja tih suprotnosti i specifičnosti između sela i grada.

Selo se kao poseban oblik zajednice, svijet za sebe, razlikuje od grada po drugačijem odnosu prema prirodi, unutarnjoj strukturi i dinamici stanovništva, zanimanjima te sustavu vrijednosti u kojem dominira religija. S obzirom na vremensku dimenziju, tradicijsko selo ne poznaće pojam razvoja, brzine života i brzog protoka vremena te mu općenito nije svojstvena kvantifikacija vremena.

U selu danas žive seljani od kojih su samo neki poljoprivrednici (seljaci). Seljaci predstavljaju povijesnu kategoriju povezану s poljoprivredom koja je pak određivala glavni sadržaj života – od proizvodnje, graditeljstva pa sve do svečanosti. Zbog toga je i tradicijska kultura, kao glavno obilježje seoskog načina života u kulturnom smislu, nastala oblikovanjem socijalno-ekološkog ruralnog metabolizma. Ona, stoga, danas ima važnu ulogu u produbljuvanju našeg razumijevanja odnosa modernog društva i prirode.

Dvadeseto stoljeće i industrijalizacija označili su razdoblje „kraja seljaka“ i posebnog ruralnog načina života, a u dvadeset prvom stoljeću u razvijenim zemljama postavlja se pitanje nestanka sela kao specifičnog naselja obilježenoga tradicijskom kulturom. Istovremeno, ono i dalje opstaje na mnogim drugim prostorima Planeta, no njegovi stanovnici sve teže žive.

Ključne riječi: selo, seljaci, kultura, tradicija

UVODNO

U suvremenim sociološkim istraživanjima vidljiv je manjak novijih istraživanja o *selu* i *seljacima*, zbog čega nedostaje i novijih spoznaja o suvremenom stanju i tendencijama ovih dvaju iznimno važnih fenomena. Ni druge društvene znanosti nisu mnogo produktivnije u tom smislu. Stoga, primjerice, nema dovoljno istraživanja o stanju tradicijske kulture, sustavima vrijednosti (vrednota) u ruralnim naseljima i dr. Zaključci o seoskom stanovništvu donose se gotovo isključivo na temelju rezultata popisa stanovništva, bez prikupljanja dodatnih statističkih podataka. Ili se kao općeprihvaćene činjenice nekritički koriste uvriježena određenja ovih pojmoveva, primjerice, definicije sela kao malog naselja, ili uvjerenja da je ruralno stanovništvo nužno konzervativnije i religioznije od urbanog. Za spoznaje o mikro-razini oslanjamo se pak na priloge iz javnih medija, koji su obično ograničeni, i to najčešće na izvještaje o nedostacima komunalne infrastrukture u selima, povremene prijenose odabranih tradicijskih svetkovina te analize posljedica ratnih stradanja i razaranja.

Međutim, dok pojmovi *selo* i *seljaci* još uvijek sadrže neka obilježja prošlosti, ona su se u suvremenosti uvelike promijenila i nastavljaju se mijenjati. U općem smislu, danas se pojmom *selo* i dalje najčešće misli na malo naselje u kojem dominira tradicionalna kultura, a pojmom *seljaci* na socijalnu skupinu vezanu za poljoprivredu i stočarstvo. No, tijekom vremena, u oba ova pojma ugrađivani su, uz ove tradicionalne, i novi elementi.

U priopćenju ćemo iznijeti glavna obilježja i točke promjena pojmoveva *selo* i *seljaci*, kroz povijest do danas, i to pomoći triju pojmoveva koja ih oduvijek blisko prate: *prostor*, *vrijeme* i *kultura* (tradicija).

DIMENZIJE U ISTRAŽIVANJU SELA I SELJAŠTVA

Tri dimenzije smatramo ključnima za bolje razumijevanje pojmoveva *selo* i *seljaci*. To su *prostor*, *vrijeme* i *kultura* (materijalna, socijalna i duhovna).

Uloga prostora

U prošlosti su naselja uvijek nastajala na prostorima pogodnima za život. Ljudi su ih obično gradili na povišenim mjestima, a prirodne značajke poput rijeka i planina omedivale bi njihov svakodnevni životni

prostor kojeg su obilježavale plodne i obradive površine. Mjesta oda-brana za naselja nerijetko su bila prostori već postojećih naselja (što je vidljivo iz usmene predaje ili materijalnih ostataka).

No, uz određene fizičke odrednice, prostor se uvijek povezivao i s vjerovanjima. To je, primjerice, vidljivo iz toponijskih aspekata naselja koji uvijek imaju vezu s tradicijom, religijama ili mitovima. U novijoj literaturi Belaj (2014) govori o međuodnosu mitologije i toponijskih aspekata naseljavanja. U mitovima je prostor obično podijeljen tako da na najvišim mjestima u uređenom prostoru obitavaju ljudima naklo-njeni bogovi, dok se u najnepristupačnijim dijelovima i neredu nalaze neprijatelji ljudima, kao što su zmajevi, zli duhovi i sl. Ljudi su oduvijek težili otići iz nepovoljnijih prostora i naseljavati one pogodnije. Istovre-meno, na naseljenim prostorima stanovnici su imenovali pojedine dije-love atara. Mnogi su nazivi ostali do danas, a u njima su vidljivi utjecaji vlastite kulture, katkad i susjednih kultura.

Uz fizičke značajke i kulturna obilježja, iz načina organizacije sela može se iščitati i poseban odnos seljana prema prostoru. Tako, primje-rice, u ravničarskim dijelovima Hrvatske nisu građene kuće na kat niti prostor za stoku u sklopu zajedničkog prebivališta, ispod stambenog prostora. Možemo reći da je gradnju nastambi u horizontalnom pro-storu uvjetovalo shvaćanje da prostora ima dovoljno pa nije potrebno graditi u visinu. U slavonskim selima nisu građene katnice sve do indu-strijskog doba kada su se u seoskoj arhitekturi počeli prihvatići obrasci iz grada.

Uloga vremena

Vrijeme je bitan čimbenik seoskog života. Prethodno smo već rekli da su nastambe građene sukladno reljefu i potrebama stanovnika. Mala seoska naselja i vizualno su oduvijek izgledala kao da su stopljena s prirodom pa često nije bilo lako povući granicu između dvorišta i okolnog pro-stora. Ljudi se nisu ogradivali od prirode kao danas. Takva organizacija prostora u skladu s prirodom povezana je i sa shvaćanjem vremena na selu. Život se vodio u skladu sa Suncem. Ustajalo bi se u zoru, a lijegalno sa zalaskom sunca. (Izuzetak tome bila bi poduža večernja kućna sijela.) Ljeti se ustajalo rano, a kasno lijegalno, za razliku od zimskog perioda. Prirodno vrijeme uvjetovalo je organizaciju socijalnog vremena.

Danas se pak vrijeme na selu shvaća mnogo bliže gradskom poimanju: „Vremena nikad dosta“, „Vrijeme je novac“ i sl. Pijetlove su zamjenile budilice koje određuju ritam socijalnog vremena. Socijalno vrijeme više nije izvedenica iz prirodnog, već obrnuto: socijalno vrijeme sve više tendira ovladati i upravljati prirodnim vremenom. Selo je danas prihvatio urbanu organizaciju vremena kojega ima u izobilju jer su moderni strojevi preuzeли velik dio ljudskoga rada. Primjerice, nekada bi se na selu, u slobodno vrijeme i blagdanima, sjedilo na drvenim klupicama ispred kuća ili u hladovini. Ritam života bio je znatno sporiji, uvjetovan radovima koje se obavljalo u određena doba dana, mjeseca ili godine. Život sukladan s prirodnim vremenom omogućio je život seoske tradicijske kulture. Međutim, danas svjedočimo nestanku klupica na selu, a s njima i važnog načina korištenja vremena. Nema više ni hladovine u koju bi se klupice postavile jer su tradicijske biljke, poput stabala oraha, duda ili hrastova, uklonjene ili zamijenjene egzotičnjima. Time se ne smanjuje samo vrijeme za dnevni ili sezonski odmor, već i vrijeme potrebno za prenošenje elemenata tradicijske kulture.

Uloga kulture

Svaka kultura izražava duh svoga vremena. Ona u sebi sadrži tri aspekta: materijalni, socijalni i duhovni (Gavazzi 1991), a njihova obilježja zajedno tvore ono što nazivamo *kultura*. Sva tri aspekta zajedno (prostor, vrijeme i kultura) mogu odgovoriti na pitanja odnosa kulture, sela i seljaka. Povijest nas potiče da postavimo pitanje: utječe li kultura na promjene sela i seljaštva ili pak promjene u selu i seljaštvu utječu na promjene kulture? Najjednostavniji odgovor bio bi da se radi o međusobnoj povezanosti ovih fenomena i da je riječ o procesu koji ih pojedinačno nadilazi. Kulturne promjene u seoskoj kulturnoj tradiciji zbivale su se utjecajem unutarnjih i izvanjskih čimbenika i uvek su tekle vrlo spor. Primjerice, tijekom prenošenja lokalnih kulturnih obrazaca i načina života u cjelini na sljedeće generacije postupno se korigirala tradicija: nešto se izostavljalo, a nešto dodavalо. Važnu ulogu u tome imale su i susjedne kulture (npr. u običajima, nošnjama i jeziku). Tako Jakšić (2015) pokazuje kako su za, primjerice, Slavoniju, Srijem i Baranju relevantni bili utjecaji Mađarske, Bosne, Turske, Srbije i Njemačke, što se osobito vidi u rječniku i govoru. Kako obrasci promjena u selu i seljaštvu dolaze i izvana, otuda i nalazimo sličnosti u promjenama sela i načina življenja.

Međutim, u suvremeno doba promjene na selu sve se brže odvijaju, za što je posebno značajan utjecaj moderne kulture, a danas sve više i globalne promjene u svijetu.

ŠTO JE SELO?

U etimološkom smislu dva su izvora termina za selo: (1) sanskrt: *ves*, što znači pleme, obitelj; (2) latinski: *rus, ruris* (Sorokin *et al.*, 1930). Za pojam selo vezane su i neke imenice, i srodnii glagoli kao što su: seliti se; sijelo – sjesti; naseliti – naselje, zaselak, selište; stanovi i dr.

Imenicom *seljak* obično se označava onaj koji se ponaša drugačije od stanovnika grada, a nekada ima i pejorativno značenje. Primjerene je i korektnije danas je reći da su stanovnici sela *seljani* (stanovnici sela) u odnosu na građane (stanovnike grada), jer selo više nije prostor života isključivo seljaka. U njemu su razvijena različita zanimanja pa u njemu žive i različiti socijalni slojevi: poljoprivrednici (seljaci), ali i nepoljoprivrednici, uzdržavano stanovništvo, nezaposleni te mladi.

Termin *ruralno* potječe od latinske riječi *rus, ruris* – selo. Otuda i naziv *ruralna sociologija* kao aplikativna znanost koja obuhvaća i nešto širi prostor od samoga sela te interpretaciju položaja sela u tom prostoru. Za pojam *ruralno* također se vezuju srodnii pojmovi:

- *ruralan* – tiče se sela, seoski, seljački, ladanjski, poljski, poljodjelski, zemljoradnički;

- *rurizam* – (1) naziv za ideologiju političkih stranaka koje se oslanjaju na seljačke mase ili (2) grana urbanizma i sociologije koja proučava i rješava probleme uređenja i izgradnje sela;

- *rustikanizam* (*rusticus* – seoski, u prenesenom značenju: grubost, neotesanost, seljački po izgledu i ponašanju) – naziv koji Predavec (1934) upotrebljava za socijalne probleme sela u knjizi posvećenoj Antunu Radiću, osnivaču seljačkoga pokreta i njegovoj ideologiji;

- *ruralizam* – smjer u umjetnosti koji obrađuje seoske motive; i dr.

Općenito govoreći, selo je manje naselje u prostoru koji nije kontinuirano socijalno organizirano (kao što su to povijesni slojevi, klase u gradu), sa slabom podjelom rada, bez središnjih funkcija, u kojemu se stanovnici najviše bave poljoprivredom. Međutim, iako se na većim prostorima sličnoga reljefa sela naizgled mogu činiti veoma slična (primjerice, u Slavoniji, Srijemu i Baranji), svako je selo, ipak, jedinstveno (Borchet 1980), s vlastitim specifičnim lokalnim identitetom.

TIPOLOGIJA SELA U HRVATSKOJ

Sela se u Hrvatskoj najčešće tipologiziraju po obliku pa razlikujemo: *ušorena, raštrkana, grupirana*. To je tradicionalna tipologija sela koja danas postaje upitna te se javlja potreba za novom tipologijom. Tako Šimunović (2013) upozorava na činjenicu da su utjecajem novijih procesa nastala nova nedefinirana naselja, kao što su industrijska i turistička. Tradicionalna tipologija uzimala je u obzir uglavnom poljoprivredu kao glavnu djelatnost te položaj sela i kuća u odnosu na okolnu prirodu. Novije djelatnosti tada su bile nepoznanica. Međutim, danas postaje očito da je vrijeme da se načini nova tipologija sela u Hrvatskoj. I to ne samo sela, nego i sveukupnih naselja. Za to postoje znanstveno-stručne pretpostavke u raspoloživom znanstvenom kadru i nekim dosadašnjim spoznajama, ali je potrebna i politička odluka temeljena na konsenzusu.

U kulturno-povijesnom smislu mogli bismo reći da postoji: *tradicionalno, modernizirano i novo selo*. Ideja *novog sela* – sela 21. stoljeća – predstavlja potrebu za novim znanstvenim spoznajama o naseljima i stanovništву. Deklaracija iz Konstanza (rujan 2000, „Novo selo nastaje u glavi“) navodi *pet tipova* sela budućnosti: *selo građana, selo medija, selo kulture, selo turizma i selo generacija* (Magel 2002). U koncipiranju programa uloge sela u neposrednoj budućnosti von Braun (prema: Magel 2002) ističe četiri respektabilna okvira: *politički i institucionalni okvir* (kultura, znanje i obrazovanje; politika u korist ruralnih područja; zeleni pokreti: aktivno ruralno društvo); *širenje tehnološke osnove* (potencijal biotehnologije za poljoprivredu; informacijska i komunikacijska tehnologija; budućnost poljoprivrednih tehnologija); *čovjekovo djelovanje i prirodni resursi* (održivi energetski sustavi; održivo gospodarenje tlom; dostatnost vode za sve; očuvanje genetskih resursa) i *urbano-ruralna povezanost* (zaposlenje i migracije; infrastruktura i promet; upravljanje javnim dobrima).

SELO KAO SVIJET ZA SEBE

Kada se kaže da je selo svijet za sebe, tada se misli na samodovoljnost načina života (materijalnog, socijalnog i duhovnog) u brojnim lokalnim zajednicama. Takva unikatnost (u odnosu na urbani svijet) upućuje na to da se radi o specifičnoj kulturi (seljačkoj, ruralnoj), što bi značilo da je selo i kultura za sebe.

I u sociološkoj se literaturi selo shvaća kao zasebno pa Tönnies ([1887] 2010) selo shvaća kao zajednicu (*Gemeinschaft*) u odnosu na

društvo (*Gesellschaft*). Drugi autori govore o seoskoj kulturi kao o maloj tradiciji, nasuprot velikoj tradiciji koja je strukturirana i sistematizirana (npr. Redfield 1956). Poznati francuski sociolog sela Henri Mendras rekao je: „Nekad su selo ili skupina sela značili svijet koji je bio dovoljno brojan i dovoljno raznorodan pa je mogao biti sam sebi dostatan živjeti u relativnoj ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj autarkiji. Svaka je seljačka porodica proizvodila od svega pomalo i time zadovoljavala svoje osnovne potrebe; zanatlije su proizvodile dodatne predmete za čiju je izradu bila nužna stanovita specijalizacija. Redovito je muškarac sebi birao ženu samo u najbližem susjedstvu. Prema tome čitav je društveni život bio ograničen okvirima sela ili ‘kraja’. Svakog je razvijao svoju vlastitu civilizaciju koja se neznatno razlikovala od civilizacije njegovih susjeda“ (Mendras 1966: 335).

Mnogi su autori pisali o specifičnostima sela koja su označavala selo kao zaseban svijet. I danas susrećemo takve opise u monografijama ili kraćim opisima seoskih naselja i njihovih običaja i načina života. U tom smislu etnološki pristup bit će i ubuduće važan i plodonosan. Primjerice, u proučavanju sela važni su antroponijski aspekti. Svako selo ima svoju unutarnju dinamiku koja se izražava i u dinamici „seoskih elita“, koja je pak vidljiva u nazivima obitelji (kuća) i njihovojoj promjeni. Identitet pojedinca bio je obilježen identitetom obitelji pa se pitalo „čiji si ti“, što je značilo „iz čije si kuće“, a ne kako ti je prezime (kako se zoveš).

RURALNA PODRUČJA U HRVATSKOJ

Iz *Strategije ruralnog razvoja RH 2008.–2013.* donosimo osnovne podatke:

U RH je 44,4% stanovništva ruralno stanovništvo, a 55,6% urbano. U 27 zemalja Europske unije više od 90% teritorija i 56% stanovnika pripada ruralnim područjima. Prema OECD-ovu kriteriju od 150 stan. na km², 91,6% ukupnog područja RH klasificirano je kao ruralno, a 8,4% kao urbano.

Regije se (prema udjelu stanovnika u ruralnim lokalnim područjima) dijele na:

- a) pretežito ruralne regije (više od 50% stanovništva)
- b) značajno ruralne regije (15% – 50% stanovništva)
- c) pretežito urbane regije (manje od 15% živi u ruralnim lokalnim područjima). To je jedino grad Zagreb.

TKO SU DANAS SELJACI?

1) Seljak/seljaci su socijalna skupina (grupa) uglavnom povezana s poljoprivrednim zanimanjem te sa specifičnom ruralnom (seljačkom) kulturom i tradicijom po čemu se razlikuje od drugih društvenih skupina. Međutim, nije poljoprivredno zanimanje to što osobu čini seljakom, već način života uvjetovan kulturnom tradicijom (npr. poduzetnik se može baviti poljoprivredom, a živjeti prema urbanim standardima). Pojam *seljak*, dakle, nije samo ekonomski pojам povezan s osnovnom djelatnosti (poljoprivredom), nego ga karakterizira svojstven način života koji počiva na tradiciji. U tom smislu seljaci jesu poljoprivrednici, ali svi poljoprivrednici nisu seljaci. Za suvremenog poljoprivrednika (poduzetnika) u Hrvatskoj možemo reći da je seljak ako se u socijalnom smislu drži svoje tradicije (drži se običaja, čuva staru narodnu nošnju, u jeziku poštuje svoj lokalni govor...).

U socijalnoj strukturi društva, Švar (1970) navodi da postoje tri grupacije: (a) radnička klasa (proizvodi višak rada); (b) sitni proizvođači s vlastitim sredstvima, a među njima dvije socijalne skupine: seljaci i obrtnici; i (c) neproizvodni radnici (obavljaju društveno korisne poslove) – „kontraklasa“. Seljaštvo postoji otkad postoji i diferencirano (klasno) društvo. Seljaci su vlasnici sredstava rada, ne prisvajaju tuđi višak rada, najviše proizvode za svoje potrebe, daju višak rada društvu (vidi i: Rogers 1972: 416) u obliku poreza, depriviranih cijena poljoprivrednih proizvoda itd. Seljaštvo je uvijek bilo rezerva drugih društvenih klasa (slojeva). U druge slojeve (klase) prelazilo se zapošljavanjem ili obrazovanjem. Pojedini seljaci mogli su dospijeti do bogatih – kapitalista, postati srednji sloj, ali i osiromašiti, postati proleterima.

Tijekom povijesti je seljaštvo prolazilo nekoliko velikih *kriza*. Prva se kriza dogodila u vrijeme raspada plemenske zajednice u ranom feudalizmu; tu je, zatim, srednjovjekovna kriza i pobune u vrijeme razvijenog feudalizma (zahtjev za seljačkim pravicama); nadalje, u vrijeme prodora kapitalizma na selo i poljoprivredu, kada dolazi i do velikog socijalnog diferenciranja; zatim, u vrijeme borbe radničkog pokreta te, konačno, suvremena kriza seljaštva u Hrvatskoj nakon 1990. godine koja traje do danas.

2) Drugo značenje termina *seljak/seljakinja* jest da se radi o stanovniku malog naselja – sela; općenito, to je stanovnik koji živi izvan grada.

- 3) Treće značenje termina *seljak* je u pogrdnom i podrugljivom smislu pa znači, primjerice, onaj koji je „zaostao“, „zatucan“, „glup“ („Baš si seljak!“).
- 4) U domaćoj literaturi spominje se i pojam „postmoderni seljak“, kao i „postseljak“ – poljoprivrednik oslobođen tradicije, moderniziran (Švar 1988).

POSTOJE LI DANAS SELJACI I TKO SU ONI?

Na prvi dio pitanja možemo pozitivno odgovoriti – da, i danas postoje seljaci. Međutim, na drugi dio pitanja – tko su oni? – zapravo nemamo odgovor. U hrvatskoj sociologiji, nažalost, nema dovoljno novijih istraživanja (od 90-ih godina naovamo) koja bi nam mogla pomoći u davanju preciznije deskripcije glavnih obilježja današnjih seljaka kao pojedinaca, odnosno kao socijalne skupine. Zato najčešće posežemo za spoznajama iz etnologije i etnografije kako bismo barem približno opisali o kome/čemu se zapravo radi kada govorimo o selu/seljaku. Nužna je, stoga, intenzivna suradnja etnologije i sociologije te demografije i ekonomije na različitim razinama, od mikro-razine do makro-razine, kako bismo produbili potrebne spoznaje o načinu svakodnevnog življenja, o načinu proizvodnje, o običajima i sustavima vrijednosti i dr. Prema postojećim, ponajviše teorijskim spoznajama, prepostavljamo da bi nam istraživanja pokazala kako danas možemo govoriti o rasponu od tradicionalnih seljaka povezanih kulturnom prošlošću pa sve do pripadnika modernih OPG-ova koji su uglavnom usmjereni na proizvodnju za tržište i urbanu kulturu, iako žive na selu. Negdje u tom rasponu nalaze se i žitelji manjih OPG-ova koje se može više smatrati seljacima ukoliko, primjerice, participiraju u nekim elementima tradicijske kulture. Uglavnom je riječ o stanovnicima srednje i starije dobi čiji je život na selu više ovisan o osobnom radu na imanju (tj. o internim čimbenicima), za razliku od članova modernih poljoprivrednih OPG-ova čija perspektiva ovisi uglavnom o tržištu (tj. o eksternim čimbenicima). Također, istraživanja bi mogla pokazati i da je seljačka kultura prisutnija u manjim i udaljenijim seoskim naseljima, nego u prigradskim i onima bližim urbanim središtima.

Zaključno, poznata su nam samo neka općenita socio-kulturna obilježja po kojima smatramo da netko jest ili nije seljak. Ostala socio-demografska obilježja nisu nam evidentna. Iz tih činjenica možemo izvodi-

ti samo općeniti zaključak o nestajanju tradicionalnog, ali sve izvjesnije i moderniziranog sela. Selo više nije svijet za sebe (kakvu predodžbu još uvijek imamo o selu), iako još uvijek u sebi zadržava dio takvoga svijeta. Stoga se pred samo selo/seljake, ali i nas istraživače, postavlja veliki izazov koji donosi ovo novo prijelomno razdoblje za selo u suvremenosti i nove promjene na selu, posebice socijalne strukture.

LITERATURA

- BELAJ, Vitomir i Juraj BELAJ. 2014. *Sveti trokut. Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb: Ibis grafika; Institut za arheologiju; Matica hrvatska.
- BORCHET, C. 1980. *Das Ende des alten Dorfes?* Stuttgart: Kohlhammer.
- GAVAZZI, Milovan. 1991. *Baština hrvatskog sela*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
- JAKŠIĆ, Martin. 2015. *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*. Zagreb: Naklada Dominović.
- MAGEL, Holger. 2002. „Dvadeset godina Bavarskog programa obnove sela: spoznaje i perspektive“. *Sociologija sela* 40(1/2, 155/156): 88–104.
- MENDRAS, Henry. 1966. „Sociologije seoske sredine“. U: Gurvitch, G., *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, 332–349.
- PREDAVEC, Josip. 1934. *Selo i seljaci*. Zagreb: Socijalna biblioteka.
- REDFIELD, Robert. 1956. *The Little Community*. Chicago: University of Chicago Press.
- ROGERS, Everett M. i BURDGE, R. J. 1972. *Social Change in Rural Societies*. New York: Prentice-Hall, Inc.
- SOROKIN, P. A., ZIMMERMAN, C. C. i GALPIN, C. J. (ur.) (1930, Vol I). *A Systematic Source Book in Rural Sociology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Strategija ruralnog razvoja RH 2008.–2013.* (2008). Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, ribarstva i ruralnog razvoja.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar i MALETIĆ, Franjo. 2008. *Hrvatski prezimenik. Pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠUVAR, Stipe. 1970. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠUVAR, Stipe. 1988. *Sociologije sela* (knj. II). Zagreb: Školska knjiga.
- TÖNNIES, Ferdinand ([1887] 2010). *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

THE VILLAGE AND VILLAGERS – CHARACTERISTICS AND KEY POINTS OF CHANGE

In the conceptual sense, the village and villagers are inseparable from the concepts of space, culture (tradition), and time. This report provides a brief overview of how connected the concepts of *village* and *villagers* are with these concepts in their historical and current aspects and dimensions.

Considering the spatial dimension, the village is historically and currently observed as the opposite of the city. The village and the city are two human spatial living patterns that have undergone changes over time. However, throughout all its changes, the village began to accept more and more forms of urban culture, and its fate in modern times would be additionally conditioned by glocalisation processes. Thus, in modern times, some of the characteristics of these oppositions and specificities between the village and the city have disappeared. As a special form of community, a world in and of itself, the village differentiates from the city in its relationship with nature, its internal structure and demographics, its professions, and its value system, which is dominated by religion. Considering the temporal dimension, the traditional village is not aware of the concepts of development, fast living, and the quick passage of time, and quantifications of time are generally not one of its characteristics.

Only some of the villagers who live in today's villages are farmers (peasants). Peasants are a historical category tied to agriculture, which determined the main content of their lives – from production and building to celebrations. For this reason, traditional culture as the main characteristic of the village way of life in the cultural sense came about through the shaping of the socioecological rural metabolism. Therefore, it plays an important role today in deepening our understanding of the relationship between modern society and nature.

The 20th century and industrialisation marked the period of the “end of the peasant” and the special rural way of life. In developed countries in the 21st century, the question arises as to whether or not the village will disappear as a specific settlement marked by traditional culture. Simultaneously, it continues to survive in many other places on the planet, although its residents are finding it harder and harder to survive.

Keywords: village, peasants, culture, tradition

Jasna Fakin Bajec

MREŽENJE ZNANJ IN VZDRŽNI RAZVOJ LOKALNIH SKUPNOSTI: REALNOST ALI UTOPIJA?

UDK: 39:502.131.1

Pregledni znanstveni članek

Review article

Prejem / Received: 16. 5. 2017

Sprejetje / Accepted: 16. 4. 2018

Prispevek obravnava vlogo etnologov pri doseganju vzdržnega razvoja, pri katerem se velik poudarek namenja participativnim pristopom in mreženju znanj med različnimi generacijami, sektorji, spoloma in drugimi deležniki. Čeprav se vsi deležniki razvoja, zlasti politiki, strokovnjaki, gospodarstveniki in civilna družba, zavedajo, da bi z povezovanjem lažje dosegli kakovostnejši razvoj in boljše počutje ljudi, je v resnici to zelo težko doseči. Avtorica s predstavijo potreb in interesov posameznih skupin poskuša odgovoriti na vprašanja, kako s pomočjo dedičinskih praks doseči povezovanje ter kako bolje ozavestiti vse vpletene deležnike, da vključujejočo družbo, enakost, vseživljenjsko izobraževanje, zaščito okolja in napredek lahko zagotovimo le s spoštovanjem, upoštevanjem načel etike in solidarnosti.

Ključne besede: trajnostni razvoj, participacija, lokalna razvojna jedra, dedičinske prakse

UVOD

Številne evropske in nacionalne razvojne strategije in dokumenti (prim. Evropa 2020, Agenda 2030 za trajnostni razvoj, Strategija razvoja Slovenije 2030, Program razvoja podeželja RS 2014–2020 idr.) velik poudarek namenjajo povezovanju in aktivnemu sodelovanju različnih skupin deležnikov. Stremi se k oblikovanju različnih partnerstev (prim. javno-zasebno partnerstvo) in razvojno lokalnih in transnacionalnih mrež, v katerih bi si člani izmenjevali znanje, izkušnje, dobre prakse, nova spoznanja in se med seboj spodbujali in opogumljali. Hkrati se v razvojnih strategijah čedalje več pozornosti namenja razvoju ustvarjalne in vključujoče družbe, vseživljenjskemu učenju in posledično kakovostnemu življenju ljudi, saj je ekonomska kriza prinesla spoznanje, da tehnološke inovacije za razvoj gospodarstva niso dovolj, ampak je treba razvijati tudi družbene inovacije (angl. *social innovation*) in socialni kapital. Družbene inovacije, ki so usmerjene k različnim družbenim prak-

sam in spodbujanju ustvarjalnosti ljudi, naj bi sočasno reševale socialne potrebe in ustvarile nove družbene odnose in sodelovanja. Ključno pri tem pa je spreminjanje družbe v participativno prizorišče, na katerem je sodelovanje ljudi in njihovo aktivno vključevanje v različne odločitvene procese izrednega pomena (BEPA 2010:9–10).¹ Podobno definicijo zasledimo tudi za socialni kapital, ki po ameriškem politologu Robertu Putnamu med drugim izpostavlja mreže državljanske povezanosti, vsespološno vzajemnost med ljudmi in medsebojno zaupanje (Žiljak in Šalaj 2007:97). Zato tudi vizija nedavno sprejete *Strategije razvoja Slovenije 2030* izpostavlja pomen vseživljenskega učenja za soočanje z največjimi razvojnimi izzivi, zaupanja, dobroih odnosov za solidarno in strpno družbo, odprtosti za partnerstvo in sodelovanje ter razvoja globalnih mrež, ki bodo temeljile na kulturni edinstvenosti (Strategija RS 2030:17). Podobne smernice zasledimo tudi v Programu razvoja podeželja RS 2014–2020, v katerem Ukrep 16 izpostavlja sodelovanje med raziskovalnimi institucijami in različnimi deležniki na podeželskih območjih. Po mnenju snovalcev programa bi lahko s pomočjo rezultatov raziskav lažje premagovali gospodarske, okoljske in druge omejitve, s katerimi se ti zaradi razdrobljenosti in nepovezanosti morajo soočati.²

Čeprav strategije izpostavljajo pomen sodelovanja, zlasti med deležniki iz krogov socialnih partnerjev, zasebnega sektorja, civilne družbe, strokovnih institucij, regionalnih in lokalnih skupnosti ter vlade, kar naj bi dosegli s t. i. participativnim oziroma sodelovalnim pristopom (ang. *participatory approach*), se v lokalnih okoljih še vedno soočamo z nepovezanostjo, nezaupanjem in skromnim sodelovanjem med različnimi akterji. Velik problem se kaže pri povezovanju znanja med gospodarskimi družbami in raziskovalnim sektorjem (Kmet Zupančič 2017:24); o sodelovanju gospodarskih družb s socialnimi inovacijami in volonterskimi iniciativami, ki jih v lokalnih okoljih predstavljajo

-
- 1 Socialne inovacije se od gospodarskih ločijo po tem, da jih je težko izmeriti, pri njihovi razpršitvi se je potrebno prilagajati specifičnim družbenim pogojem, njihov prvotni cilj ni dobiček, ampak družbeno dobro, h gospodarski rasti pa prispevajo posredno. Obstajajo različne definicije socialnih inovacij, splošno načelo pa je, da generirajo nove ideje za reševanje socialnih ciljev in jih navadno razvijajo, izvajajo in širijo socialne organizacije. Rešitve, ki jih ponujajo, naj bi bile bolj učinkovite, dolgoročne in pravične ter naj bi hkrati spodbujale družbo k ukrepanju (povz. po Bulajič 2012:14–20).
 - 2 V tem okviru je bila ustanovljena Mreža za podeželje, ki poudarja, da je »moč mreže odvisna od skupne moči njenih članov, pri čemer je slednja lahko večja od vsote posameznih moči. Tako je za uspešno delovanje mreže potrebno sodelovanje« (Grieve 2008, cit. po Mreža za podeželje 2015: naslovna stran).

lokalna društva, študijski krožki in druge nevladne organizacije, pa se sploh ne razmišlja.³ Velik problem je tudi sodelovanje med posamezni- mi društvami ali lokalnimi skupnostmi ter med posameznimi strokami.

Vzrokov je več. Poleg skromnih finančnih sredstev, ki jih občine vlagajo za družbene dejavnosti, je še vedno premalo lokalnih iniciativ, ki bi lahko spodbudile sodelovanje, stroka pa je še premalo fleksibilna pri novih razvojnih pristopih (več gl. Fakin Bajec 2015–2016). Vsako mreženje zahteva tudi zdravo in povezano skupnost z vrednotami, kot so sočuten odnos do ljudi in naravnega okolja, medsebojno zaupanje, izmenjavo znanja, spoštovanje osnovnih načel etike in sprejemanje odgovornosti. To je žal v ozračju neoliberalne ideologije, ki je v slovenskem prostoru še vedno močno zasidrana in med drugim spodbuja individualizem, tekmovalnost, sledenje le lastnim gospodarskim in političnim interesom, preživetje na gospodarskem trgu in posledično korupcijo, zelo težko doseči. Čeprav se lokalno prebivalstvo čedalje bolj odziva na sodelovalne pristope in v okviru krajevnih skupnosti, lokalnih društev, nevladnih organizacij, civilnih iniciativ in drugih oblik participativne demokracije (prim. participativni proračun) zaupa državnim institucijam, je zaradi preteklih izkušenj, ko so bili njihovi glasovi marsikdaj neupoštevani, še vedno preveč pasivno. Razvesljivo spoznanje sodelav- cev Urada RS za makroekonomske analiza in razvoj pa je, da se zaradi izboljšanja družbenih razmer po krizi iz leta 2008,

»povečuje zaupanje med ljudmi in v poštenost ljudi ter povečuje delež tistih, ki menijo, da so ljudje večinoma pripravljeni pomagati drugim, kar kaže tudi večji obseg opravljenega prostovoljskega dela. Zaradi izboljšanih družbenih razmer se je povečalo tudi splošno zadovoljstvo z gospodarskim stanjem, vlado, stanjem šolstva in zdravstva, a ostaja nižje kot leta 2008. Nekoliko sta se povečala zadovoljstvo z delovanjem demokracije in zaupanje ljudi v ključne državne institucije, ki pa ostajata nizka« (Kmet Zupančič 2017:36).

Zato sta ključni vprašanji, kako v danih razmerah doseči mreženje in izmenjavo znanj in izkušenj med različnimi deležniki v lokalnih in transna-

³ V Poročilu o razvoju 2017, ki ga je izdal Urad RS za makroekonomske analize in razvoj, je v poglavju Dejavniki konkurenčnosti sicer izpostavljeno, da je za večjo konkurenčnost podjetij in prilagajanje celotne družbe na svetovne trende pomembna tudi čim večja vključenost v vseživljenjsko učenje in da se starejši težje odločajo za ta korak, vendar pri pospeševanju inovacijske sposobnosti večinoma izpostavljamo le prilagajanje digitalni družbi, večjemu vlaganju v raziskovalno-razvojno dejavnost, ne pa sodelovanju s socialnimi inovacijami in krepitevi socialnega kapitala (prim. Kmet Zupančič 2017).

cionalnih skupnostih, da bi lažje premagovali globalne tende in izzive ter dosegli kakovostnejše življenje v lokalnih skupnostih. Kako ustvariti ustvarjalno okolje in vključujočo družbo, v kateri bi lokalno prebivalstvo brez zadržkov delilo svoja znanja in izkušnje za lastni razvoj?

Namen prispevka je na podlagi analize rabe potencialov kulturne dediščine in drugih kulturnih praks za vzpostavljanje trajnostnega razvoja predstaviti in analizirati potrebe, interes in želje posameznih skupin deležnikov (zlasti javnega in zasebnega sektorja, stroke in civilne družbe), ki bi morali po sodobnih razvojnih strategijah in pristopu štirikratne spirale (ang. *quadruple helix approach*) oblikovati lokalna razvojna jedra in mreže za vzajemno sodelovanje. Sledimo namreč prepričanju, da bodo deležniki lažje vzpostavili lokalno razvojno mrežo in posledično transnacionalne mreže znanj, če bodo spoznali lastne pravice, zlasti pa interes in potrebe posameznih skupin.

Koncept vključevanja in sodelovanja civilne družbe, ki se je v zahodnem delu svetu začel razvijati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja kot posledica odtujitve državljanov od političnih institucij in njihovega odločanja, se postopoma vključuje tudi v projekte s področja kulturne dediščine. Ključno načelo sodelovanja, ki predstavlja del ukrepov za vzpostavljanje participativne demokracije in aktivnega državljanstva, je, da je civilna družba vključena v razvojni proces od vsega začetka. V okviru metod se je na področju ekonomije razvil model štirikratne spirale, ki poleg politike, strokovne javnosti in gospodarstva v proces nastajanja izdelka vključuje tudi uporabnike, tj. potrošnike oziroma civilno družbo. Iz ekonomije se ta model postopoma uveljavlja tudi v aplikativnih evropskih projektih, ki si prizadevajo kulturno dediščino uporabiti za reševanje gospodarskih trendov in izzivov.

Prispevek nagovarja vse deležnike, ki so v določeni skupnosti zadolženi za vzpostavitev trajnostnega razvoja in doseganja boljšega življenja ljudi. Prvovrstno izpostavlja pomen etnološke in antropološke stroke v sodobni družbi, saj bi morali kot raziskovalci človeka in njegovega okolja, svoje delo bolje usmeriti v mreženje znanj. Za začetek pa je ključno, da vsi vpleteni akterji (prim. lokalna politika, razvojne agencije, raziskovalne institucije, lokalno prebivalstvo, izobraževalne institucije idr.) začnemo razmišljati o načinu medsebojnega sodelovanja, ki ga izpostavljajo smernice različnih razvojnih programov. Čeprav so le-te velikokrat pripravljene s pristopom »od zgoraj navzdol« in zato trčijo ob povsem drugo realnost na terenu, se je potrebno tudi zavedati, da so naši pred-

niki lažje preživeli težke čase v skupnostih (prim. na podeželju) tudi s pomočjo vaške solidarnosti, medsebojnega zaupanja in pomoči. Zato članek predstavlja uvod v zelo potrebno študijo o načinu mreženja v sodobnem času in razumevanje potreb vpletenih akterjev.

Predstavljeni primeri izhajajo iz dveh aplikativnih Interreg projektov (THETRIS⁴ in UGB⁵), pri katerih se je avtorica članka v sodelovanju s sodelavci ZRC SAZU ukvarja z razvijanjem metod in orodij za vodenje in opolnomočenje lokalnih razvojnih skupin. V okviru projekta THETRIS je avtorica v sodelovanju z Nevo Makuc tudi vodila izobraževalno delavnico, katere cilj je bil s partnerji iz držav Srednje Evrope analizirati probleme, izkušnje in posamične dobre ali manj uspešne prakse trajnostnega upravljanja in rabe kulturne dediščine za razvoj podeželja. Cilj delavnice je bil razmisiliti o konkretnih zamislih, kako oblikovati inovativna raziskovalna jedra, da bi z mreženjem znanj spodbujala usklajeno sodelovanje zlasti politikov, stroke, gospodarstvenikov in lokalnih prebivalcev. V okviru projekta UGB pa avtorica raziskuje, kako premagati izzive, s katerimi se partnerji soočajo pri organiziranju in vodenju sestankov z lokalnimi deležniki ter implementaciji zamisli, ki jim jih udeleženci zaupajo na skupnih srečanjih.

-
- 4 Glavni namen projekta THETRIS – THEmatic Transnational Church Route Development with the Involvement of Local Society / Razvoj tematske mednarodne cerkvene poti s sodelovanjem lokalne skupnosti, ki je potekal v letih 2012–2014, je bil postaviti strategije, inovativne načine in tehnike ohranjanja in vzdržne rabe kulturne dediščine za zagotavljanje družbene in gospodarske vitalnosti podeželskih skupnosti. Vodilni partner projekta je bilo Združenje občin območja zgornje Tise iz Fehérgyarmata (Felső-Tisza Vidéki Többcélú Kistérségi Társulás) na Madžarskem; sodelovalo pa je še deset partnerjev iz srednjeevropskih držav (več gl. Fakin Bajec 2013).
 - 5 Projekt UGB: Urban Green Belts: smart integrated models for sustainable management of urban green spaces for creating more healthy and liveable urban environments / Zelenne mestne površine: Pametni integrirani modeli trajnostnega upravljanja mestnih zelenih površin za bolj zdravo in bivanju prijazno mestno okolje (1. 6. 2016–30. 5. 2019) je namenjen razvoju treh modelov za vključujoče načrtovanje in upravljanje zelenih površin v mestih. Razviti modeli bodo predstavljali načine in orodja, kako upravljanje mestnih površin izboljšati s pomočjo GIS podatkov, aktivnim vključevanjem lokalne skupnosti in doseganjem večnivojske uprave, ki bo vključevala tudi vse glavne skupine deležnikov. Model vključevanja skupnosti v upravljanje mestnih površin, ki ga pripravljajo sodelavci ZRC SAZU, vključuje tudi teorije in konkretne prakse, kako s participativnimi pristopi in metodami ozaveščati, spodbujati in izobraziti lokalne prebivalce za večjo vključenost pri načrtovanju in upravljanju njihovega bivalnega okolja. Zato bo model prenosljiv tudi v druga ruralna okolja. Vodja projekta je Občina Hegyvidék iz Budimpešte (12 okoliš), pri projektu sodeluje še 8 partnerjev iz Srednje Evrope. Projekt je financiran iz sredstev INTERREG, Program Srednja Evropa (Več o projektu gl. Kolenc 2007; <http://www.interreg-central.eu/Content.Node/UGB.html> in <https://ikss.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/urbani-zeleni-pasovi-pametni-integrirani-modeli-za-trajnostno-upravljanje-z#v>).

Članek najprej pod drobnogled postavlja ključne teoretske smernice sodelovalnega pristopa v lokalni skupnosti. Sledita poglavji o vlogi dedičinskih praks za vzpostavljanje trajnostnega razvoja ter analiza potreb, izkušenj in zamisli, kako združiti štiri glavne razvojne deležnike v mreže znanj, da bodo med seboj začeli sodelovati in si izmenjevati izkušnje. V zaključku so podane možne naloge etnologov in kulturnih antropologov pri doseganju učinkovitega mreženja, ki bi lahko bistveno pripomoglo pri soočanju s razvojnimi izzivi podeželja.

TRAJNOSTNI RAZVOJ IN METODE AKTIVNE PARTICIPACIJE MED TEORIJO IN PRAKSO

Politika trajnostnega razvoja zahteva nove pristope pri razvoju skupnosti in izobraževanju ljudi, ki bi morali svoje gospodarstvo, socialno življenje in naravno pokrajino razvijati na način, da se naravnih danosti ne uničuje, temveč ohranja. Čeprav začetki diskusije o vzdržnem razvoju segajo že v sedemdeseta leta 20. stoletja in so svoje pravne podlage dobili s Brundlandskim poročilom leta 1987, se njegova vizija nenehno razvija in prilagaja sodobnim potrebam in spremembam. Leta 2015 sprejeta Agenda za trajnostni razvoj do leta 2030, sprejeta v okviru OZN, več pozornosti namenja odpravi revščine, zmanjševanju neenakosti, spoštovanju človekovih pravic in enakosti spolov ter zagotavljanju blaginje, miru in varnosti za vse ljudi in skupnosti (spletni vir 1). Posebno pozornost namenja prav ljudem in tako imenovani vključujoči družbi, ki spodbuja socialno vključenost civilne družbe in drugih razvojnih deležnikov. To v praksi pomeni reševanje izzivov ne za ljudi, temveč skupaj z ljudmi. Agenda se zavezuje tudi k sklepanju partnerstev med državami, ki naj bi si med seboj bolje izmenjevale izkušnje, zgodbe o uspehih in globalnih izzivih ter pridobljenih novih spoznanjih (spletni vir 2).

Pozornost Agende na ljudi in poudarjanje pomena sodelovanja s civilno družbo ni naključe, saj je bilo lokalno prebivalstvo donedavnega pre malo vključeno v politične procese oblikovanja, sprejemanja in ureševanja predpisov in javnih politik. Projektne skupine sestavljene iz načrtovalcev, strokovnjakov in političnih predstavnikov, ki so na primer pripravljale razvoj podeželja, so javnost o smernicah razvoja obvestile šele na koncu procesa priprav in ne v teku nastajanja razvojnih ukrepov. Posledice izključenosti so se najprej kazale pri pasivnosti ljudi na lokalnih ali nacionalnih volitvah in pri drugih političnih odločitvah.

Zato sta se v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja začela razvijati koncepta aktivnega državljanstva, participativne demokracije in participativni oz. sodelovalni pristopi. Predstavljali so odgovor na kritiko političnega sistema, ki je bil preveč formalen, oddaljen od državljanov in preveč osredotočen na politična telesa. Aktivno državljanstvo posebno pozornost namenja delovanju, ki je usmerjeno v splošno družbeno korist in ne zgolj v uresničevanje osebnih interesov (spletni vir 3). Participativna demokracija pa daje ljudem pravico ali vsaj možnost prevzemanja bolj aktivne vloge v političnih odločitvah (več gl. Bachrach, Botwinick 1992). V tem kontekstu je tudi participacija prvotno pomenila »sodelovanje pri oblikovanju, sprejemanju in izvajanju javnih politik« (Parry, Moyser, Day 1992:16; cf. in Müller, Stotten 2011:5) in se nanašala na izboljšanje in širitev demokratičnega procesa odločanja.

V devetdesetih letih 20. stoletja se je participativni pristop uveljavil v politiki trajnostnega razvoja, v kateri je poudarek na socialnem razvoju globalne, nacionalne in lokalne družbe ter »dobremu upravljanju«. To pomeni, da so postopki odločanja transparentni, odgovorni, odzivni, pravični, vključujoči, učinkoviti in spoštujejo pravno državo (Müller, Stotten 2011:7). Leta 1993 je Odbor za razvojno pomoč Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD) odobril »Usmeritve za participativni razvoj in dobro upravljanje«, v katerih je trajnost opredeljena kot v prihodnost usmerjen proces iskanja, učenja in spremnjanja razvojnih odločitev znotraj skupnosti oziroma družbe. Velik poudarek je na razvijanju procesov socialnega učenja in pridobivanja znanj in veščin za uveljavljanje in implementacijo participativnih praks (Müller, Stotten 2011:7).

V zadnjih letih se je ideja o participativni demokraciji uveljavila na številnih področjih družbenega življenja, vključno z gospodarstvom, kulturo in socialo (prim. premagovanje rasnih in emigrantskih izzivov). Ključne smernice participativnega oz. sodelovalnega pristopa se nagnajo k spoznanju, da je sodelovanje

»...bolj nabor načel kot ideologija, bolj upoštevanje etike kot določati model ... Kakovostno sodelovanje pomeni učenje o spoštovanju in poslušanju mnenj, občutkov in znanj tistih, ki smo jih v preteklosti le »naslavljali«; zahtevana je transparentnost glede naših namenov vmesovanja v njihovo življenje ... potrebna je tudi skrbnost pri decentraliziranju in delegiranju, dovoliti si manj moči pri upravljanju skupnih resursov in prevzemanje več odgovornosti; izmenjava znanj in stro-

kovnega znanja ... Na kratko, gre za odpiranje, tveganje in izkazovanje zaupanja. Takšne spremembe niso enostavne za tiste, ki so obteženi s prtljago iz dolgega obdobja formalnega izobraževanja in hierarhičnih struktur» (Ficher 2001:9).

Po novih pristopih in razumevanjih ima javnost pravico vedeti, kaj se dogaja v njihovem bivalnem okolju, kako se ga načrtuje, upravlja in vzdržuje. Zato jo je treba spodbujati in ozaveščati o participativnih veščinah, da bo aktivno sodelovala v okoljih, kjer živi in dela (Bahrain Shuib et al., 2015:315).

Projekti, ki sledijo implementaciji participativnega pristopa, v svoje aktivnosti vključujejo različne zainteresirane skupine in posameznike. Omogočiti jim je treba prostor in priložnost, da ne zgolj poslušajo o sprejeti razvojni odločitvi, temveč so od vsega začetka projektnih aktivnosti vključeni v procese načrtovanja, sprejemanja in implementacije sprejetih ukrepov in načrtov. S tem se bodo bolj poistovetili s sprejetimi odločtvami, jih lažje implementirali, hkrati pa tudi krepili socialne vezi, solidarnost ter pretok idej in znanj. Najvišji stopnji participacije sta t. i. interaktivna in samomobilizirana participacija. Pri interaktivni participaciji partnerji in skupnosti sodelujejo v skupni analizi, ki vodi k skupnim ukrepom, oblikovanju novih lokalnih skupin ali krepitvi že obstoječih skupin. Hkrati lokalni deležniki prevzamejo nadzor nad lokalnimi odločtvami in jih poskušajo ohranjati in vzdrževati. Pri samomobilizirani participaciji pa skupnosti in deležniki aktivno sodelujejo na podlagi lastnih pobud, brez neodvisnih zunanjih spodbujevalcev (prim. projektne skupine), ki v okviru projektnih aktivnosti želijo spremeniti sisteme. Zunanji spodbujevalci imajo le usmerjevalno vlogo (Participatory Techniques and Tools 2001:15). Različni participativni pristopi in metode so zlasti priporočeni za skupine deležnikov, ki običajno ne komunicirajo med seboj, s čimer se jim omogoča, da se seznanijo s drugačnimi pogledi. To odpira nove poglede na težave in njihove rešitve (Bole in Bigaran 2013:7). V nasprotju s pripravo načrtov od »zgoraj navzdol« je proces participativnega načrtovanja stalno spreminjači se proces; načrtovanje je orodje za upravljanje, ki je namenjeno reševanju vprašanj, težav in razvijanju priložnosti v nenehnem procesu izgradnje in utrjevanja skupnosti. Je fluiden proces, ki hitro in enostavno redfinira svoje meje in zmožnosti glede na potrebe okolja. Reševanje ali izkoriščanje problemov je uspešno s skupnimi prizadevanji ključnih de-

ležnikov. Poleg tega načrtovanje vključuje sestavljanje akcijskih načrtov, ki so realni in jih je mogoče izvajati hitro, pri čemer načrti niso izvedeni v pisarnah, brez sodelovanja tistih, ki jih to zadeva, to je civilne družbe (Fisher 2001:17).

Pristopi participativnega sodelovanja so se najprej razširili v programe in projekte urbanističnega načrtovanja (ang. *participatory planning*, več gl. Fisher 2001:9–24). Različne nevladne organizacije so tako začele dialog med mestnimi upravami in drugimi predstavniki skupnosti (prim. soseskami) za reševanje perečih težav skupnosti, s čimer so kreplili zmogljivost lokalnih udeležencev. Nato se je participativno načrtovanje začelo vključevati na področje priprave revitalizacijskih načrtov dediščinskih območij, čedalje bolj pa tudi pri dokumentiranju, varovanju in vzdržni rabi nesnovne kulturne dediščine. Po UNESCO-vi Konvenciji o varovanju nesnovne kulturne dediščine, sprejeti 2003, in njeni vlogi pri vzpostavljanju trajnostnega razvoja lokalnih regij se posebno pozornost namenja prav vključevanju in aktivni vlogi lokalnih skupnosti, ki so prepoznane kot glavne nosilke varovanja in prenašanja kulturne dediščine na mlajše rodove (Blake 2007).

V okviru Interreg razvojnih projektov in njihovih programov (prim. Programi Srednja Evropa, Alpski prostor)⁶ so se razvili različni načini vključevanja in aktivnega delovanja lokalnih deležnikov. V zadnjih letih se zlasti spodbuja organiziranje lokalnih skupin ali jeder (ang. *local stakeholder platform*), v katerih se člani srečujejo vsakih šest mesecev in s pomočjo različnih interaktivnih metod (prim. problemsko drevo, World Cafe, Walt Disney, brainstorming ipd.) podajajo svoja mnenja, potrebe, zahteve in priporočila. Te nove metode spodbujajo aktivno sodelovanje vseh udeležencev, tudi tistih, ki so navadno tiho skriti v kotih predavalnic, in ranljivih skupin, kot tudi ponujajo možnost utišanja najbolj glasnih in konfliktnih oseb. Trenutno se uveljavlja i pristop, pri katerem r deležniki prihajajo iz štirih področij družbe, to je politike, strokovnih in znanstvenih institucij, gospodarstva in civilne družbe (ang. *quadruple helix approach*). Sam model, ki se je prvotno razvil na področju ekonomije in razvoja inovacij, izvira iz t. i. modela trojne spirale (ang. *triple helix approach*). Zanj je značilno, da skupine deležnikov

6 Namen projektov programa INTERREG, ki jih financira Evropska unija, je spodbujati skladen in uravnotežen razvoj evropskega ozemlja. S projekti na čezmejnem, transnacionalnem in medregionalnem sodelovanju se krepi gospodarsko in socialno kohezijo, kjer državne meje ne predstavljajo ovire pri zagotavljanju uravnoteženega razvoja in povezana evropskega ozemlja (spletni vir 4).

(univerze, gospodarstvo in država) vstopijo v enakopravne medsebojne odnose in drug od drugega prevzemajo različne vloge (Etzkowicz 2002, cit. po Lipnik 2016). S tem bolje prispevajo tudi k inovacijam in razvoju. Nadalje raziskovalci (mdr. Arnkil et. al. 2010) poudarjajo, da razvoj inovativnih, ustvarjalnih in trajnostnih izdelkov ni več omejen samo na interakcijo med univerzami, industrijo in vlado, temveč je učinkovit samo s sodelovanjem civilne družbe. Skupnosti, nevladne organizacije in v nekaterih primerih posamezniki, identificirani kot lokalni deležniki, bi morali predstavljati enakovreden člen skupine, saj je uspešnost izdelka odvisna od njihovih potreb, zmožnosti, znanja, izkušenj ipd. T. i. štirikratna spirala tako uvaja bolj heterogeni in družbeno porazdeljeni pristop, pri katerem inovacije vključujejo proces integracije vseh zainteresiranih deležnikov (Evropska komisija 2015). Hkrati se z vstopom civilne družbe kot četrte skupine bolje udejanja pristop od »spodaj navzgor« in pri razvoju inovativnih produktov bolje upošteva potrebe potrošnikov, logiko regionalnega okolja ter širše družbene izzive in trende.

Analiza poročil sestankov z lokalnimi deležniki, ki so bili organizirani na podlagi pristopa štirikratne spirale pri projektu UGB je pokazala, da sicer srečanja lokalnih deležnikov ponujajo primerno priložnost za podajanje različnih mnenj, vodilni deležniki se soočajo s potrebami in izkušnjami lokalnega prebivalstva, končno pa se predstavniki različnih sektorjev začnejo pogovarjati. Največji izziv, ki spremišča partnerje pri organizaciji sestankov, pa je čas srečevanja, kar nazorno pove spodnja misel člana projektne skupine, ki je po letu in pol trajanja projekta in organizacije tretjega sestanka v poročilo zapisal:

»...kot je bilo pričakovano, določitev časa, da bi se zagotovilo udeležbo vseh zainteresiranih skupin deležnikov delavnice, je praktično nemogoča. Če je dogodek organiziran v jutranjih urah, so ljudje na delovnem mestu in je zelo težko dobiti deležnike, ki predstavljajo civilno družbo (prim. društva). Če je dogodek organiziran v popoldanskem času, ljudje, ki bi prišli v sklopu svojih delovnih obveznosti (prim. uradniki, politične avtoritete), se ga ne udeležijo, saj imajo druge zasebne obveznosti. Tudi zainteresirana javnost ima zelo različne obveznosti. Ko je bil dogodek organiziran v soboto zjutraj, je bila zainteresirana in splošna javnost prisotna, vendar se dogodka ni udeležil noben uradnik ...« (interna dokumentacija projekta UGB).

Podbne izzive je mogoče spremljati tudi pri projektih s področja kulturne dediščine na podeželju. Obenem je analiza poročil partnerjev projekta UGB in THETRIS pokazala, da so v času trajanja projekta člani iz posameznih skupin spreminjali svoje delovanje. Partnerjem tako ni uspelo doseči, da bi se na sestankih srečevali isti člani in s tem dosegli medsebojno zaupanje, dobre socialne odnose, prijateljske vezi in izmenjavo izkušenj. Problem je tudi zagotoviti dovolj zainteresirane javnosti, ki bi skozi vsa tri leta, kot navadno trajajo aplikativni projekti, sledila in pomagala na prostovoljni ravni. Zaradi tega je težko oblikovati lokalna razvojna jedra, ki bodo ostala dejavna tudi po zaključku projekta. Zato je še kako aktualno vprašanje, ali je smiselno različne neformalne prreditve, npr. take, ki so povezane z odkrivanjem, predstavljanjem in rabo kulturne dediščine v lokalnih okoljih (prim. festivali, razstave, okrogle mize ipd.), uporabiti za gradnjo in opolnomočenje skupnosti, ki bo v nadaljevanju dovolj samoiniciativna in organizirana za ključne razvojne akcije v skupnosti (prim. prijavo svoje razvojne ideje na participativni proračun).

KULTURA IN NJENA DEDIŠČINA V NOVIH SMERNICAH TRAJNOSTNEGA RAZVOJA

Politika trajnostnega razvoja deluje v treh dimenzijah: ekonomski, socialni in okoljski. Socialna dimenzija vključuje ohranjanje oz. vzdrževanje družbenih vrednot, kot so socialna identiteta, medsebojno zaupanje in sodelovanje, socialna pravičnost in dobro počutje ljudi (Nurse 2006:38).

Z razumevanjem kulturne dediščine kot pomembnega spodbujevalca za uresničevanje politike trajnostnega razvoja vse več raziskovalcev s področja dediščinskih študij (prim. Clark 2008; M. Low 2008) poudarja potrebo po trajnostno kulturnem razvoju in ohranjanju kulturnih raznovrstnosti, ki predvidevata kontinuiteto kulturnih vrednot, identitet in znanj prebivalstva. V vsaki družbi so sicer nujno potrebni novi visokotehnološki procesi, storitve in izdelki, ki omogočajo napredok in tehnološki razvoj, vendar jih je treba ustvarjati z upoštevanjem načina življenja tamkajšnjih ljudi, njihovih izkušenj, praks, dognanj in vrednot. Leta 2002 sprejeta *Agenda 21 za kulturo*, namenjena lokalni politiki, poudarja prav pomen vključevanja kulture za regionalni razvoj, osnovan zlasti na spoštovanju lokalne kulturne različnosti, človekovih pravic, medkulturnega dialoga, participativne demokracije, trajnosti in

miru. S tem dokumentom je bila kultura označena kot četrti steber trajnostnega razvoja (Spletni vir 5). Leta 2004 je dokument potrdil tudi UNESCO. Velik poudarek je namenjen prav ohranjanju kulturne raznovrstnosti, ki je po UNESCO-vi splošni deklaraciji o kulturni raznovrstnosti (UNESCO 2002) potrebna za človeštvo ravno toliko, kot je biološka raznovrstnost za naravo. Zato je kulturna raznovrstnost eden izmed temeljev razvoja, ki ga ne razumemo samo kot gospodarsko rast, temveč tudi kot sredstvo za doseganje zadovoljivejšega intelektualnega, čustvenega, moralnega in duhovnega obstoja.⁷

Nove vloge dediščine, povezane s trajnostnim razvojem, se zlasti kažejo pri doseganju boljših medčloveških odnosov, medgeneracijskih povezovanj, obogatitvi vsebin za neformalne oblike učenja, oblikovanju ustvarjalnega in spodbudnega okolja za vseživljenjsko izobraževanje, izboljšanju idej za inovativne gospodarske produkte (npr. jedi), osnovane na tradicijah okolja in nadgrajene z novimi sestavinami, ohranjanju in vzdržni rabi naravnih materialov itd. V osnovi je dediščina še vedno povezana z zgodovinskimi, umetnostnozgodovinskimi, etnološkimi, folklorističnimi in drugimi dobrinami (kot so znanje, veščine, spomini, izkušnje itd.) naših prednikov, vendar se ne nanaša le na preteklost, temveč iz preteklosti črpa moč za razvijanje sedanjosti in načrtovanje prihodnosti (Harrison idr. 2008).

Čeprav v novi Agendi za trajnostni razvoj do leta 2030 kultura ni razumljena kot četrti steber trajnostnega razvoja, je vendarle vključena kar v tri strateške cilje, ki naj bi človeško skupnost pripeljali do bolj razumevajočega, strpnega in spoštljivega sveta oz.

»spodbujanju medkulturnega razumevanja, strpnosti, medsebojnega spoštovanja in etike svetovnega državljanstva ter skupne odgovornosti. Zavedamo se naravne in kulturne raznolikosti sveta in potrjujemo, da lahko vse kulture in vse civilizacije kot ključni akterji prispevajo k trajnostnemu razvoju« (člen 36, spletni vir 1).⁸

-
- 7 Leta 2005 je bila sprejeta tudi Konvencija o varovanju in spodbujanju raznolikosti kulturnih izrazov, ki jo je med prvimi, v skupini držav članic Evropske unije, ratificirala tudi Slovenija (Spletni vir 6).
 - 8 Cilj 4, ki se zavzema za enakopravno zagotovitev kakovostne izobrazbe ter spodbuja možnosti vseživljenjskega učenja za vsakogar, pod razdelkom 4.11 izpostavlja prispevek kulture h trajnostnemu razvoju. Cilj 8, ki se nanaša na spodbujanje trajnostne, vključujoče in vzdržne gospodarske rasti, polno in produktivno zaposlenost ter dostenjno delo za vse, kulturno dediščino vključuje v razvoj trajnostnega turizma in spodbujanje lokalne kulture in izdelkov (razdelek 8.9). In na koncu je dediščina vključena še v cilj 11, ki se zavzema za odprta, varna, vzdržljiva in trajnostna mesta in naselja. Pod razdelkom 11.4.

PROBLEMI, IZKUŠNJE IN NOVE ZAMISLI O SODELOVANJU OZIROMA MREŽENJU MED GLAVNIMI DELEŽNIKI RAZVOJA⁹

Mnoge analize razvoja podeželja kažejo, da ima podeželje bogate kulturne in naravne razvojne potenciale, ki se jih s težavo realizira zaradi nepovezanosti nosilcev različnih dejavnosti (npr. turističnih informacijskih središč, turističnih kmetij, restavracij, lokalnih društev, ponudnikov lokalnih izdelkov, upravljavcev dediščinskih institucij idr.) in nesodelovanjem z raziskovalnimi institucijami. Rezultat nepovezanosti so med drugim nekonkurenčni in neinovativni izdelki na širši nacionalni, sploh pa na globalni ravni. Prav razvojne mreže bi lahko povezale različne človeške energije in kapital, okrepile raziskave, razvoj in inovacije, spodbujale sinergije; prihajalo bi do izmenjav izkušenj in dobrih praks ter oblikovanja vzdržnih lokalnih skupnosti. Zato se odpira vprašanje, kako učinkovito in kakovostno oblikovati mreže, v katerih bodo vsi člani spoštovali interes in potrebe sodelujočih, hkrati pa s skupnimi močmi prispevali k realizaciji ciljev trajnostnega razvoja in rabe kulture in njene dediščine za razvoj.

Večina predstavljenih spoznanj, ki jih navajamo v tem razdelku, je rezultat izobraževalne delavnice, izvedene v okviru projekta THETRIS leta 2014. V njenem drugem delu so se partnerji po skupinah pogovarjali o problemih, izkušnjah in novih idejah za doseganje mreženja, kakovostnega kulturnega upravljanja in podjetništva. Partnerji so bili glede na svoje osebne izkušnje in vloge, ki jih opravljajo v regiji, razdeljeni v štiri skupine. Teme pogоворов so bila vprašanja, kako doseči dialog med pomembnimi deležniki razvoja (lokalnimi politiki, javnim in zasebnim sektorjem, strokovnjaki in lokalnim prebivalstvom), kako uspešno upravljati s kulturno dediščino in kako razviti nove oblike podjetništva, ki bi dediščini prinesle več gospodarskih in družbenih ugodnosti.

Problemi, ki so jih poudarili zastopniki politične javnosti in javnega sektorja, so bili: različne in neuskrajljene evropske, nacionalne in regionalne razvojne strategije; nizek proračun za kulturo; šibko sodelovanje med

se tako izpostavlja varstvo in ohranjanje svetovne kulturne in naravne dediščine (spletni vir 1).

9 Osnovna različica poglavja je bila objavljena v članku Razvojni potenciali kulturne dediščine za blaženje sodobnih družbenih in gospodarskih problemov (Fakin Bajec 2013b). Tokrat so spoznanja nekoliko nadgrajena z novimi ugotovitvami, ki jih je avtorica pridobila pri novih raziskavah in projektih, ki se med drugim ukvarjajo s pristopom, kako dediščinske prakse uporabiti v razvojna prizadevanja lokalnih skupnosti.

Slika 1: Izobraževalna delavnica v okviru projekta THETRIS o razvojnih potencialih kulturne dediščine na podeželju (Nova Gorica, 9. Maj 2014).

Foto: Petra Kolenc, arhiv: ZRC SAZU, RP Nova Gorica.

občinami in predstavniki nevladnih organizacij in nizka politična zavest, da je lahko kultura generator razvoja. Podobni problemi se marsikje kažejo še danes, saj mnoga lokalna društva pogrešajo večjo finančno podporo s strani občinskih uradnikov. Ti sicer poznajo in cenijo delo volonterskih organizacij, še vedno pa ni prepoznana njihova vloga in pomen pri predstavitvi občine v širšem prostoru, kar je med drugim potrebno tudi za iskanje zasebnega kapitala in odpiranje novih delovnih mest. Volonterška društva pa so nepogrešljiva tudi pri krepitevji vseživljenskega učenja, povezanosti skupnosti in vzpostavljanju kvalitetnejšega življenja v občini.

Na delavnici je bila posebna pozornost namenjena razvojnim strategijam in njihovim vizijam, ki so navadno preveč futuristične, nedosegljive in zato nemotivacijske. Hkrati jih med izvajanjem ni mogoče spremeniti, zboljšati ali prilagoditi aktualnim političnim, gospodarskim in družbenim problemom. Še več, tudi če se občinski politiki in svetniki zavedajo smernic regionalnega razvoja, velikokrat razmišljajo le za čas do konca svojega mandata in mnogokrat podležejo vplivu drugih političnih in gospodarskih interesov, ki navadno nima posluha za naravne in kulturne posebnosti okolja. Poleg tega so regionalne strategije pogosto nepomembni dokumenti, le črke na papirju, ki jih zahtevajo nacionalne agencije in evropska politika. Strategije so pogosto pripravljene v

pisarnah, njihovi snovalci so navadno zunanji strokovnjaki, ki sicer poznajo smernice vzdržnega razvoja, a ne znajo v soglasju s prebivalstvom poiskati novih realnih ukrepov. Pod drobnogled smo vzeli tudi različne razvojne projekte Evropske unije, katerih največji problem so dolgoročni učinki projektnih rezultatov, saj se zaradi financiranja vse dejavnosti končajo ob koncu projekta. Velik problem je realizacija smernic, ki jih vključujejo različni programi. Prijavitelji projektov (razvojne agencije, občine, raziskovalni inštituti, nevladne organizacije) navadno sledijo kriterijem in usmeritvam snovalcev programov tako, da povezovanje, mreženje ter doseganje sinergijskih učinkov niso njihovo osnovno vodilo, ampak le sledijo začrtanim kriterijem, da je sestanek vsakih šest mesecov izpeljan, podpisi pridobljeni in fotografije posnete, kar dokazuje, da je bilo srečanje izpeljano. Zelo malo truda pa se namenja dejanski implementaciji sprejetih odločitev. Kot uspešnejši so bili omenjeni manjši, konkretnejši projekti (npr. projekti Ljudje–ljudem) ali programi korak za korakom, v katerih se rezultate doseže hitro. Taki projekti ustrezajo vsem prebivalcem, zlasti pa županom, ki si želijo čim več konkretnih rezultatov. Po mnenju partnerjev, ki imajo veliko izkušenj z vključevanjem politične javnosti v razvojne projekte, so najboljši pristop za izobraževanje politikov študijski izleti v druge države in ogled dobrih praks.

V pogovorih je bila posebna pozornost namenjena tudi razvojnim agencijam, ki bi morale delovati kot »prevajalke« med lokalnimi oblastmi in prebivalstvom. Ker pa so njihovi vodje praviloma politično in prijateljsko povezani z občinskim oblastmi, so razvojne agencije pogosto le podaljšek občin. Hkrati se v sodobnem času izpostavlja problem njihovega financiranja. Ker se je finančni vložek občin po krizi leta 2008 zelo zmanjšal, so prepuščene trgu, kar posledično pomeni prijavljanje na mnoge razvojne evropske projekte. Vendar zaradi obsežnosti dela in boja za preživetje njihovi izročki ne dosegajo dejanskih učinkov v okolju, mnogokrat pa vsebujejo tudi iniciative, rezultate in ideje volonterskih društev, ki pa za svoje delo niso plačani. Zato se člani društev ob delu razvojnih agencij velikokrat počutijo izkoriščene in izigrane. Tu se pojavi vloga strokovnjakov in raziskovalcev (tudi etnologov in kulturnih antropologov), ki smo po etičnih načelih politično neodvisni in lahko postanemo posredniki v različnih razvojnih aktivnostih. Treba se je zavedati, da naloge strokovnjakov iz dediščinskih, kulturnih ali raziskovalnih ustanov niso samo opravljanje temeljnih raziskav, opazovanje in občasno kritiziranje različnih praks v lokalnem okolju, temveč tudi

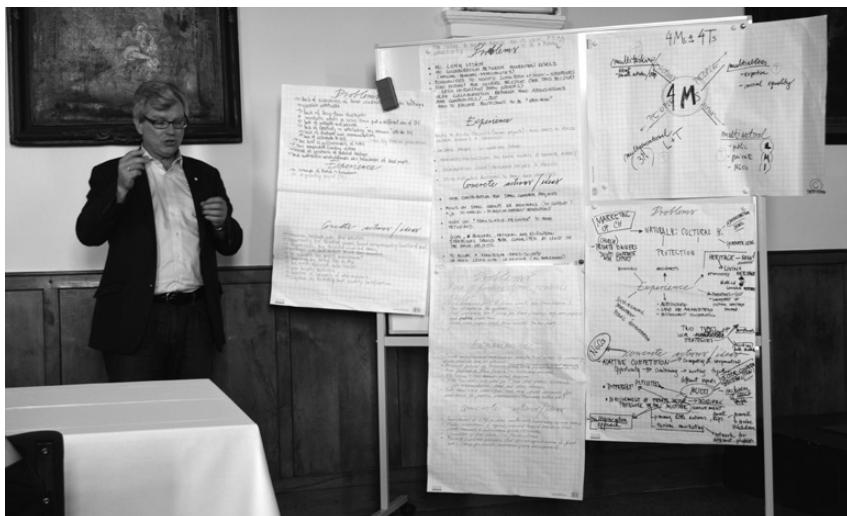
pomoč in spodbujanje lokalnega prebivalstva, da doseže boljše življenjske razmere. Z interdisciplinarnim pristopom bi se morali raziskovalci usmeriti k različnim generacijam (otroci, mladostniki, zaposleni, starejši, bolni idr.) in posledično v lokalnih okoljih ustvariti spodbudne razmere za vseživljenjsko izobraževanje in doseganje na znanju temelječe družbe. Pri prenosu znanja in drugih znanstvenih dosežkov v okolje je pomembno, da »nihče nikogar ne poučuje« – v pomenu hierarhičnih avtoritarnih odnosov, in se obenem »nihče ne uči sam« – v pomenu osamljenosti, prepuščenosti samemu sebi (Ličen idr. 2015:5).

Med deležniki, ki so odgovorni za razvoj, ima glavno vlogo tudi lokalno prebivalstvo, ki spreminja svoje okolje glede na svoje znanje, izkušnje, možnosti in želje. Poleg že predstavljenega nezadostnega sodelovanja med strokovnjaki ali znanstveniki in domačim prebivalstvom velja opozoriti, da se mnogo domačinov (toda ne vsi) ne zaveda razvojnih potencialov kulturne dediščine. Sami tudi niso sposobni ustvarjalno nadgraditi tradicionalnih izdelkov ali storitev. Zato mora strokovna javnost članom društva pomagati in jih ozaveščati, kako svoja znanja, izkušnje, vizije, želje in potrebe s področja soustvarjanja in rabe dediščine uporabiti za reševanje ekonomskih izzivov in obenem doseči mreženje znanja med različnimi razvojnimi deležniki. Pri tem pa je potrebno opozarjati, da člani društva, ki so svoj prosti čas namenili oživljjanju, predstavljanju, ohranjanju in soustvarjanju lokalne dediščine, svoje izdelke in znanje formalno-pravno zaščitijo. Tako lahko preprečijo, da bi razvojne agencije ali gospodarske družbe izrabila njihova znanja in ideje za lastne izdelke. Z izrabo tradicije za tržne namene se največkrat soočimo na turističnih preditvah in v marketinško-oglaševalskih akcijah, ki v želji po poudarjanju avtentičnosti, domačnosti in pristnosti izdelka ali območja romantično predstavljajo kulturno dediščino in način življenja naših prednikov.

Skrb vzbujajoče je tudi spoznanje, da si v sodobni družbi le malo strokovnjakov ali raziskovalcev vzame dovolj časa, volje in možnosti, da bi lahko lokalnim društvom in drugim pobudam več pomagal ali z njimi aktivno sodeloval. Partnerji so rešitve za predstavljenе probleme videli v povezovanju dediščinskih aktivnosti z drugimi dejavnostmi, ki so povezane z vseživljenjskim učenjem in v katerih je nesnovna dediščina, zlasti tradicionalna znanja, veščine, spomini, primerna vsebina za različne programe. Omenimo lahko priprave različnih razstav, lokalnih monografij, amaterskih gledaliških predstav ali delavnic učenja starih znanj. Vse to so neformalne oblike vseživljenjskega izobraževanja, v katerih udeleženci

spoznajo razvojne potenciale kulturne dediščine, naučijo pa se tudi razvijati stara znanja za nova delovna mesta in gospodarske inovacije.

Vsako uspešno upravljanje, varovanje in ohranjanje dediščine zahteva finančne vire, ki pa jih vedno primanjkuje. Ker se kultura v javnosti še ni uveljavila kot možno sidrišče za nove gospodarske ideje, zasebni sektor ne investira v kulturne dejavnosti. Hkrati vključitev zasebnega sektorja lahko okrepi etične dileme, saj cilj gospodarskih podjetij ni vedno usklajen z vzdržnim razvojem. Colin Long in Sophia Labadi sta tako v zborniku o dediščini in globalizaciji poudarili, da si »določene gospodarske družbe lahko izboljšajo javno podobo in ugled z investicijami v dediščinsko ohranjanje, vendar so hkrati vključene tudi v komercialne dejavnosti, ki lahko uničujejo okolje in kakovost življenja ljudi« (Long in Labadi 2010:12). Zasebne družbe si sicer s sodelovanjem z lokalnimi društvji, ki se ukvarjajo s dediščino, lahko povečajo dobiček, a kaj, ko delež zasluženega denarja ni transparentno porazdeljen tudi med lokalno prebivalstvo ali namenjen ohranjanju kraja. Za omilitev omenjenih problemov Fiona Starr predлага vključitev tistih gospodarskih družb, ki jim ni cilj le dobiček, temveč tudi pomoč družbi in skrb za okolje. Prednost daje socialnemu podjetništvu, ki je v tujini (v primerjavi s Slovenijo) že dobro razvito in dosega dobre uspehe z vključevanjem marginalnih skupin, kot so ljudje s posebnimi potrebami, alkoholiki, narkomani, brezposelni. Starrova poudarja tudi, da lahko podjetje z odgovornim odnosom do družbe doseže številne poslovne ugodnosti, kot so boljše javno mnenje, podoba, dobiček, dostop do novih tržišč, vzdržnost, višja delovna morala, tržni položaj itn. (Starr 2010:162–165). Partnerji so tudi opozorili, da so donacije in sponzorstvo v kulturnih dejavnostih redkejše kot v športu, zato bi jih država lahko spodbujala z davčnimi olajšavami. Kot občinski voditelji tudi podjetniki potrebujejo kratkoročne projekte s hitrimi rezultati, hkrati pa je zanje še posebej pomembna promocija, ki jo lahko izvedemo na različne načine, tudi z aktivno navzočnostjo na festivalih ali vaških prireditvah. Poslovne družbe se lahko promovirajo z donacijo, prodajo ali oglaševanjem svojih izdelkov. Tudi promocijska gradiva so uspešna oblika promocije podjetij. Srednja in mala podjetja so primernejša za sodelovanje v različnih dediščinskih projektih kakor večja, saj so prilagodljivejša, potrebujejo več promocije, so lokalno občutljiva in tako nepogrešljivi sooblikovalec lokalne identitete.

Slika 2: Predstavitev rezultatov na izobraževalni delavnici o razvojnih potencialih kulturne dediščine na podeželju v okviru projekta THETRIS
(Nova Gorica, 9. maj 2014).

Foto: Petra Kolenc, arhiv: ZRC SAZU, RP Nova Gorica.

ZAKLJUČNE MISLI

Nastali gospodarski, kulturni in okoljski izzivi zahtevajo samorefleksijo vloge etnološkega raziskovanja v sodobni družbi in razmislek o načinih in namenih rabe etnoloških podatkov, dognanj, metod in teoretskih pogledov za spoznavanje in razreševanje sodobnih življenjskih problemov. Ker je glavna metoda dela etnologa in kulturnega antropologa opazovanje z udeležbo in pogovori z ljudmi, lahko na neformalni način tudi ozaveščamo o prednostih in slabostih razvojnih konceptov, ki so včasih javnosti nerazumljivi ter pre malo konkretni in uporabni. Z intervjuji raziskovalec ne le pridobiva želene podatke, temveč lahko sogovorniku predstavi in mu pomaga ozavestiti, kako lahko njegove izkušnje, znanja, veštine in spomini pripomorejo k doseganju sodobnega napredka. Pri tem se seveda soočimo z etičnim vprašanjem rabe sogovornikovih znanj, izkušenj, spominov za družbeni razvoj in morda tudi razvoj tržnih produktov ali storitev, ki bodo določenim uporabnikom lahko pri našali dobiček (na primer na področju turizma, predelovalno-živilske industrije, ustvarjalnega sektorja, marketinga ipd.).

Priložnosti etnologov in kulturnih antropologov se med drugim kažejo tudi v vlogi mediatorjev med civilno družbo, ki v različnih skupnostnih praksah pridobiva izkušnje ali odkriva nova znanja, in gospodarskimi družbami, ki bi lahko svoje produkte konkurenčno dograjevale z dosežki skupnostnih akcij. Dolžnost družboslovcev in humanistov je tudi ozaveščanje gospodarskih družb o etični rabi dediščine, preprečevanje neenakosti in spodbujanje, da se vključijo potrebe in interesi vpletenih deležnikov. Nosilce tradicionalnih znanj pa je treba ozaveščati o njihovih kulturnih in skupnostnih pravicah in jim pomagati, da bodo razumeli priložnosti in pasti sodelovanja z gospodarstvom. Hkrati lahko prevzamemo vlogo svetovalca, spodbujevalca, ponudnika različnih idej in mišljenj, ki jih lokalno prebivalstvo lahko sprejme, dopolni in obogati glede na svoja pričakovanja in potrebe.

V dobi poudarja pomena participativnega ali aktivnega pristopa lokalnega prebivalstva pri oblikovanju razvojnih odločitev (t. i. participativna demokracija) in ozaveščanje ljudi s pomočjo neformalnih metod izobraževanja, imajo tudi dediščinske prakse kot skupnostne prakse ogromno priložnosti za vseživljenjsko izobraževanje, saj deležniki v okviru lokalnih skupnosti, društev, študijskih krožkov ne le raziskujejo preteklost, temveč se med seboj srečujejo, razmišljajo o skupnih problemih in izzivih, se zabavajo in uživajo v druženju (glej Ličen idr. 2015). Neformalno izobraževanje v nasprotju s podajanjem znanja preko strokovnih predavanj in delavnic, v katerih se nezavedno vzpostavljo hierarhični odnosi in časa za debato vedno zmanjka, poudarja tudi ustvarjalno druženje, neformalne in enakopravne odnose med udeleženci, učenje in situ itd. Hkrati dediščinske prakse lahko postanejo prve oblike oblikovanja neformalnih mrež, ki se ob dobrih odnosih med deležniki in pripravo javnih prireditev lahko razvijejo v formalne lokalne, nacionalne ali celo transnacionalne mreže. Tudi tukaj lahko etnologi in kulturni antropologi veliko postorimo, saj nam znanje o človeku, njihovem ravnanju v določenem družbenem okolju in času, razumevanju širšega globalnega in lokalnega konteksta ipd. ne bi smelo biti tuje.

Odgovor na začetno vprašanje v naslovu (Mreženje znanj in vzdržni razvoj: realnost ali utopija?) lahko podamo s pomočjo misli priznanega kuharskega mojstra iz Vipavske doline, ki je leta 2014 ob izidu knjige *Da ne bi pozabili II: Šege in navade ter kuharski recepti s Planine pri Ajdovščini* (Rosa in Fakin Bajec 2014) na Facebook zapisal:

»Ob prebiranju knjige receptov me ni navdušilo le to, da imam nov, enkraten pripomoček za iskanje izhodišč in pridobivanje ustvarjalnega navdiha, marveč tudi to, da z gospodinjami delim tudi povezovanje tradicije z inovativnostjo. Ob vsem me veseli, da so v knjigi izbrani recepti gospodinj različnih generacij, kar je izjemen dokaz vitalnosti ohranjanja tradicije in prenosa bogatega izročila iz roda v rod.« (Spletni vir 6).¹⁰

Knjiga predstavlja desetletno delo članic Društva gospodinj in dramske skupine Planina pri Ajdovščini, ki je skupaj s sodelovanjem strokovne javnosti pokazala, kako lahko tradicionalna znanje in stare, tradicionalne recepte nadgradimo z novimi izdelki in storitvami. Naj bodo njegove zamisli spodbuda vsem nam, da ima dedičina, ki je temelj vsake skupnosti, ogromno razvojnih potencialov, potrebujemo le veliko formalnih in neformalnih priložnosti, da bi jo znali učinkoviteje trajnostno uporabiti, tudi za oblikovanje ustvarjalnega okolja in razvoj vključujoče družbe, v kateri bo postalo mreženje znanj realnost in ne le utopija, kot se nam mnogokrat dozdeva. Če bomo v prihodnosti vendarle uspeli preseči individualizem in sledenje le lastnim interesom ter svoje znanje usmerili tudi v družbeno dobro, hkrati pa se med seboj spoštovali, bo tudi mreženje med različnimi deležniki doseglo svoje namene in konkretnne učinke za kakovostnejše življenje.

VIRI IN LITERATURA

- ARNKIL, Robert, Anu Järvensivu, Pasi Koski, Tatu Piirainen. 2010. *Exploring Quadruple Helix Outlining user-oriented innovation models*, Final Report on Quadruple Helix Research for the CLIQ project, under the Interreg IVC Programme, University of Tampere, Institute for Social Research, WorkResearch Centre, Tampere.
- BACHRACH B. Peter, Arych Botwinick. 1992. *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy*, Philadelphia: Temple University Press. 1992.
- BAHRAIN Shuib, Kamarul Habsah Hashim, Nurul Akmaniza Mohd Nasir. 2015. »Community Participation Strategies in Planning for Urban Parks«, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 168, 311–320.
- BLAKE, Janet. 2009. »UNESCO's 2003: Convention on Intangible Cultural Heritage: The Implication of Community Involvement in "Safeguarding" «. V:

10 Misel vipavskoga gostinca je bila zapisana v okviru promocijske akcije Znani Slovenci kuhajo s planinskimi gospodinjami. Sourednica knjige, novinarka in članica društva Mateja Rosa je znanim Slovencem poslala knjigo *Da ne bi pozabili II* in jih prosila za komentarje. Misli Janeza Bogataja, Bineta Volčiča, Tomaža Kavčiča, Bernarde Žarn, Roka Koželja in drugih so predstavljene na Facebook strani društva (spletni vir 7).

- Intangible heritage* ur. Laurajane Smith, Nutsuko Akagawa, London: Routledge, 45–73.
- BOLE, David, Federico Bigaran. 2013. »Introduction«. V: *The synergy of culture and tourism for the development of rural areas*, ur. David Bole, Mateja Šmid Hribar, Jani Kozina. ZRC Publishing, Ljubljana, 6–8.
- BULAJČIČ, Maruša. 2012. *Socialne inovacije v Sloveniji. Magistrsko delo*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- CLARK, Kate: »Only Connect – Sustainable Development and Cultural Heritage«. V: *The Heritage Reader*, ur. Fairclough Graham idr., London, New York: Routledge, 2008, 82–98.
- Evropska komisija. 2015. *Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology. Open Innovation Yearbook*, European Union.
- FAIRCLOUGH, Graham. 2009. »New Heritage Frontiers«. V: *Heritage and Beyond*. Strasbourg Cedex: Council of Europe Publishing, 29–41.
- FAKIN BAJEC, Jasna. 2013. »THETRIS. Razvoj tematske mednarodne cerkvene poti s sodelovanjem lokalne skupnosti«, *Glasnik SED* 53/3–4, 123–124.
- FAKIN BAJEC, Jasna. 2014. »Razvojni potenciali kulturne dediščine za blaženje sodobnih družbenih in gospodarskih problemov«, *Glasnik SED* 54/4, 18–26.
- FAKIN BAJEC, Jasna. 2015–2016. »Vloga etnologa in kulturnega antropologa pri razvoju družbe znanja na primeru Društva gospodinj in dramske skupine s Planine pri Ajdovščini«, *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, 39/40, 261–273.
- FISHER, Fred. 2001. *Building bridges between citizens and local governments to work more effectively together through participatory planning*. Part 1: concepts and strategies. UN Habitat document.
- KMET ZUPANČIČ, Rotija (ur.). 2017. *Poročilo o razvoju 2017*, Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.
- KOLENC, Petra. 2017. »Model vključevanja skupnosti v upravljanje zelenih površin v mestih; predstavitev delnih rezultatov projekta UGB«, *Izvestje* 14, 53.
- LIČEN, Nives idr. 2015. *Zeleno izobraževanje: izbrane andragoške prakse*, Ajdovščina: Ljudska univerza.
- LOW, Setha M.. 2008. »Social Sustainability: People, History and Values«. V: *The Heritage Reader*, ur. Graham Fairclough idr., London, New York: Routledge, 392–404.
- MÜLLER, Emanuel, Rike Stotten. 2011. *Public Participation Manual*, Lucerne University of Applied Sciences and Arts.
- NURSE, Keith. 2006. »Culture as the Fourth Pillar of Sustainable Development«, *Small States* 11, 28–40.
- PALMER, Catherine. 2009. »Reflections on the Practice of Ethnography within Heritage Tourism«. V: *Heritage Studies: Methods and Approaches* ur. Marie Luise Stig Sørensen, John Carman (ur.), London, New York: Routledge, 123–139.
- Participatory techniques and tools - A WFP Guide, Booklet 1. 2001. *Concepts of Participation and Partnership. Strategy and policy division world food programme*, Italy: Rome.

STARR, Fiona: »The Business of Heritage and the Private Sector«. V: *Heritage and Globalisation*, ur. Sophia Labadi, Colin Long, London, New York: Routledge, 2010, 147–169.

ŽILJAK, Tihomir, Verto Šalaj. 2007. »Evropsko ogrodje kvalifikacij za družbo znanja«. V: *Slovenija v evropski družbi znanja in razvoja*, ur. Miro Haček, Drago Zajc, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 93–103.

SPLETNI VIRI

Spletni vir 1: Cilji trajnostnega razvoja. Ministrstvo za zunanje zadeve. http://www.mzz.gov.si/zunanja_politika_in_meznarodno_pravo/meznarodno Razvojno_sodelovanje_in_humanitarna_pomoc/politike_mrs/cilji_trajnostnega_rzvoja/ (dostop 4.3.2018).

Spletni vir 2: Slovenija in Agenda 2030. Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj in evropsko kohezijsko politiko. http://www.svrk.gov.si/si/delovna_podrocja/razvojno_nacrtovanje/slovenija_in_agenda_2030/ (dostop 4.3.2018).

Spletni vir 3: Aktivno državljanstvo. <http://pic.si/nevladne organizacije/aktivno-drzavljanstvo/> (dostop 4.3.2018).

Spletni vir 4: What is Interreg Europe? <http://www.interregeurope.eu/about-us/what-is-interreg-europe> (dostop 9.11.2016).

Spletni vir 5: Wikipedia: Agenda 21 for Culture; http://en.wikipedia.org/wiki/Agenda_21_for_culture, (dostop 14. 10. 2014).

Spletni vir 6: Slovenska nacionalna komisija za Unesco: Kulturna raznolikost; <http://www.unesco.si/projekti-in-aktivnosti/kulturna-raznolikost.html> (dostop 14. 10. 2014).

Spletni vir 7: Znani Slovenci kuhajo s planinskimi gospodinjami: <https://www.facebook.com/drustvogospodinj/photos/a.587806597922919.1073741828.587792251257687/80598449438465/?type=3&theater/> (dostop 15.5.2016).

DOKUMENTI IN ZAKONODAJNI VIRI

BEPA: Bureau of European Policy Advisers: Empowering People, driving Change: Social innovation in the European Union, 2011; (dostopno na: http://ec.europa.eu/bepa/pdf/publications_pdf/social_innovation.pdf, (dostop 25. 5. 2014).

Strategija Razvoja Slovenije 2030. Ljubljana : Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj in evropsko kohezijsko politiko, 2017

KNOWLEDGE NETWORKING AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF LOCAL COMMUNITIES: REALITY OR UTOPIA?

The paper deals with the role of ethnologists in achieving sustainable development that is largely focused on participatory approaches and knowledge networking among different generations, sectors, genders and other stakeholders. Although all development stakeholders – especially politicians, experts, economists, and the civil society – are well aware that integration would facilitate development and the improvement in people's well-being, this is in fact very difficult to achieve. By presenting the needs and interests of individual groups, the author aims to answer the questions of how to achieve integration by means of heritage practices and how to heighten the stakeholders' awareness of the fact that an inclusive society, equality, lifelong learning, environmental protection and progress can only be guaranteed through respect, adherence to the principles of ethics and solidarity.

Keywords: sustainable development, participation, local development cores, heritage practices

Tea Horvatin / Marijeta Rajković Iveta

HRVATI U IRSKOJ: SUVREMENE MIGRACIJE, TRANSNACIONALIZMI, PREDODŽBE O BUDUĆNOSTI

UDK: 39:314.15

314.15(417=163.42)

Prethodno priopćenje

Preliminary Communication

Primljeno / Received: 8. 4. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 16. 4. 2018.

Istraživanje temeljeno na etnološkoj i kulturnoantropološkoj kvalitativnoj metodologiji o prvim iskustvima hrvatskih državljana mlađe generacije koji su migrirali u Irsku nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju, pokazuje bitnu ulogu migrantskih društvenih mreža u obliku potpore i pomoći pri dolasku, stanovanju, provođenju slobodnog vremena.

U radu se prikazuje interakcijska dimenzija integracije, razlike života u Hrvatskoj i života u Irskoj, odnosno razlike Hrvatske/Hrvata i Irsko/Iraca te načini kako migranti, tj. transmigranti razvijaju i održavaju višestrukе veze (obiteljske, ekonomski, socijalne...) preko granica država. Iako je riječ o visokoobrazovanim migrantima, u Irskoj rade nekvalificirane i nisko vrednovane poslove. Imigranti imaju višeslojne projekcije budućnost koje zasad ne uključuju povratničke migracije.

Ključne riječi: Hrvati u Irskoj, suvremene migracije, migrantske mreže, transnacionalizam

POLAZIŠTE RADA, CILJEVI I TEORIJSKI OKVIR

Prema Državnom zavodu za statistiku Republike Hrvatske, odnosno priopćenju „Migracije stanovništva Republike Hrvatske“, iseljavanje hrvatskih državljana nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013., u porastu je. Saldo migracije stanovništva Republike Hrvatske s inozemstvom iz godine u godinu negativniji je i, prema posljednjim podacima iz 2016., iznosio je -22.451. Te se godine iz Republike Hrvatske u inozemstvo odselilo 36.436 osoba, najviše u Njemačku (56.1%).¹ U navedenim izvorima, godišnjim izvješćima, pronalazimo podatke o državama u kojima godinama, desetljećima pa i više od stoljeća postoje hrvatske iseljeničke zajednice: SAD, Kanada, Australija, Austrija, Švicarska, Italija, Švedska itd. Iako je tema iseljavanja iz Hrvatske

1 https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm.

u Irsku posljednjih nekoliko godina izrazito prisutna u hrvatskim medijima i javnom diskursu, odlaske hrvatskih državljana u Irsku ne možemo pratiti u hrvatskim statistikama jer se u podacima o vanjskim migracijama stanovništva prema zemljama odredišta Irska prvi put spominje tek 2016.², i to s brojem koji iznosi 1915 odseljenih hrvatskih državljana. Suprotno tome, na službenoj irskoj stranici welfare.ie objavljene su statistike o PPS-broju (*Personal Public Service Number*)³, od srpnja 2000. do siječnja 2018. PPS broj, dakle s namjerom da žive i rade u Irskoj, zatražilo je 19.640 državljana Republike Hrvatske⁴. Broj hrvatskih državljana koji su otišli živjeti u Irsku u 2014. godini povećao se četiri puta i od tada kontinuirano raste.

Budući da ove suvremene migracije iz Hrvatske u Irsku do sada nisu bile u središtu znanstvenih istraživanja, odlučile smo opširnije istražiti. Dio tih rezultata već smo objavile, ovaj rad svojevrsni je nastavak rada: Marijeta Rajković Iveta, Tea Horvatin (2017): *Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije...* (u tisku). Migracije smo promatrali kao rezultat djelovanja potisnih (*push*) i privlačnih (*pull*) faktora (usp. Brettell 2003; Grbić Jakopović 2014 itd.) koje međusobno povezuje ključni, mrežni faktor (usp. Martin, Abella, Kruptsch, 2006: 7). „Za većinu sugovornika glavni motiv za odlazak bio je ekonomski prirode (nemogućnost nalaženja zaposlenja u struci, rješavanje stambenog pitanja i zajedničkog života mladog para), no u kombinaciji s ostalim razlozima. Istaknule bismo psihološke razloge uzrokovane političkom korupcijom i nepotizmom... želju za životom u liberalnijoj sredini, znatiželju (upoznavanje novih kultura i naroda) te profesionalno usavršavanje ...“ (Rajković Iveta, Horvatin 2017: s.n.). “Za neke kazivače Irska je bila prvi odabir zbog aktualnosti, sveprisutnosti te teme u javnim i privatnim sferama, preporuke prijatelja i pozitivnih iskustva prijašnjih migranata, a za druge je ona bila logična odluka u razmatranju više opcija... Kao ključne razloge za odlazak... (migranti) su istaknuli... zbog engleskog jezika koji znaju, otvorenog tržišta rada, jednostavnih birokracijskih procedura potrebnih za rad i život te dobre prometne povezanosti... Za većinu je ključna bila mogućnost brzog na-

2 *Ibid.*

3 PPS broj je jedinstveni osobni broj potreban za transakcije između pojedinaca i ureda vlade te ostalih pružatelja javnih usluga u Republici Irskoj (<http://www.welfare.ie/en/Pages/Personal-Public-Service-Number-Statistics-on-Numbers-Issued.aspx>).

4 Nismo pronašle podatke o tome koliko je hrvatskih državljana trajno ostalo živjeti u Irskoj.

laženja posla jer su bili nezaposleni... privlačnosti države kao turističke destinacije..." (*ibid.*).

Istraživanje smo temeljile na teoriji migracijskih sustava (usp. Castles, Miller 2003; Bretell i Hollifield, 2000). Osim makrokonteksta, važnim se pokazao i mikrokontekst (usp. Brettell 2003: 2-6; Castles i Miller 2003: 28), posebice migrantske mreže, rodbinski i društveni odnosi (Boyd 1989; Massey *et al.* 1993; Tilly 1990 prema Klvanova 2010: 105), čvrste veze između pojedinaca (usp. Granovetter 1983 prema *ibid.*) koje karakterizira visok stupanj povjerenja (Tilly 2007 prema *ibid.*). Istraživale smo ulogu međuljudskih veza iseljenika s članovima zajednice u zemljama porijekla i useljenja (Poros 2011). Naime, saznale smo da su se mnogi odselili uz pomoć nekadašnjih migranata ili zajedno s drugim migrantima (usp. Rajković Iveta i Horvatin 2017: s.n.). Osim navedenoga, u prvom smo radu opisale gdje su se migranti informirali o mogućnostima života i rada u Irskoj (grupa na *Facebooku* »Idemo u Irsku« krajem 2017. godine okupljala je 40.804 članova, 2015. broj je bio upola manji), posrednike u obliku agencija za zapošljavanje *Irish Recruiter*⁵ iz Dublina i Europskog portala za mobilnost pri zapošljavanju (EURES-a⁶), kako su se i koliko dugo pripremali za odlazak te koje su administrativne procedure prolazili nakon dolaska u Irsku. U istraživanju, koje je temeljeno na etnografiji pojedinačnoga, na iskustvima desetak iseljenika, namjera nije bila generalizirati, međutim, uočena su određena obilježja ovoga migracijskoga vala. „Od 2014. riječ je o prevladavajućim vanjskim i dobrovoljnim migracijama mladih uglavnom visokoobrazovanih ljudi koji tečno govore engleski jezik, no koji su, barem u početku, spremni raditi poslove daleko ispod svoje kvalifikacije“ (Rajković Iveta i Horvatin 2017: s.n.). Istraživanje pokazuje da se »velik broj hrvatskih migranata (...) zapošljava u zanimanjima za koja su prekvalificirani, što se obično opisuje kao 'brain-waste', odnosno gubitak ili tračenje mozgova« (Božić 2014: 294).

Istraživanjem smo obuhvatile i ostala pitanja čiji će rezultati biti predstavljeni u ovom radu. U njemu ćemo dati uvid u prva iskustva migracija, kako i s kim migranti provode slobodno vrijeme. Posebnu smo važnost obratile na migrantske mreže i propitivanje njihove uloge nakon dolaska u Irsku: informacijama o mogućnostima zaposlenja, stanovanja, potpori i pomoći pri dolasku itd. (usp. Ritchey 1976 prema Klvan-

5 <http://www.irishrecruiter.com/zivot-u-irskoj>.

6 <https://ec.europa.eu/eures/public/hr/homepage>.

va 2010: 113). Nakon toga smo istraživale granice i društvene odnose doseljenog (hrvatskog), domicilnog stanovništva i ostalih stranaca. To smo istraživanje temeljile na teoriji o interakcijskoj dimenziji integracije (usp. Esser 2001: 16 prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016: 13). Na taj smo način naglasak stavile na subjektivizaciju integracijskog procesa, tj. percepciju integracije s polazišta samog migranta. Budući da pojam integracije podrazumijeva proces ulaska i prihvatanja u novo društvo, interakcije s drugima u novoj državi, ali i društvene promjene koje dolaze imigracijom (usp. Penninx i Mascareñas 2016: 11), kazivače smo tražile da navedu razlike njihova života u Hrvatskoj i života u Irskoj, odnosno razlike između Hrvatske/Hrvata i Irske/Iraca. Rad smo temeljile i na transnacionalnim teorijama. Cilj je bio istražiti kako migranti, tj. transmigranti „razvijaju i održavaju višestruke veze – obiteljske, ekonomске, socijalne, organizacijske, religijske i političke...“ (Kuti i Božić 2016: 12). Polazeći od definicije transmigranata kao istovremenu usidrenost migranata u barem dvama društvima (Glick Schiller, Basch i Blanc-Szanton 1995: 48 prema Jasna Čapo 2003: 119), propitivale smo kojim praksama kazivači povezuju mjesto svog sadašnjeg i prethodnog stanovanja (Irsku i Hrvatsku): prate li vijesti (političke, društvene, kulturne) iz države, regije, mjesta porijekla, kako i koliko često kontaktiraju s obitelji i prijateljima. U istraživanje smo uključile i pitanja o prakticiranju njihove (slavonske, hrvatske) kulure (tradicione i popularne), jezika, hrane itd.

Rad završavamo uvidom u poslove koje ovi ekonomski migranti rade, planovima i predodžbama o budućnosti, razmišljanjima o tome postoji li mogućnost povratničke migracije (usp. Čapo Žmegač 2010). Budući da je riječ o recentnom valu migracija, umjesto zaključka, zanimalo nas je njihov osvrt na iskustvo migracije, propitivanje posljedica iseljavanja i što gubitak mlađe generacije hrvatskih državljana, posebice visokoobrazovanih, znači za njihove lokalne zajednice, regiju Slavoniju, Republiku Hrvatsku te, s etnološkog i kulturnoantropološkog aspekta, za hrvatsku tradicijsku i suvremenu kulturu.

Metodologija⁷

Rad se temelji na etnološkoj i kulturnoantropološkoj kvalitativnoj metodologiji. Zbog finansijskih razloga nismo mogli otići u Irsku i intervjuirati iseljenike pa smo s kazivačima razgovarale tijekom njihova posjeta Hrvatskoj te „virtualno“. „Virtualno“ terensko istraživanje provedeno je kontaktiranjem s kazivačima i prikupljanjem informacija suvremenom tehnologijom, i to razgovarajući putem *Skypea*, dopisivanjem te pretraživanjem portalâ. Dakle, terensko istraživanje provedeno je unutar suvremenoga, proizvedenog, u ovom slučaju virtualnog lokaliteta, koji Arjun Appadurai opisuje kao uvjetovan i izmijenjen »globalnim kulturnim tokovima«. Lokalnost vidi kao »niz veza između osjećanja društvene bliskosti, tehnologija interaktivnosti i relativnosti konteksta« (Apaduraj 2011: 265). Iako je središte istraživanja na fizičkom prostoru Slavonije, on je i virtualan, čime je postignuto »odmicanje od tradicionalnog terena, okretanje društvenim umjesto fizičkim prostorima...« (Pleše 2006: 131).

Istraživanje je provedeno od ljeta 2015. godine do kraja 2017. godine. Budući da statistički podaci Državnog zavoda za statistiku RH pokazuju da se najviše iseljava mlađe stanovništvo između 20. i 34. godine⁸ te da po broju vanjskih migranata predvode slavonske županije⁹, to je bila naša ciljana skupina. Imigranti su izabrani po kriteriju prostora s kojeg su se iselili – Slavonije,¹⁰ s tim da je u rad uključena i imigrantica iz Koprivnice (zato što se iselila i intervjuirana je s momkom iz Slavonije te su govorili o zajedničkom iskustvu). Svi su oni emigrirali u Irsku prije najviše pet godina. Intervjuirano je pet žena i četiri muškarca. Svi su visokog ili višeg obrazovanja, osim jednoga kazivača koji ima srednju stručnu spremu. Svi imaju različita radna iskustva u rodnim gradovima, mjestima studiranja ili na sezonskim poslovima na Jadranu. Jedna je osoba tijekom studija radila u SAD-u, jedna je živjela u Kanadi. Četvero smo poznavale prije istraživanja, oni su nam preporučili ostale imigrante, a neki su, radi zadovoljenja kriterija, pronađeni i odabrani putem

7 Metodologija rada s minimalnim izmjenama preuzeta je iz prvog dijela istog istraživanja Rajković Iveta i Horvat 2017.

8 https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm.

9 Godine 2016. najveći negativni migracijski saldo odnosio se na Osječko-baranjsku županiju (-3634 osobe), a dvije slavonske županije, Vukovarsko-srijemska (-2763 osobe) i Brodsko-posavska (-2208 osoba) u samom su vrhu po broju odseljenoga stanovništva (*ibid.*).

10 Četiri kazivača su iz Osijeka, dvoje iz Našica te po jedan iz Novske i Županje.

Facebooka. Metodom polustrukturiranog intervjeta licem u lice razgovarale smo s jednim parom. Sa šest imigranata istraživanje smo provele pisanim putem, privatnim porukama na *Facebooku* i elektroničkim pismima. Imigrantima su poslana pitanja na koja su odgovarali. Nakon dobivenih odgovora, prema potrebi su im poslana dodatna pitanja.¹¹

PRVA ISKUSTVA I PRAKSE SUVREMENIH HRVATSKIH MIGRANATA U IRSKOJ

Budući da je Irska u Europskoj uniji, hrvatskim državljanima nije potrebna viza i radna dozvola. Naše sugovornike zamolile smo da opišu dolazak u Irsku, s kim su došli, je li ih netko ondje dočekao i pomogao im, koje su administrativne procedure morali obaviti, gdje su bili smješteni. Neki, kao kazivačica Kristina, putovala je sama, no dočekao ju je prijatelj:

„Potrebno je samo kupiti kartu i imati dobru volju, nikakve potvrde niti dozvole nisu potrebne iz Hrvatske. Tek kada se dođe ovdje mora se izvaditi *PPS Number* (...) Prvih par dana sam bila u jednom hostelu, nakon dva tjedna sam prešla u drugi hostel u kojem sam ostala tri i pol mjeseca. Saša, prijatelj koji je ovdje već godinu i pol dana, mi je pomogao ... onda sam printala životopise i dijelila okolo. Upoznala sam još dosta ... Hrvata koji su došli isto tražeći posao kao i ja i svi si međusobno pomažemo savjetima, informacijama itd.” (Kristina, r. 1984., informatologinja, pola radnog vremena radi u McDonald'su u prodaji, a pola u trgovini).

Neki, kao kazivač Neven iz Našica, putuju u parovima, s prijateljima, no i njih je u Irskoj netko dočekao:

„Susreo sam se s prijateljicom iz studentskih dana i ona mi je pokazala da je PPS ured... napravili broj i tražili posao... ona nam je pomogla da nam plaća sjeda na njen račun, jer nismo mogli izvaditi svoj račun dok nemamo adresu. Odabrali smo Dublin jer je imao najveću ponudu, rezervirali smo hostel na dva tjedna ... ja sam imao sreće pa sam nakon dva dana upao u *Burger King*, gdje je odlična ekipa, sve je plaćeno uredno, svi su jako pristojni i ljubazni. Nakon dva tjedna smo se preselili u stan i napravili *bank account*, i evo vec 6 mj živimo tu, i super nam je” (Neven, r. 1989., mag. ekonomije, smjer turistički menadžment, radi u prodaji u lancu brze hrane).

11 Imena kazivača u tekstu su izmijenjena. Navodimo godinu rođenja i zanimanje kazivača/kazivačice kada se prvi put spominje u tekstu.

Osim pojedinačnih dolazaka i dolazaka u parovima, zabilježile smo grupno iseljavanje prijatelja/poznanika:

„Nas je došlo četvero, pa nam je bilo lakše jer smo sve zajedno radili i uvijek smo svi zajedno šetali tako da se nismo mogli izgubiti i sl. Iskustva u samom traženju su pozitivna jer u bilo koju trgovinu, kafić, restoran, hotel u koji sam ušla svi su me lijepo pozdravili, objasnili da li primaju ljude ili ne i uglavnom su svi uzeli moj CV, samo eto što se puno nahođaš i jako umoriš, ali ...opet nije mi žao jer sada uživam“ (Ivana, r. 1990., viša stručna spremna, smjer trgovina, radi u prodaji u McDonald'su).

Većina kazivača odlučila se za početnu, za sada najčešće i trajnu destinaciju, glavni grad Dublin. No, troje sugovornika na početku je odlučilo pokušati u manjem gradu Corku. Jedan mladić poveo je i oca:

„... Cork, manji gradić populacije kao Osijek. Tu se nisam snašao jer za papire traže stalni posao te bilo koji račun kojim dokazujem da živim u nekretnini. Došao sam sa ocem koji slabo priča engleski i polako... muka mi ga (je) bilo gledat kod kuće bez posla i radi sad, sve super, engleski priča bolje nego moji frendovi. Nakon tjedan dana zaputio sam se u Dublin, tamo me dočekao prijatelj ... pokazao mi je gdje šta treba“ (Ivan, r. 1994., upravni referent, radi u supermarketu).

Iako je većina sugovornika tražila posao tek nakon dolaska u Irsku, jedna djevojka, koja je migrirala s djevojkom s kojom je u istospolnoj zajednici, posao je pronašla prije dolaska, putem interneta i time prošla najlakšim procesom uključivanja u novu sredinu:

„Meni je pala 'kašika u med' jer *Apple* preuzima svu papirologiju. Dočula sam *proof of address*, preporuku za banku, sve za PPS broj i porez odmah prvi dan na poslu. Samo je bilo potrebno otići u ustanove s tim papirom ... Daleko je teže naći stan, ali tu smo imale preporuke iz Kanade (gdje je prije živjela op.a.) i od kuće prevedeno na engleski, pa je i to ispalo sasvim u redu“ (Ana, r. 1982., dr. sc. književnosti i kulture, radi u Appleu).

Jedan par pronašao je posao dok je živio u Hrvatskoj, preko EURES-a (Europskog portala za mobilnost pri zapošljavanju). Otputovali su kako bi radili u izoliranom hotelu na zapadnoj obali Irske, 50-ak km od grada Galweya i 5 km od najbližeg sela. Ondje im je, s ostalim hotelskim osobljem, bio osiguran smještaj u jednoj kući:

„...imali smo sreće... ja sam znao da tamo nema (pauza) ničega jer ovi svi koji odu idu u Dablin...pa ajde... nas dvoje smo imali takvu situaciju da

više jednostavno nismo imali novca. Ja sam za put posudio od ...(ime, brata)" (Dario, r. 1988., povjesničar, radi u hotelu u praonici rublja).

Njegova djevojka novac za put posudila je od oca. Potrebnu administraciju za život i rad u Irskoj obavili su, uz šefovu pomoć, za nekoliko dana:

„... kad smo došli u banku žena ide prema nama: 'Izvolite što trebate?' Račun otvoriti. 'Odmah...' ja si zamišljam da oni trebaju doći u Hrvatsku u banku otvoriti račun (smijeh), ...da mora ići na Zavod za zapošljavanje, na policiju to bi bile zavrzlame. Nas dvoje smo tamo došli sami, nikoga nismo znali, sve je odmah bilo gotovo, fenomenalno" (Laura, r. 1988., povjesničarka, radi kao soberica).

Istraživanje pokazuje da mladi migranti putuju sami, s prijateljima, u paru, obiteljski i grupno. Većina ih u Irskoj ima prijatelje ili poznanike koji već imaju migrantsko iskustvo i koji im pomažu prilikom dolaska. Neovisno o tome traže li posao nakon dolaska u Irsku ili su ga pronašli još u Hrvatskoj, kazivači su uglavnom imali pomoć drugih Hrvata nakon dolaska. Ovaj migracijski val obilježen je brojnim lančanim migracijama (usp. Rajković Iveta i Horvatin 2017) i migrantskim mrežama. Mreže su vidljive na primjerima pružanja pomoći pri dolasku, pronalasku posla, inicijalnog mjesta za boravak itd. (usp. Klvanova 2010; Koser 2007: 36). Mnogi su do pronalaska vlastitog doma, uglavnom stana s više cimera, živjeli u hostelu. Nakon pronalaska smještaja, podnosili su zahtjev za PPS broj, otvorili bankovni račun i tražili posao.

Slobodno vrijeme: migrantske mreže i interakcijska dimenzija integracije

Kako, gdje i s kim ovi suvremeni migranti provode slobodno vrijeme? Postavljanjem ovih pitanja cilj nam je bio dobiti uvid u interakcijsku dimenziju integracijskog procesa (usp. Esser 2001: 16 prema Penninx i Garcés-Mascareñas 2016: 13) i granice etničkih zajednica. Nekoliko kazivačica koje žive u Dublinu navele su slična iskustva druženja s Ircima i brojnim strancima, odnosno ljudima različitih etničkih porijekla:

„Slobodno vrijeme provodim šetajući. Zaista ovdje se ima šta za vidjeti, parkovi su mi prekrasni, imaju jedan park koji je ogroman i u njemu imaju srne koje možeš hraniti, nekada odemo u kino, vikendima odemo u pub, nekada se družimo u hostelu ... imamo prijatelje iz Portugala, Francuske, Amerike i naravno domaćini Irci i svi se super slažemo. Družimo se s Hrvatima, ali već smo se toliko sprijateljili sa strancima, pa

ako i planiramo slavlja, putovanja onda zovemo i njih ili oni zovu nas.”
(Ivana)

,„Družim se i s našima i sa strancima. Slavimo rođendane, izlazimo zajedno, putujem.” (Kristina)

Sljedeće dvije kazivačice stanuju i rade u Corku, gradu u kojem živi puno Hrvata, stoga je njihovo društvo gotovo više neizbjegnuta okolnost nego izbor:

,„Družim se trenutno s Hrvaticama i jednom Poljakinjom. Iako mi to nije bio cilj. Želja mi je imati prijateljice iz različitih kultura...” (Maja, r. 1983., psihologinja i odgajateljica, radi u trgovini).

Jedna sugovornica slobodno vrijeme provodi s kolegama s posla:

,„Družim se s kolegama s posla (Nijemci, Irci, Španjolci), nemam potrebu za hrvatskim društvom, tj. ne tražim ga ciljano, jer mi činjenica da je netko Hrvat ne govori puno o kvaliteti osobe” (Ana).

Kod muških sugovornika uočile smo drugačija iskustva, zajednička stanovanja i provođenje slobodnog vremena:

,„...Hrvatima na poslu... slavlja, izlasci, putovanja uglavnom s cimerima koji su svi iz Našica. Slobodno vrijeme provodim okolo po gradu, u *skate* parku, putujemo ... po Irskoj, idemo u restorane i shopinge itd.“ (Neven)

,„Družim se s uskim krugom prijatelja iz Hrvatske. U slobodno vrijeme najčešće putujemo ... u okolicu Dublina, a nekada i dalje.“ (Ivan)

,„Družio sam se većinom s našim ljudima, ali to su prijatelji od prije.“ (Marko, r. 1992., prodavač-komercijalist, radi u restoranu)

Mladi par, koji radi u hotelu u malom mjestu, druži se s Ircima i drugim strancima. Osim toga, tamo su jedini Hrvati. Strance su podijelili u dvije skupine. Jednu čine ekonomski migranti koji su тамо isključivo zbog zarade: Poljaci Rumunji, Bugari i oni. Drugu skupinu čine Francuzi, Nijemci, Brazilci, Španjolci i Kanadani, čije su razloge migracija objasnili:

„...jer hoće da rade po svijetu... to su ljudi koji nemaju problema s finanicijama već pokušavaju sve što im se nudi u karijeri... oni putuju, skupljaju životna iskustva. Puno prođu do 24. godine, generalno se vidi da oni to ne moraju, i baš se vidi ta razlika između njih i nas, Poljaka, Bugara i Rumunja“ (Dario).

Slobodne dane provode u sobi odmarajući se, kroz smijeh su objasnili: „... u sobi čitav dan sam da ne moramo nikog vidjet“, ili se druže s još jed-

nim parom: „Sprijateljili smo se s Njemicom koja je u vezi s Brazilcem ... s njima izlazili na ručak ... dogovarali izlete, na kolače, restoran ovaj, onaj, u kopovinu... County clare (Moherskim) klifovima to je turistička atrakcija...“ (*ibid.*).

Način na koji mladi migranti provode slobodno vrijeme ne razlikuje se previše od kazivača do kazivača. Uglavnom ga provode u gradu, izlascima, a često i na putovanjima. No, vidljiva je razlika u društvu s kojim ga provode. Dok je društvo kazivačica više kulturološki i etnički šaroliko, uključuje osobe iz Hrvatske, drugih država i domaće irsko stanovništvo, kazivači preferiraju druženja unutar poznatih krugova ljudi. Migranti su živjeli u različitim okruženjima nakon dolaska u Irsku. Na primjer, kazivačice Kristina i Ivona prvi smještaj pronašle su u hostelu. Ondje su živjele u multinacionalnom okruženju u kojem uvjeti za stanovanje (dijeljenje kuhinje i boravka, višekrevetne sobe i zajedničke kupaonice) goste prisiljavaju na komunikaciju. Sugovornice, koje žive zajedno u stanu u Corku, rekле su da se ne druže grupno s ostalima iz Hrvatske te da, u Majinu slučaju, društvo Hrvata nije osobni izbor, nego rezultat spleta okolnosti. Drugačija je situacija muških kazivača koji se svi druže pretežno s ostalim osobama iz Hrvatske, prijateljima ili poznanicima koje znaju otprije. Naime, svi muški sugovornici u Dublin su došli s nekim koga znaju otprije, s prijateljima ili s ocem. Također, nakon dolaska, smještaj su pronašli u stanovima zajedno s drugim Hrvatima. Na primjer, kazivač Neven živi s četiri osobe koje su iz istog rodnog grada u Slavoniji. S domaćim stanovništvom i strancima u interakcijama su uglavnom tijekom posla, dok slobodno vrijeme provode, kako su rekli, s „našim“ ljudima.

Mi i Irci: integracija u irsko društvo

S obzirom na osobna iskustva u novoj sredini, željele smo saznati mišljenja kazivača o domaćem stanovništvu, irskoj kulturi, o iskustvima biti strancem u Irskoj te žele li se integrirati u irsko društvo. Odgovori su bili različiti:

„Irci kao narod mi se baš i ne svidiaju jer su dosta nonšalantni, rekla bih čak i neodgojeni do neke mjere, jer im je samo do alkohola i ima dosta *junkya* po ulicama, prosjaka, droge i svega, ali osobno nisam imala loših iskustava ... ljubazni su i želete pomoći. Mislim da nisu baš kulturni narod, pa ne razmišljam o uklapanju u njihovo društvo i kulturu“ (Kristina).

Iako su neki kazivači hladnokrvno odgovorili da „Ljudi ima svakavih, kao i kod nas; i loših i dobrih“ (Neven), suprotnog je mišljenja kazivačica Maja:

„Irci su fantastični, apsolutno sam prihvaćena i podržana na svom radnom mjestu. Još uvijek upijam njihove kulturne navike. Neke stvari su lošije nego kod nas, ali većina toga je daleko bolja. Prema mom iskustvu Irci su jako otvoreni prema strancima.“

Samo pozitivna iskustva i pohvale navela je sugovornica koja je istaknula i da se dosta druži s Ircima, na poslu i privatno:

„Ljubazniji narod nisam upoznala. Divni su prema strancima. Smatram da je bitno uklopići se u društvo jer ipak smo mi stranci i ne bi bilo lijepo od nas da domaćem stanovništvu pokušavamo nametnuti nešto naše. A smatram da što se bolje uklopiš i prilagodiš da će poslije biti bolje za život, napredovanje“ (Ivana).

Jedan sugovornik isticao je multikulturalnost Dublina: „...navikli na strance... Irci su dosta otvoren i liberalan narod i ne očekuju da se uklapaš, oni te prihvate kakav jesu“ (Ivan), ali je, za razliku od drugih koji su isticali irsku kulturu, rekao „nisu me baš fascinirali jer su dosta toga pokupili od Engleza i Amera tako da mogu reć da su ljudi bez kulture“ (*ibid.*).

Kazivači su imali i različita mišljenja o tome treba li se ili ne treba integrirati i prilagoditi irskom društvu. Iako su svjesni da treba, jedan kazivač koji to nije mogao, vratio se u Hrvatsku: „Mi Hrvati kod Iraca još dobro prolazimo. Zašto? Ne znam. Smatram da je bitno i da bi trebalo se uklopići jer ipak si ti na njihovom terenu... ali ja nebi mogao, niti nisam“ (Marko).

Neki su kazivači zaključili da Irce nije briga što se o njima misli, no također se nisu upuštali u generaliziranja na osnovi etničkog identiteta, već su rekli da im je bitna osoba:

„Po izgledu se daleko manje sređuju od nas... mislim da je užasno važno poštivati i razumijeti društvo i kulturu u koju ulazim kao stranac. Družim se s Ircima jednako puno kao i s drugim narodima ako mi se svidi osoba... Smatram to bitnim kako bi postala kvalitetan član zajednice, volonter sam pola svog života i namjeravam to ovdje nastaviti. Ne namjeravam biti izolirana od kulture koja me primila i pružila prilike koje mi vlastita domovina nije u stanju pružiti“ (Ana).

Prije odlaska u Irsku, jedan je par imao predrasude „da su Irci zadrti katolici“, no to su mišljenje promijenili nakon što ih upoznali:

„ (...) Tu u najbližem selu kraj nas, baš smo imali priliku vidjeti kako ljudi žive. Ima 200 stanovnika i crkva je u selu, ali crkva je odvojena od politike... i (jedna op.a.) žena ima 50 godina radi kod nas, svaku nedjelju ide na misu...pjeva u crkvenom zboru, a u braku je već godinama s drugom ženom. To kod nas ne da nebi prošlo!“ (Dario)

Njegova djevojka dodala je: „Kod nas bi te spalili na prvoj banderi!... Vidiš da je žena pravi katolik. To te samo šupi! I u hotelu se baš vidi kad dolaze ti parovi da je to sve normalno“ (Laura, r. 1988.).

Većina mladih, kao što je vidljivo iz kazivanja, želete iskusiti i doživjeti Irsku: „A mi prvo kad smo došli, ja sam reko: Jest ću njihovu hranu, pit ću irska pića, hoću da iskusim tu kulturu da shvatim kakav je to narod“ (Dario).

Odgovori kazivača međusobno se razlikuju i primijetile smo razlike ovisno o vlastitoj percepciji okoline i društva. Iako neki kazivači iznose specifične primjedbe na domaće stanovništvo, neki veoma grube i ozbiljne, uglavnom svi imaju pozitivna iskustva prihvatanja od Iraca. Većinom ih opisuju kao ljubazan i otvoren narod, na iznenadenje nekih kazivača, veoma su susretljivi prema Hrvatima. Također, većina je svjesna svoje pozicije useljenika, stranca koji ulazi u drugu kulturu u državi koja im je omogućila bolji život i smatraju da se trebaju integrirati. Dok neki nemaju potrebu integrirati se u irsko društvo jer im se ono ne sviđa, ostali naglašavaju važnost integracije za bolju kvalitetu života. Čak i kazivač Marko ističe potrebu za uklapanjem „na tuđi teren“, no on to nije mogao, što je i rezultiralo njegovim povratkom u Osijek. Kazivačica Ana uputila je na važnost toga, što iz poštovanja prema društву koje ju je „prihvatilo“, što zbog mogućnosti koje joj se time otvaraju. Temeljem njezinog kazivanja zanimljivo je povući paralelu s razinom njezina obrazovanja. Naime, Ana je doktorica znanosti i najobrazovanija je u istraživanoj skupini te njezin stav o „užasno“ važnosti integriranja možemo objasniti pretpostavkom da „sto je čovjek obrazovaniji tim je vjerojatnije da će biti svjesniji različitim prilika ili pogodnosti koje postoje na alternativnim mjestim prebivanja“ (Mesić 2002: 269). Analizom kazivanja mogli smo zamijetiti da hrvatski iseljenici koji se više druže s Ircima imaju o njima bolje mišljenje, za razliku od onih koji su više u kontaktu s Hrvatima, što dovodi u vezu važnost interakcija u procesu integracije (usp. Penninx i Garcés-Mascareñas 2016: 11-16). Na Markovu primjeru možemo zaključiti da se radi o neuspješnoj integraciji,

što je i sam istaknuo. Naime, i ostala njegova kazivanja često obilježava prakticiranje „sve hrvatsko“, što smatramo da je itekako utjecalo na to da se nakon godine dana vratio u domovinu.

ŽIVOT U IRSKOJ VS. ŽIVOT U HRVATSKOJ

Na pitanje migrantima koje su glavne razlike u njihovim životima kod kuće u Hrvatskoj i u Irskoj, odnosno provođenja svakodnevice, uslijedili su detaljni odgovori:

„Kod kuće sam uglavnom bila kod kuće jer nisam imala posao, a ovdje se više družim, izlazim, i na kraju krajeva radim, pa je to bitna razlika. Glavna razlika je to što mi nije dosadno. Mogu otići kuda hoću, kupiti šta hoću, pojesti šta hoću i nije mi žao dati novce jer znam da će sutra opet imati novaca. Ne bih sada da mislite da imam milijune ili nešto jer ih nemam, ali nije kao u Hrvatskoj da moraš razmišljati koliko si potrošio i da li ćeš imati sutra za kruh.“ (Ivana)

„Normalno zaradivanje novaca, i ne sezonski posao, nego cijelogodišnji. Sve što doma nismo mogli. Tu se tek osjećam kao normalan srednji stalež.“ (Neven)

„Svakodnevica se ne razlikuje previše. Samo što se ovdje osjećam daleko bolje.“ (Maja)

„Nema velike razlike, tako sam si napravio da se osjećam kao doma. Nije lako, ali moraš biti ustrajan i znat što želiš. Ja sam sa Irskom prezadovljen, što sam više tu to je više volim, prvenstveno zbog osobnog uspjeha.“ (Vedran)

Uglavnom su svi kazivači kao osnovne razlike života kod kuće i života u Irskoj naveli ispunjeniju svakodnevnicu koju, prije svega, omogućavaju bolje egzistencijalne mogućnosti zbog zaposlenja i stalne plaće. Kao osnovnu razliku navodili su „normalan“ život koji im omogućava nova sredina, a samim time i pozitivniji pogled na život, kao i osobno zadovoljstvo.

Da se ne radi o pravilu, potvrđuje Markovo iskustvo za kojeg je život u Irskoj imao više mana nego prednosti, što je rezultiralo njegovim odlaskom.

„Tamo je sve brzo! Ne može mi dan započet, da ne popijem kavu u miru, i onda tek radim što trebam, tamo je sve u hodu, ljudi jedu u hodu, stalno se nekuda žuri, a većinom nema potrebe za tim.“

Razlika između Iraca i migranata s kojima rade, a koji su došli u Irsku radi skupljanja životnih iskustva i nemaju finansijskih problema, mladi par opisao je:

„...kad netko ima slobodan dan, kad se vratиш svi ispituju: Kaj si radio? Gdje si putovao? ... To je onaj štos kad te svi u Hrvatskoj pitaju: Kak si? ... Bila sam u sobi, čistila sam sobu, njima to nije, nije ni otić na kavu, već na ručak, večeru: Kaj ste jeli, kaj ste novo probali, jeste bili na izletu, kinu, sauni, bazenu, teretani.... Bitno je otić negdje i trošit to kaj ste zarađili.“ (Laura)

„U biti Irci, što se meni jako svidilo, oni na svoj slobodan dan sjednu u svoj auto i odu negdje, ... upoznaju svoju zemlju ... da mene netko pita šta ima u nekoj našoj županiji, kako ljudi tamo žive, što rade, ne znam, možda bi i htio tamo otići i vidjet kako ljudi žive ali jednostavno ne mogu, niti imam financija... Koliko smo puta vidjeli, dobro taj zapadni dio obala je stvarno ljepa, obitelj u autu, voze se, stanu na jednom skretanju, ostave auto malo izazu gledaju...“ (Dario)

Osim isticanja dobre prometne povezanosti i infrastrukture, jedna kazivačica se uvjerila u efikasno i brzo rješavanje neočekivanih gužvi:

„...kada sam ja bila u Belfastu bila je gužva i ljudi nisu stali u bus. Oni su za dvije minute poslali još jedan, nema. Kod nas bi čekao tko zna koliko drugi. Kada god smo putovali besplatan wi-fi, wc radi, mobitel možeš punit u svakom busu, vlaku. Jučer smo se vratili iz Austrije s našim busom wc nije radio, niš drugo bus nema....“ (Laura)

Razliku u mentalitetima, pogled na život i na zaradu komentirao je isti par:

„Ja kažem da je tamo lijepo živjeti i raditi, nema stresa, i oni su onak, kiša pada 30 puta dnevno, vrijeme je katastrofa... mi smo u početku: A Isuse opet kiša, kiša pada, a oni: Pada kiša nema veze, sunce sije nema veze!, Kose travu po kiši.“ (Dario)

“Nemaju te probleme k'o i mi... Kod njih isto ima ljudi koji rade i smatraju da ne zarađuju dovoljno novaca, ali nema ljudi koji se boje hoće sutra moći u trgovinu otići kupiti meso, ili svojoj djeci dat. Mi nismo našli na takve... kad bi se netko požalio na novce ... kažu: Pa nađi si drugi posao ili odradi malo više prekovremenih sati ... Kolko zarađiš tolko ćeš imati! Jer tamo ti ovisiš isključivo sam o sebi... inače se radi pet dana u tjednu, kažeš: Šefe ja bi radio šest dana ili sedam dana. Može, radi koliko god hoćeš...“ (Laura)

„... kod njih svaki mladi čovjek ima auto, a kod nas pet godina važeš jel bi digao kredit, jel bi polovni, jel bi ovak, onak, jesи sve dobro promisili... a kod njih to sve ide lako jer si mogu priuštiti...“ (*ibid.*).

Razgovarajući s Ircima i ostalim strancima, uspoređivali su načine života, različite poglede na obrazovanje, život, iskustva itd.:

„... kod njih je sasvim drugo, mi smo svi drilani, mi smo generacija '88: Idi u školu! Završi školu, fakultet! Daj sve u roku pa onda poslije ćeš se zaposlit! ... Kod njih kada završiš srednju školu od 18 god ... radiš i onda ako želiš od 21, ... 23 ... ideš upisati fakultet. Oni studiraju i rade ... baš jedan dečko s nama radi. Prvo je radio 2-3 godine ... onda je upisao ... da bude ...*manager*, ali i dalje radi, sam živi, ima svoj auto. Nema nešto da ti sad tražиш od roditelja. Oni su se nama smijali, pitaju: Di ti živiš? ... Imam kuću u ... Imaš svoju kuću? Reko: Ne, živim s mamom i tatom. Pa to nije tvoja kuća!, reko: Pa ne, al tako mi svi, svi moji prijatelji ... Jel voziš auto? Pa da. Jel to baš tvoj auto? Ne od roditelja. Pa onda to nije tvoje!“ (Dario)

„Nije im bilo jasno kako to da smo učitelji a kod nas nema posla za nas? Mislili su da smo se nešto ogriješili u zakon pa da nam više ne daju da radimo (smijeh).“ (Laura)

„Pa da!“ (Dario)

„On ih je baš onak uvjeravao da nema posla i da nismo niš zgriješili... vidim da im je dosta teško shvatit ovaj naš sustav jer plaća tamo dolazi svaki tjedan... pitali su nas kaj smo tu radili, ja sam rekla da sam bila pripravnik za onih 1600 kn, njima je to nepojmljivo, mislili su da sam to dobivala za tjedan dana. Kak možeš živjet s tim? ... Nije im bilo jasno zašto neki ljudi u Hrvatskoj idu raditi a ne dobivaju plaće ili one kasne mjesecima. ... Ne mogu si to predviđati. S druge strane ja tamo u 8 mjeseci nisam nikoga čula da priča o politici, a ovdje svi, na ulici, u mesnici. Oni isto kažu da tamo nije dobro, ali iz našeg pogleda tamo je raj. Teško im je shvatit rat, ustaše, partizane ...“ (Laura)

SADAŠNJI POSLOVI I PLANOVI ZA BUDUĆNOST

Svi kazivači, osim jednog, završili su višu školu ili fakultet. U Irskoj rade poslove ispod svoje kvalifikacije. Željele smo saznati njihova svakodnevna radna iskustva, zadovoljstvo poslom te planove za budućnost. Kristina je istaknula kako ne namjerava trajno ostati u Irskoj. Po struci magistrica informatologije, promijenila je nekoliko poslova tijekom jednogodišnjeg boravka u Irskoj:

„Radila sam kao soberica, ali to je trajalo samo mjesec dana, jer sam radila prekovremene sate koje mi nisu htjeli platiti... Nakon toga sam radila u... tvornici voća i cvijeća *Keelings*, ali ni time nisam bila zadovoljna jer su me ... zvali ... po potrebi. Trenutno radim u *McDonald'su* i zadovoljna sam... Posao u struci se može naći, ali to je rijetko jer obično Irce zapošljavaju na takvima poslovima, ali nije nemoguće. Treba se samo potruditi i biti uporan... Trenutno mislim ostati ovdje, zaraditi neke novce, pa odseliti dalje, možda u Novi Zeland za koje 2 godine” (Kristina).

Prvo zaposlenje u Irskoj, također izvan struke, pronašla je i trgovkinja s višom stručnom spremom:

„...prvi posao ... u *McDonald'su*... Što se tiče promjene ... još ne razmišljam jer mi je trenutno cilj da steknem irsko radno iskustvo ... jer ču s tim iskustvom imati veće šanse da se zaposlim na bolja radna mjesta. U *McDonald'su* trenutno radim kao *Customer care assistant*, a to znači da radim s ljudima i pomažem im ako im nešto treba ili ako imaju pritužbe na nešto, ali u *McDonald'su* uglavnom svi sve rade tako da nekada uskočim u kuhinju ili budem na kasi. Mogućnosti za moju struku imaju puno ... Dugoročan plan je da ostanem u Irskoj, nađem si posao koji mi odgovara ... jednog dana kupim kućicu ili stan i putujem svijetom” (Ivana).

Iako trenutno ne radi u struci, kazivač Neven ima jasne planove:

„Našao sam posao u *Burger Kingu* i nisam ga mijenjao jer želim nakon 6 mjeseci ostvarit svoje pravo i ići doma na plaćeni godišnji, kada se vratim, probat ču i nešta bolje naći. Iako je malo bolje poslove teže naći jer to dobivaju Irči. Imam plan da ako ne nađem ništa bolje, šparam pare do idućeg proljeća i otvaram svoju firmu” (Neven).

Diplomirana psihologinja, Maja, također želi postati privatna poduzetnica:

„Još uvijek radim u trgovni odjećom, ali istodobno pokrećem svoj biznis. Koliko sam informirana teže je dobiti posao kao psiholog, ali moj konačni cilj je tako i tako bio privatan biznis“.

Vedran, upravni referent, od dolaska u Irsku naporno radi u *Lidl*, ali ima jasnu predodžbu o budućnosti:

„Došao sam sa ciljem da si stvorim što bolju budućnost, sa trenutnim posлом sam zadovoljan tako da želim ostati gdje jesam i samo napredovati. A gledaj, evo ti moj primjer ove nedjelje. Ja sam došao na posao u 9:30, otišao sam sa posla u 22:20. Taj dan su svi rekli: ‘A ti nisi normalan, zašto tako?’, a ne razmišljaju o tome da ču ja za 2 do 3 godine doći do pozicije managera što mi je i primarni cilj. Tak da ljudi, po meni,

razmišljaju površno. Ovo je zemlja mogućnosti. Na početku radiš, kad si uštediš ulazeš u sebe i postaneš šta želiš. Ali na početku moraš biti spremjan na sve“.

Ana, doktorica znanosti, također ne radi u struci, no zadovoljna je poslom:

„Radim za njemačko tržište u *Appley*, zarada je daleko iznad prosjeka... Namjeravam pokušati naći posao u struci ali sam za sada ovdje zadovoljna i jedino prelazim u struku ako bude uistinu dobra prilika. Ne bi trebalo biti poteškoća za moju akademsku razinu. Plan mi je za sada ostati jer sam sretna i imam prilično puno prilika za ostvariti se.“

Sljedeći sugovornik u godini dana promijenio je pet poslova i jedini je koji se vratio u Osijek:

„... stekao sam mišljenje da zapravo nema razlike između posla ovdje i tamo. Eto, jedina razlika je to što kod nas *manageri* ne rade ništa, a vani je *manager* k'o običan radnik... vratio sam se u Hrvatsku, hvala Bogu, uštempio sam koliko sam mislio i to je to. Trajno preseljenje tamo ne dolazi u obzir. Zemlja je puna narkomana, prljava... pogotovo Dublin“ (Mario).

Nakon napornog fizičkog posla u hotelu „...hotel ima prizemlje i prvi kat, nema lifta ... fizički je dosta naporno... ima 300 kreveta ...“ (Laura) i desetak mjeseci rada, mladi par kratko je boravio u Hrvatskoj dok hotel nije radio. Prije odlaska razmatrali su mogućnost prekvalifikacija „... raditi s djecom i starijima, mislili smo još ovu sezonu fizički to odraditi da si napravimo zaleđe s financijama i možda započet onu sljedeću sezonu i onda kad krenu te prekvalifikacije upisali ih“ (*ibid*). Tada su napravili petogodišnji plan, koji je uključivao vjenčanje, preseljenje u veći grad Cork radi prekvalifikacije i odlazak na more za tri godine. Kako su oboje diplomirani jednopredmetni povjesničari, pitale smo ih postoji li mogućnost da u Irskoj rade u struci te smo saznale i o odnosu Iraca prema prosvjetnim radnicima:

„... oni to vrlo ozbiljno rade i njihovi učitelji su zbilja *crème de la crème*, imaju po 3 000 eura plaću a ne ko kod nas jedvo preživljavaš, nitko te ne poštuje. Kod njih su učitelji na vrlo visokom društvenom položaju, i puno političara iz prošlosti su bili učitelji, njima je to super i tak da sumnjama da bi nas lako pustili u taj sistem.“ (Dario)

Svi kazivači posao su pronašli samostalno, osim para koji ga je pronašao putem EURES-a. Gotovo svi su pronašli posao izvan svoje struke

i to posao ispod svojih kvalifikacija. S obzirom na obrazovanje i zapošljenje, u novoj su sredini iskusili silaznu društvenu pokretljivost (usp. Heršak 1998: 43). Budući da su visokoobrazovani, zapravo je riječ o traćenju mozgova (*brain waste*)¹². Iako svi rade fizički i naporno, uz česte prekovremene sate, rijetko smo zabilježile negativna iskustva. Većina je pronašla posao u području nuđenja brojnih usluga (restorani, hoteli, trgovine itd.), području koje se često „oslanja na jeftin (imigrantski) rad“ (Mesić 2002: 10). Iako ih je većina zadovoljna zaposlenjem i činjenicu da su pronašli zaposlenje smatraju uspjehom i ispunjujućom promjenom, imaju planove za budućnost i pozitivne stavove: ostanak na istom radnom mjestu uz želju polaganog napredovanja, promjena posla pokretanjem vlastitog posla, spremnost na dodatna školovanja, preseljenja itd.

Među kazivanjima ističu se primjeri, odnosno planovi za budućnost, dvaju sugovornika. Za njih je Irska tek privremeno odredište u migracijskom procesu. U Kristininom bi se slučaju on trebao nastaviti u smjeru Novog Zelanda. Sugovornik Marko, koji je tijekom intervjua boravio kod kuće u Osijeku, rekao je kako planira okušati sreću u Njemačkoj. Njegov primjer dokazuje današnji migracijski trend „cirkularne migracije“, povratak kući označava samo određeni period koji provodi kod kuće prije sljedećeg migriranja (usp. Koser 2007: 51).

TRANSNACIONALNE PRAKSE

Cilj rada bio je istražiti i procese kojima migranti svojim aktivnostima i društvenim odnosima stvaraju „društvena polja koja prelaze nacionalne granice“ (usp. Čapo 2003; Kuti i Božić 2016). Propitati kako uspostavljaju transnacionalne društvene prostore i postoje li višestruki odnosi kojima povezuju društva podrijetla i prijama. Na pitanje prate li politička i društvena zbivanja, odnosno vijesti iz Hrvatske, uglavnom

12 Više o „traćenju mozgova“ (‘Brain Waste’) i „odljevu mozgova“ (‘Brain Drain’) iz Hrvatske te o „dobitku mozgova“ (‘Brain Gain’) vidjeti radove, npr. Šverko, Iva. 2005. Studentske namjere odlaska u inozemstvo: Veličina potencijalnog „odljeva mozgova“ i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini. Društvena istraživanja, Vol. 14 No. 6 (80): 1149-1174; Golub, Branka. 2004. *Hrvatski znanstvenici u svijetu: socijalni korijeni u prostoru i vremenu*. Biblioteka Znanost i društvo (9). Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb; Adamović, Mirjana, Mežnarić, Silva. 2003. Potencijalni i stvarni „odljev“ znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. Revija za sociologiju, Vol. 34 No. 3-4:143-160; Dragana Mlikota i Anita Prelas Kovačević. 2013. Veličina potencijalnog „odljeva mozgova“ studenata Visoke škole za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici. Praktični menadžment, Vol. IV, br. 2, str. 32-42.

smo dobivale odgovore: „Normalno da sam pratio, nema čovjeka koji nije“ (Marko).

Iako iz kazivanja možemo zaključiti da svi kazivači prate vijesti, aktualne društvene i političke događaje, ali ne svakodnevno, zanimljivo je da oni većini bude negativne osjećaje i razočaranje:

„Pogledam nekada Dnevnik.hr, ali iskreno u zadnje vrijeme sve manje, jer koliko vidim sve je još uvijek isto pa mi se neda žircirati oko toga.“ (Ivana)

„Pratim vijesti na internetu i samo me nasekiraju bez veze, bolje da ih ne pratim, ali eto...“ (Ana)

„Da, pratim vijesti, podosta selektivno jer je užasno tesko gledati sulude stvari koje se dogadaju kod kuće.“ (Neven)

„Svaki dan smo pratili (na internetu) vijesti iz Hrvatske: index, jutarnji, net, lokalne vijesti/stranice za Županju...“ (Dario)

Njegova djevojka dodala je:

„Vijesti su nam bile za nasmijat se, gle ovog, gle onog, tužno a nama je bilo i smiješno“ (Laura)

Mladi par kazao je da su im vijesti iz Hrvatske bile i: „Motivacija za ostati u Irskoj!“ Naime, mladi visokoobrazovani migranti objašnjavali su nam da, iako su radili teške fizičke poslove na koje nisu navikli i na *Facebooku* gledali fotografije prijatelja koji ljetuju, čitajući vijesti, pogotovo iz rubrike *Sprdex*¹³, podsjetili bi se političkog nepotizma, korumpiranosti, brojnih razloga koji su ih „natjerali“ da napuste Hrvatsku, činjenicu da se ništa ne mijenja na bolje i podsjetili se da se nemaju razloga vratiti.

Sugovornike smo pitale kako i koliko često komuniciraju s obitelji i prijateljima:

„Kako internet danas ima veliku ulogu u našem životu praktički uvijek si u toku i znaš šta se dešava... S obitelji i prijateljima se čujem skoro svaki dan, zavisi sve o obavezama, *Skype*, *Viber*, te *Facebook* ...“ (Ivan)

„S prijateljima se čujem putem društvenih medija, skoro na svakodnevnoj razini, s roditeljima tjedno *skypeam*, imam pravo na besplatne međunarodne pozive iz firme, pa mogu nazvati koga hoću kada imam potrebu.“ (Ana)

Svi su rekli da gotovo svakodnevno komuniciraju s članovima obitelji i prijateljima, prije svega zbog pogodnosti globalne komunikacije koja

13 <https://net.hr/tema/sprdex/>

umanjuje doživljaj bivanja u drugoj sredini. Prema tome, u istraživanoj skupini mladih iz Slavonije možemo prepoznati obilježja transnacionalne zajednice, odnosno migranata koji žive „između“ država, održavajući kontakte s ljudima u njihovoј domovini (usp. Koser 2007: 26). Pogodnosti i značaj suvremenih tehnologija odnose se na virtualne društvene mreže i globalne platforme za umrežavanje migranata. Njihova pojava i funkciranje u istraživanoj skupini migranata upućuju da je riječ o transmigrantima koji bivaju u multidimenzionalnom globalnom „prostoru“ bez čvrstih granica.

Također, zanimalo nas je prate li mladi Hrvati u Irskoj kulturne sadržaje iz hrvatske popularne kulture: glazbu, filmove itd. i prakticiraju li hrvatske običaje koje bismo mogli povezati s njegovanjem etničkog i kulturnog nacionalnog, regionalnog ili lokalnog identiteta, i to polazeći od saznanja da „Među svim identitetima koje čovjek može imati (i ima) etnički najpotpunije odgovara tim potrebama, zato što etnička grupa u punom smislu predstavlja *utočište* iz kojega čovjek ne može biti izbačen i u kojem *nikad nije sam*“ (Grbić Jakopović 2014: 44). Na ta smo pitanja doobile kratke odgovore: „Prakticiram hrvatsku glazbu, ali uglavnom *rap* i nekakvi *rock*“ (Neven); „Na internetu smo našli stranicu preko koje možemo pratiti hrvatske kanale, radio i televiziju“ (Ivan). Na isto pitanje, bez konkretiziranja, odgovorio je Marko: „Da, naravno! Sve što je naše tamo je bilo dobrodošlo.“ Suprotno iskustvo imaju kazivačice iz Corka, od kojih je jedna navela: „Ne gledam hrvatske filmove niti slušam glazbu. Trenutačno ne prakticiramo hrvatske običaje, nemam niti potrebu ...“

Budući da se svi sugovornici druže, a neki i stanuju s drugim migrantima iz Slavonije ili drugih krajeva Hrvatske, svakodnevno u privatnoj sferi govore hrvatskim jezikom, a u javnoj i profesionalnoj engleskim. Osim hrvatskog jezika, gotovo da nismo dobivale odgovore o prakticiranju običaja iz domovine, štoviše, dvije kazivačice su se ograđivale i svjesno izbjegavale njegovo njegovanje. Kako se radi se o migrantskoj zajednici u nastajanju, ovaj će proces biti zanimljivo dugoročno pratiti. U vrijeme suvremenih migracija, mobilnost i identiteti postaju fluidni, ambivalentni, što je itekako primjenjivo na iskustva istraživane skupine (usp. Bauman 2009 prema Grbić Jakopović 2014: 53). Migranti se individualno druže, ovisno o porijeklu iz Hrvatske, odnosno Slavonije odašte je većina sugovornika. U Irskoj ne postoji formalna migrantska organizacija, dakle, nema hrvatskih iseljeničkih udruga, no o tome da ova

zajednica raste, osim statističkih podataka iz Irske, potvrđuje podatak da u Irskoj djeluje „Hrvatska inozemna pastva“ (Vulić 2017: 353-354).

Iako je većina suvremenih intervjuiranih migranata isticala zadovoljstvo novim životom u Irskoj, zanimalo nas je što im, osim obitelji i prijatelja, nedostaje iz sredine iz koje su se iselili:

„Ne znam kako će dostaviti sve svoje knjige ovamo. Čim stignem kući po cijele dane pijem kave ovdje to jednostavno nije dio svakodnevnice.“ (Ivana)

„Jutarnja kava u kafiću sa prijateljima.“ (Ivan)

„Nedostaje mi najviše pas, koji ima upravo 13 godina, fali mi sve po malo, ali eter, nema se više šta tražiti doma: Slavoniji je Bog rek'o: Laku noć!“ (Neven)

„Odvojenost od kuće ne smatram negativnom pojmom. Nedostaju mi ljudi, ali ovo je moja osobna odluka i volim rezultat nje. Hrvatska mi ne omogućava normalan život i zato sam odlučila otići. Odvojenost nije nuspojava nego poželjni odabir u mom slučaju.“ (Ana)

Na pitanje što im nedostaje iz Hrvatske, većina kazivača istaknula je, osim obitelji i prijatelja, određene društvene i obiteljske rituale, navike te domaću hranu. Iz intervjuirane skupine izdvaja se kazivač Marko zato što se jedini vratio u Hrvatsku, a razlog tomu vidljiv je iz njegovog odgovora na isto pitanje o razlikama života: „Sve mi je nedostajalo, jer kod nas je standard života 5 puta bolji.“

Među kazivačima nema uočljivih razlika između odgovora s obzirom na dužinu boravka u Irskoj. Samo četvero je potvrđno odgovorilo da šalju i/ili primaju pošiljke iz Slavonije, uglavnom su imali slične odgovore: „Obitelj mi je poštom slala većinom domaće proizvode tipa *kobasicę*, *ajvar*, čak naše cigarete“ (Marko). Jedan kazivač finansijski pomaze obitelji u Hrvatskoj: „Pošiljke ne primam, niti šaljem. Šaljem pare, ali internet bankarstvom“ (Neven).

Dobiveni se podaci kazivača razlikuju. Za razliku od onih koji ne šalju niti primaju pošiljke, sudionici razmjena imaju slične sadržaje pošiljka – gotovo svi su spomenuli domaće slavonske, posebice suhomesnate, proizvode. Konzumiranje autohtonog lokalnog proizvoda može se smatrati načinom na koji migrant uspostavlja kontakt s domom „jedući poznatu hranu i udišući poznate mirise“ (Lomsky-Feder i Rapaport 2000 prema Povrzanović Frykman 2010: 45). Na povezanost hrane i doma

upućuju izjave pojedinih kazivača koji su spomenuli domaću hranu kao jednu od stvari koja im nedostaje u Irskoj:

„Nedostaje mi mamina kuhinja naravno (grahovi, keljevi, mahune, sarme, kupusi i sve na žlicu).“ (Neven)

„Nedjeljni ručak kod roditelja, ali to je više ritual nego pitanje hrane.“ (Ivana)

Radi se o hrani koja pobuđuje direktnu povezanost s obitelji i moguće ju je primiti jedino putem pošiljka, što nije praktično s obzirom na veliku udaljenost i trajanje puta. Međutim, želju za hrvatskom hranom moguće je kompenzirati kupovnim hrvatskim proizvodima:

„O pa mi u Dublinu imamo hrvatsku trgovinu sa samo hrvatskih proizvoda. Tako da ako želim nešto posebno odem u tu trgovinu...“ (Ivana)

„Ima par trgovinica u kojima se prodaju hrvatske stvari tipa pašteta, Cedevita, salama itd., kad se zaželim našega odem i kupim si.“ (Vedran)

S druge strane, kod nekih kazivačica nema potrebe jer ni u Hrvatskoj nisu konzumirale tipične industrijske proizvode:

„I u Hrvatskoj smo se uglanom hranile lokalno i zdravo tako da neke tipično naše proizvode nismo nikada koristile (npr. Vegeta, cedevita)“ (Ana).

Iako su zabilježene faze maštanja o „...čokolinu i turskoj kavi...“ (Laura), mlađi su govorili i o istraživanju novih okusa: „...prije i kada smo išli u restorane ja sam jela provjeno, a sad je prvi put u životu bilo da sam ja naručivala svašta, i sirovo i razne kombinacije. Sad ... baš smo išli za tim da isprobavamo (*ibid.*).“

Mogućnosti za kupovanje i konzumiranje hrvatskih proizvoda u Dublinu ima, no prema dobivenim podacima, očito je da to mladim suvremenim migrantima nije toliko bitno, zanimljivo im je konzumirati hranu koju u Hrvatskoj nisu navikli jesti i stjecati nova životna, kulturno-loška i okusna iskustva.

UMJESTO ZAKLJUČKA: OSVRT NA ISKUSTVO MIGRACIJE I PREDODŽBE O BUDUĆNOSTI

Pri kraju intervjeta, kazivačima je bilo postavljeno pitanje o pozitivnim i negativnim stranama iskustva migracije:

„Pozitivno je to što upoznaš hrvpu ljudi raznih nacionalnosti, vjere, rasa, pa vidiš kako drugi ljudi žive, a negativno je to što si ovdje sam, obitelj ti je doma, ali se bar naučiš odgovornosti, jer kako si sam napraviš tako ti i bude.“ (Kristina)

„Pozitivno su prilike, nova iskustva, osoban rast, mogućnost objektivnijeg sagledanja onog što smo imali kod kuće. Generalno se osjećam sigurnije u smislu što mi budućnost donosi, i kao homoseksualna osoba ovdje nisam meta za diskriminaciju. Negativno je što jesam stranac i što moje dugogodišnje školovanje i iskustvo manje više padaju u vodu. Negativno je ponovni početak.“ (...) „Iznimno sam sretna i zadovoljna, ali vjerujem da sam među rijetkim koji su imali toliko sreće, nadam se da će ovako ostati.“ (Ana)

„Pozitivno je što imaš novaca za neki normalan život, a negativno je što te uvijek vuče ta neka nostalgija, i doma imaš kuću, vikendicu, obitelj, prijatelje i sve osim posla da možeš živjet normalno i dostojanstveno.“ (Neven)

„Negativno je to što odlaziš iz svoje države, ostavljaš obitelj, prijatelje, ljubimce. Žalosno je da se u stranoj državi ljudi ponašaju bolje prema tebi nego u tvojoj vlastitoj.“ (...) „Ja osobno sam prezadovoljna. Žao mi je jedino što to nisam prije napravila. Treba puno hrabrosti, živaca i snage da sve ostavite i počnete od nule.“ (Ivona)

Prema odgovorima kazivača, mnogo je pozitivnih strana koje nabrajaju, nova iskustva i novi početak, mogućnost planiranja života i slobodnog vremena koji se, prije svega, temelje na finansijskoj neovisnosti. S druge strane, u ovom ih je iskustvu negativno obilježila odvojenost od obitelji i prijatelja. Bitni su i razlozi preseljenja. Kod kazivača koji su se iselili zbog nemogućnosti započinjanja samostalnog života u domovini, primjerice kod Ivone, prisutan je ogorčeni ton s kojim se prisjeća domovine u kojoj, kako smatra, nema budućnost za nju.

Izuvezši kazivača Marka koji se vratio u Osijek neposredno prije provođenja intervjeta, kazivači su imali iste odgovore o mogućnostima povratka: „Ne, jer Hrvatska mi danas a i u skoroj budućnosti ne može pružiti nešto što mi može Irska“ (Ivan). Ivanov odgovor najduži je od

ostalih koji su na postavljeno pitanje odgovorili kratko i jasno – ne. Na kraju intervjuja zamolile smo ih da ocijene svoje iseljeničko iskustvo i odluku o tome da odu raditi i živjeti u Irsku. Iz odgovora o zadovoljstvu trenutnog života u Hrvatskoj, koji su bili veoma pozitivni, jasno je da ideja povratka zasad nikome nije na pameti.

Sadašnji migranti ispitivali su o mogućnostima života i rada u Irskoj svoje prijatelje, poznanike i nepoznate ljude. Spomenimo grupe na *Facebooku*, čiji brojevi iznose desetke tisuća potencijalnih migranata i čiji broj svaki dan raste: „Idemo u Irsku“, „Idemo u Dublin“, „Hrvati u Dublinu“, „Hrvati u Corku“, „Hrvati u Galwayu“... (usp. Rajković Iveta i Horvatin 2017). I sadašnji migranti dobivaju upite od prijatelja iz Hrvatske koji također žele doći, a često se radi i o mladim parovima koji tek kreću u zajednički život, planiraju budućnost i obiteljski život, kao što je vidljivo iz priče dvaju parova:

„... bila je cura iz Križevaca, pitala me: Kak da dođe?, dečko joj radi k'o automehaničar ona je završila politologiju. Isto je odstažirala za 1600 kn i onda ništa. Pitala je: Kak smo mi došli?, našla je branje gljiva i rekla je: Idem s tim gore, sam' da dođem pa će onda dalje ... i dečko je uspio nači posao u Corku kao automehaničar, imao je tjedan dana probni rad, prvi dan kad su vidli kak radi odmah su ga ostavili. Njihovi majstori su katastrofa, naš početni majstor je tam najbolji majstor.... standardna priča, za tri dana su oboje našli posao i rješili stambeno pitanje. Ja sad to gledam, jedan mladi par koji je mogao ostati u Križevcima, imati dvoje djece a neće, i mi smo mogli biti u (rodna mjesta)... imati dvoje djece. Samo kad to gledamo ja vidim kako se smanjuje broj ljudi i djece u Hrvatskoj.“ (Laura)

Riječ je o visokoobrazovanim ljudima, u dvadesetim i tridesetim godinama, koji promišljaju i uspoređuju život, mogućnost zaposlenja, gospodarstvo Hrvatske i Irsko:

„... ja sam stalno uspoređivao kako to da su oni (Irci) uspjeli, šta su oni to promijenili, kako, zašto, zašto mi to (Hrvati) ne možemo...“ (Dario)

Naši sugovornici u Irskoj nisu nailazili na, kako su objasnili, „uplitanje politike u sve“, od lokalne do nacionalne razine, na nepotizam, korupciju i stalno vraćanje u prošlost. No, da je toga do nedavno bilo i u Irskoj, rekla je jedna djevojka:

„S jedom starijom Irkinjom sam ušla u raspravu ona me je pitala kako je u Hrvatskoj... i rekla mi je da je tako bilo i kod njih, da je njoj baka pri-

čala samo o ratovima, sukobima, sve identično kao u Hrvatskoj, i onda je bio samo klip ...Irska se otvorila ..." (Laura)

I uz nepostojanje točnih hrvatskih statističkih podataka o iseljavanju iz Hrvatske, kako o iseljavanju u Irsku, tako i o iseljavanju u Njemačku, imamo i (ne)sreću da te države vode statistike o broju useljenika (usp. Dejanović i Rajković Iveta 2018). O motivacijama, svakodnevnim praksama, iskustvima i predviđanjima budućnosti saznajemo iz kazivanja samih migranata, što je i bio cilj ovoga rada.

Iz ovog smo istraživanja saznali da su društvene migrantske mreže jake, ali i transnacionalne te da su projekcije budućnosti višeslojne. Iako se od intervjuiranih sugovornika samo jedan vratio u Hrvatsku (i to privremeno), ostali to, za sada, ne planiraju. Riječ je o migrantima u dvadesetim i tridesetim godinama, uglavnom samcima i parovima (koji zasad nemaju djecu), visokoobrazovanim koji u Irskoj rade nekvalificirane i nisko vrednovane poslove, no s optimističnim projekcijama i planovima za vlastitu budućnost. Osim što im Irška nudi brz pronalažak posla, redovne i bolje plaće nego što ih za isti posao mogu imati u domovini, u novoj su sredini prepoznali multikulturno društvo okrenuto budućnosti. Budući da ovaj intenzivan val iseljavanja iz Hrvatske u Irsku traje tek četiri godine, vrijeme će pokazati hoće li oni ondje zaista ostati trajno živjeti, pronaći poslove u razini svog obrazovanja, osnovati obitelji, formirati nove mreže društvenosti ili će Irška biti tek prva/jedna od migracijskih destinacija prije nove remigracije, trajnog preseljenja ili povratničke migracije. Posljedice ovih suvremenih migracija, ako se one pretvore u trajne migracije ili reimigracije u druge države, bit će ne samo za starenje hrvatskog stanovništva, neodrživi sustav socijalnog i mirovinskog osiguranja, već i sa stajališta etnologije i kulturne antropologije, za velike promjene u hrvatskoj kulturi i identitetu.

Budući da istraživanje pokazuje da je riječ o transmigrantima, koji redovito prate događanja u Hrvatskoj, da su svakodnevno u kontaktu s obitelji i prijateljima, da im nedostaju mreže društvenosti iz domovine i rodnih mjesta, ali i „hrvatski način života“, nadamo se da će se podaci iz ovoga rada koristiti u promišljanju budućih strategija i politika razvoja Republike Hrvatske (posebice ruralnih sredina i regija poput Slavonije), zapošljavanja, osmišljavanja socijalnih i razvojnih mjera koje bi ovim visokoobrazovanim mladim migrantima pružile materijalne i vrijednosne aspekte za povratničke migracije, „normalan“ život i rad u Hrvatskoj.

LITERATURA

- APADURAJ, Ardžun. [Appadurai, Arjun]. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek.
- BOŽIĆ, Saša. 2014. „Hrvatska migracijska politika: od skice do stategije“. U: V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (ur.). *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora, 285–300.
- BRETTELL, Caroline. 2003. *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*. Walnut Creek: Altamira Press.
- BRETTTEL, Caroline i James Frank HOLLIFIELD. 2000. *Migration Theory: Talking Across the Disciplines*. New York – London: Routledge.
- CASTLES, Stephen i Mark. J. MILLER, 2003. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York – London: Guilford Press.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2010. „Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske“. *Studia ethnologica Croatica* 22: 11–38.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003. „Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu“. *Narodna umjetnost* 40/2: 117–131.
- DEJANOVIĆ, Dejana i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA. 2018. „Iseljavanje Hrvata iz bosanske i slavonske Posavine u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju“. *Hrvatski iseljenički zbornik*, 159–188.
- GRBIĆ-JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: FF-press.
- HERŠAK, Emil. 1998. *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Zagreb: Školska knjiga.
- KLVANOVA, Radka. 2010. „Moving Through Social Networks: The Case of Armenian Migrants in the Czech Republic“. *International Migration* 48/2: 103–132.
- KOSER, Khalid. 2007. *International migration: a very short introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- KUTI, Simona i Saša BOŽIĆ. 2016. *Transnacionalni socijalni prostori: Migrantske veze preko granica Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- MARTIN, Philip, ABELLA, Manolo i KRISTIANE Kuptsch. 2006. *Managing labor migration in twenty-first century*. London: Yale University Press.
- MESIĆ, Milan. 2002. Globalizacija migracija. *Migracijske i etničke teme* 18 (1): 7–22.
- PENNINX, Rinus i Blanca GARCÉS-MASCAREÑAS. 2016. “The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept”. U: *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*, ur. Blanca Garcés-Mascareñas i Rinus Penninx. Cham: Springer Open, 11-30. <http://link.springer.com/bo-ok/10.1007%2F978-3-319-21674-4> (pristup 11. prosinca 2017.)
- PLEŠE, Iva. 2006. „Jesam li bila na terenu“. U: *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić i G. P. Šantek Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, 117–139.

- POROS, Maritsa. 2011., „Migrant Social Networks: Vehicles for Migration, Integration, and Development“. *Migration Policy Institute*. <http://www.migrationpolicy.org/article/migrant-social-networks-vehicles-migration-integration-and-development> (pristup 15. listopada 2017.).
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2010. „Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima.“ *Studia ethnologica Croatica* 22: 39–60.
- RAJKOVIĆ IVETA Marijeta i Tea HORVATIN. 2017. „Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije“. *Migracijske i etničke teme* 33/3 (u tisku)
- VULIĆ, Boris. 2018. „Integracijski potencijal misija Y naraštaja“. *Hrvatski iseljenički zbornik* 353–358.

IZVORI

- Department of Social Protection, Ireland, <https://www.welfare.ie> (pristup 5. veljače 2018.).
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, www.dzs.hr (pristup 1. rujna 2017.).
- EURES-a – Europski portal za mobilnost pri zapošljavanju, <https://ec.europa.eu/eures/public/hr/homepage> (pristup 1. rujna 2017.).
- Idemo u Irsku. Facebook. <https://www.facebook.com/groups/idemouirsku/> (pristup 3. rujna 2017.).
- Irish Recruiter, <http://www.irishrecruiter.com/zivot-u-irskoj/> (pristup 3. rujna 2017.).
- Sprdex. <https://net.hr/tema/sprdex/> (pristup 13. prosinca 2017.).

CROATS IN IRELAND: MODERN MIGRATION, TRANSNATIONALISM, CONCEPTIONS OF THE FUTURE

Around 20,000 Croatian citizens live in Ireland (according to Irish statistical data, <http://www.welfare.ie>). This is the first research on Croats in this country, and a continuation of a paper entitled *Modern emigration from Croatia to Ireland, with a special focus on youth from Slavonia* (2017). This research, founded on ethnological and cultural-anthropological qualitative methodology shows the great role played by migrant social networks as support and aid in relocating, living, and leisure time through the experiences of young Croatian citizens (ten respondents in their twenties and thirties) who migrated to Ireland after Croatia acceded to the European Union. The paper shows the interactive dimension of integration, difference between living in Croatia and Ireland and differences between Croatia/Croats and Ireland/the Irish, and ways that migrants (transmigrants) develop and maintain multiple relationships (family, economic, social...) across the borders of the state.

Migrants emigrate alone, as couples, with friends, and in one case, with their entire family. They spend their free time with their friends from Croatia, other foreigners, and the Irish. The interactive dimension of integration is especially visible in girls. Our respondents identified the ease with which one can find employment in Ireland, higher and regular salaries, and a multicultural society as some differences between life in Croatia and Ireland. They mainly describe the Irish as open and friendly. Migrants (transmigrants) develop and maintain multiple relationships across the borders of the state. With the aid of modern communications technology, they communicate daily with members of their families and friends in Croatia, and they often also follow the news. Although these migrants have higher education, they are employed in unqualified jobs of low value in Ireland, with which they are satisfied for a start. The immigrants mainly speak of the positive experiences of their migration, life, and work in their new environment, and they have multi-layered projections of the future (work advancement, additional training, reimmigration to another country...), however these currently do not include reimmigration to Croatia.

Keywords: Croats in Ireland, modern migration, migrant networks, transnationalism

Marko Smole

POSKUSI OBUJANJA KULTURNEGA TURIZMA NA OBMOČJU GORNJE KOLPE IN ČABRANKE – KAKO NA DEPOPULARIZIRANIH OBMOČJIH OB MEJI?

UDK: 341.222(497.5:497.4)

341.222:338.48-6:7/8

Strokovni članek

Professional paper

Prejem / Received: 15. 5. 2017

Sprejetje / Accepted: 3. 5. 2018

Na območju gornje Kolpe in Čabranke je bil turizem z značilnostmi kulturnega turizma pred skoraj stoletjem mnogo bolj razvit kot sedaj. Kljub uničevanju med drugo svetovno vojno in močnemu odseljevanju je ostalo tam dovolj zanimivih kulturnih vsebin, ki dajejo območju prepoznavno kulturno identiteto. Žal pa so le redki domačini, ki se potrudijo preseči ostro zastavljeno schengensko mejo in ponovno razvojno povezovati nekoč močno soodvisen obmejni prostor na temelju skupne kulturne dediščine. V prispevku je podan pregled razvoja kulturnega turizma na primeru Plešc. Prikazana sta primera dobre prakse, ki povezujeta obmejni prostor nekdaj močno povezanega kulturnega prostora od Babnega Polja do doline Kolpe, in problemi, s katerimi se srečujemo raziskovalci tega prostora, ki skušamo pomagati pri vključevanju lokalne kulture v turistične produkte.

Ključne besede: kulturni turizem, dolina zgornje Kolpe in Čabranke, Palčava šiša, Plešce, Babno Polje

UVOD

Dolina zgornje Kolpe in Čabranke je s soseščino nekdaj tvorila od osta- lih območij ločen kulturni otok: na zahodu in jugu omejen z gozdo- vi proti hrvaškemu primorju in Notranjski, na vzhodu z ozko sotesko Kolpe proti Kostelu in proti severu z visokimi hribi proti nekdanjemu kočevarskemu mešanemu jezikovnemu območju. Kljub temu je bila vso zgodovino odprta v soseščino s trgovskimi potmi, ki so tisočletja pre- predale to območje. V nekaterih obdobjih so bile poti bolj prehodne, v drugih so zamirale ali bile celo nepomembne za razvoj. Obenem se je tu ustvarjala prav posebna mešanica kulturne dediščine, ki je vsaj od naselitve Slovanov – kljub občasnemu dodatnemu priseljevanju ljudi iz drugih območij – zaradi preostalega večinskega prebivalstva kljubovala

večim spremembam. V njej so se spajale lokalne tradicije staroselcev s tradicijami kasnejših priseljencev: tradicije nemških in koroških območij, iz katerih so prihajali Kočevarji v 14. stoletju, z uskoškimi (šlo je za priběžnike pred Turki v 16. stoletju), s tistimi ekonomskih priseljencev, ki so iz različnih delov Kranjske in Goriške v 17. in 18. stoletju prišli v Čabar zaradi železarjenja, in s tradicijami sosednjih hrvaških območij, predvsem kvarnerskega zaledja. K vsemu temu so se vsaj od sredine 19. stoletja naprej dodajale tudi šege, navade in drugi »modni dodatki« v pesmih, pripovedih, kulinariki, ki so jih s seboj prinašali vračajoči se sezonski delavci in krošnjarji iz oddaljenejših predelov Hrvaške, Amerike (od konca 19. stoletja) in Francije (pred drugo svetovno vojno).

Mešanica kulturnih vplivov se je v tem malem kotlu, v radiju le nekaj kilometrov od izliva Čabranke v Kolpo, spajala v eno. Vendar tudi v stavbnih osnovah kmečkih hiš izpred dvesto in več let še vedno lahko razpoznamo vsaj štiri različne vzporedne stanovanjske kulturne tradicije, ki se razlikujejo celo po višini ognjišča in življenu ob njem (Smole 2013, 2014, 2016):

- široko zasnovano alpsko dimnično hišo z visokim ognjiščem v okolici Čabra in Gerova, ki se je razvila v dvotraktno hišo s črno kuhinjo,
- podolgovato hišo dinarske zasnove z nizkim ognjiščem v osrednjem delu; to ognjišče se ni pustilo iztisniti v črno kuhinjo in je vztrajalo vse do prihoda štedilnikov,
- vrhhlevno hišo dolenskega tipa z vhodnim gankom in s kuhinjo v veži pred kuriščem krušne peči ter
- primorsko hišo z visokim ognjiščem in dohodnim baladurjem.

Hiše so se konec 19. stoletja skoraj povsod preoblikovale v poenoteno dvotraktno osnovo s črno kuhinjo po klasicističnih vzorih s Kranjske. Izjema so bile le uskoške hiše, ki so še skoraj pol stoletja obdržale nizko ognjišče. Dediščina nikoli preveč ločenih etničnih skupin se je z majhnimi lokalnimi razlikami zlila v skupnem narečju ozioroma govorih, ki tudi danes ostajajo najpomembnejši in najbolj prepoznaven element nesnovne dediščine tega prostora. Od leta 2015 so lokalni govorji vpisani v registra nesnovne dediščine obeh držav (Smole 2015). V zadnjih letih odkrivamo zanimivosti tudi na področju ljudskih pripovedi, saj se v marsikateri pripovedki, vezani na prostor osrednjega dela doline okoli

izliva Čabranke v Kolpo, izkazujejo (zelo) stari izvori, ki izhajajo iz mitoloških pripovedi in delitve prostora vsaj staroslovanskih skupnosti. A tudi te so verjetno prevzele vsaj del svetih prostorov in z njimi morda tudi tradicij od predhodnikov ter jih v naslednjih stoletjih posredovali novim priseljencem. Z njimi so jih delile še stoletja po pokristjanjenju (Smole 2016:174–213).

Na naših terenskih raziskovanjih že več kot deset let ugotavljamo, da je nesnovna dediščina ostajala zasidrana med prebivalstvom, in to navkljub tragičnemu uničevanju snovne dediščine med drugo svetovno vojno ter odseljevanju po vojni, največ v 60. in 70. letih, tudi po osamosvojitvi in v zadnjih letih, ko je propadla večina lokalne industrije in s tem delovnih mest. Geografsko območje, ki ga sestavljajo predvsem občini Čabar in Osilnica ter Dragarska dolina, Kotarsko podolje (del občine Loški Potok), Babno Polje (del občine Loška dolina) in območje župnije Turke (del občine Delnice), pa še vedno ostaja prostor skupnih govorov.

Slika 1: Območje raziskovanja – dolina Čabranke in zgornje Kolpe z okolico, sredi katerega ležita Osilnica in Plešce s Palčavo šišo.

Število prebivalstva v začetku 20. stoletja samo v dolini Čabranke in zgornje Kolpe je bilo blizu 5000 (Izvještaj 1908). V letu 2016 smo jih po razpoložljivih podatkih našeli manj kot 800 (ustni viri: občinske uprave Grada Čabra, občine Osilnica, občine Loški Potok, september

2016).¹ Nekoč so bili močno poseljeni bregovi, v zaselkih nad dolino je živilo okoli 80 % prebivalstva.² V zadnjih desetletjih je večina zaselekov nad dolino, posebno na hrvaški strani, zapuščenih. Na slovenski strani je le malce bolje. Tudi celotna občina Čabar je v zadnjih desetletjih po osamosvojitvi izgubila skoraj tretjino prebivalstva (ustni vir: občinska uprava Grada Čabra, september 2016). Trend števila prebivalstva v zadnjih letih je stalno negativen. Razlog za to so tudi zemljepisna odročnost in težke razmere preživetja ter »slaba skrb lokalne in državne oblasti za obstanek predvsem mladih na tem območju in ustvarjanje dostojnih razmer za življenje prebivalcev mesta Čabar« (Spletni vir 1). Poseben udarec razvoju na hrvaški strani je pomenila izključitev iz planinsko-otočnega območja, s čimer so bile občinam ukinjene državne pomoči, kar je zaradi tekočih projektov pripeljalo do njihove velike prezadolženosti (Spletni vir 3).

TURIZEM V DOLINI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE NA PRIMERU PLEŠC

V dolini Čabranke in zgornje Kolpe je bil turizem na hrvaški strani nekdaj precej bolj razvit kot danes, ko se s turistično dejavnostjo lahko ponosajo predvsem v Osilnici na slovenski strani. Pri tem bi žeeli kot primer prikazati razvoj v vasi Plešce, ki je kljub majhnosti na tem področju vodila skoraj pol stoletja, do druge svetovne vojne. Omejili se bomo na pregled, vezan predvsem na podjetništvo družine Čop - Palčavih, ki je zaradi družinskega arhiva v Etnološki zbirki Palčava šiša dovolj dobro dokumentirano. Veliko pomembnih ustnih informacij so nam pred leti posredovale zadnja gospodarica Berta Čop (rojena Knavs, 1909), njeni hčerki Bosiljka (roj. 1931) in Davorka (roj. 1937), sestra zadnjega gospodarja Emica Golik, roj. Čop (roj. 1913), ki je živila in pomagala v domači hiši do 1939, ter bližnji sosedji Dragica Ožbolt (roj. 1929) in Fanika Vesel (roj. 1931), katerih družini sta pred drugo svetovno vojno sodelovali pri delu in nastanitvah letoviščarjev v sklopu ponudbe Palčavih.

1 Po mnenju avtorja članka so uradni statistični viri manj zanesljivi zaradi različnih privilegijev prijavljenih prebivalcev na obeh straneh meje. Zato je neposredno od uslužbencev občinskih uprav pridobil neuradne ustne podatke o dejansko bivajočih, ki odražajo realnejše stanje na terenu.

2 Zaradi nekdaj močne poseljenosti bregov, kjer je v naseljih živila večina prebivalstva, sosedje s Kočevske prebivalce doline še danes imenujejo Brežani.

Trgovska družina Čop s hišnim imenom Palčavi je bila v Pleščih naseljena že vsaj od 18. stoletja, čeprav je izhajala iz območja okoli Gerova in je korenine priimka verjetno iskati v kočevarskih priseljencih iz 14. stoletja. Ivan Čop, ki se je sem preselil iz Malega Luga za Sveti Goro v prvi polovici 19. stoletja, je bil vaški sodnik. Z družino se je po uspešnem trgovovanju za dobave na gradbišče južne železnice (pretežno vino, žito in koruza iz hrvaškega Pokolpja ter drugo blago iz reške smeri) ob veliki epidemiji kolere konec leta 1855 vrnil s Kranjske nazaj v Plešče. Tu si je postavil veliko stanovanjsko hišo s trgovino in gostilno ter na koncu do tedaj zgrajene dolinske ceste nadaljeval trgovsko podjetje. Svoji družini je na podeželju omogočil meščanski način življenja. To se je kazalo z novo arhitekturo hiše, ki je nadgrajevala lokalne tradicije, a se obenem zgledovala po trgih, s katerimi je največ trgoval. Po gospodarskih krizah v 70. letih 19. stoletja se je preusmeril še na trgovino z mešano robo (viri brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše).

Palčava gostilna je v začetku služila zbirališču lokalnih veljakov, intelektualcev in domačinov, v hiši je bil nekaj časa sedež čitalnice.³ Tu so prenočevali trgovski potniki (ustni vir: Berta Čop, 1979). Vas je imela konec 19. stoletja dve gostilni in pet krčem, druge hiše in krčme so gostile večinoma furmane. Trgovski potniki so, poleg trgovskega blaga, v hišo

Slika 2: Obiskovalci pred vhodom v Palčavo šišo – kulturnim spomenikom in etnološko zbirko v Pleščih. (Foto: Peter Raspot, avgust 2016).

³ V hišnem arhivu Palčave šiše so ohranjeni računi časopisov in revij čitalnice iz leta 1907.

prinašali novice, časopise in revije iz sveta. V letu 1890 sta bila v Pleščih na pobudo Palčavega gospodarja in tedanjega načelnika občine Antona Čopa uvedena dva sejma za razno živino in raznovrstno blago – na izidorjevo, 10. maja in 1. avgusta (Oglas 1890). Sejma naj bi izboljšala gospodarsko stanje ob bližajoči se gradnji nadaljevanja dolinske ceste proti Čabru. Že tedaj so se zavedali, da bo ta v naslednjih letih močno zmanjšala vlogo vasi. V vas sta sejma pripeljala prodajalce tudi iz oddaljenejših krajev. Že iz sredine 90. let 19. stoletja pa so v družinskem arhivu Palčave šiše⁴ ohranjena prva pisma, ki omenjajo letoviščarje in njihove obiske (viri brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše).

V letih do 1894 so zgradili cesto po dolini še naprej od Mandlov (vas nad Plešci) do Čabra. Projekt je vas z moderno cesto ob Čabranki, do tedaj povezano le proti Kolpski dolini, odprl še v drugo smer. Po novem je bilo do Čabra zgolj še dve uri vožnje z vprego, prej šest ur. Cesta je žal zmanjšala trgovski pomen Plešč in tamkajšnjih treh veletrgovcev (poleg Čopovih še Muhviča in Pajniča), saj so večji del veletrgovine kmalu prevzeli čabarski trgovci. V Čabru je bil tudi sedež gospodstva in uprave. Zaradi sodelovanja v cestnih gradbenih podjetjih po Kotarju - Čabru v 80. letih 19. stoletja so trgovci iz Čabra v tem obdobju razpolagali z največ svežega kapitala. Sprememba v trgovini je zahtevala prilagoditev gospodarstva v Pleščih. Tako so Palčavi že v letih do 1894 z gradnjo ceste pridobljeni denar – pri njih so v sosednji hiši prenočevali in bili na hrani inženirji in geodeti – vložili v izgradnjo štirih etaž novega prizidka (ustni vir: Emica Golik, 1982). Ta je omogočil, po tedaj zaostrenih predpisih, potrebno infrastrukturo za gostinsko dejavnost: veliko novo klet s pralnico za perilo, v pritličju moderno gostilniško kuhinjo z ločenimi vhodi in prehodi ter shrambama. Na račun prizidka so pridobili nov prostor gostilniške jedilnice v starem delu hiše. V nadstropju so opremili velik salon – v dva prostora sta bili ločeni nekdaj skupna mestanska jedilnica in salon, v tem času v glavnem še vedno namenjena le družini in prijateljem. Nova podstrela nad prizidkom je služila sušilnici za perilo in rezervoarju vode za hišni vodovod. Kupcem in gostilniškim gostom – tudi boljšim – je bilo tedaj namenjeno le pritliče. Tu so po večernem zapiranju gostilne imele na gostilniških klopeh svoje ležišče

⁴ V družinskem arhivu Palčavih je bilo med in po drugi vojni zaradi različnih vzrokov uničenih veliko predvsem trgovskih in gostilniških dokumentov, periodike in knjig. Sedanji obseg dokumentov kljub razdrobljenosti ponuja številne zanimive lokalne informacije od konca 18. stoletja naprej, ki jih ne najdemo v uradnih arhivih.

tri do štiri *dekle*, ki so pomagale v hiši. V boljši jedilnici, v veliki mentrgi, je še vedno imel prenočišče grbasti mesar, ki je delal v Palčavi mesariji, ta je delovala do konca prve svetovne vojne. Na skedenju ali v štali je spal hlapец, ki je skrbel za štiri konje. V kravjem (tri krave) in svinjskem hlevu (od tri do štiri svinje) ter na njivah so pomagale *težakine* – pretežno domačinke iz vasi in naselij nad dolino. Sosedje so kot *furmansi* vozili s Palčavimi konji do nabavnih železniških postaj na Rakeku, Skradu, Delnicah in Kočevju. S kočijo ali kolesljem, pozimi s sanmi, so vozili na postaje tudi gospodarjevo družino in potnike.

Nova ureditev druge Palčave hiše je po odhodu cestnih gradbenih delavcev omogočila oddajanje prvih sob poletnim obiskovalcem. Več so jih začeli obiskovati popotniki in letoviščarji, raziskovalci neodkritih kotičkov Hrvaške in Kranjske. To je postal moderno posebno po objavah prvih potopisov iz teh krajev. Plešce s Svetom Goro so bile na ta način prvič opisane leta 1891, ko je na Hrvaškem izšla prva obširna in po vsebini kakovostna knjiga z opisi krajev Gorskega kotarja avtorja Dragutina Hirca (Hirc 1891). To je bil čas zbiranja gradiva za knjižno zbirko »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild«, ki je kot domoznanska zbirka nastajala v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja na pobudo prestolonaslednika nadvojvode Rudolfa. V Hirčevi knjigi Gorski kotar so bile objavljene prve fotografije iz teh krajev, med njimi je fotograf Dragutin Žagar iz Prezida posnel tudi fotografijo Plešc s Kraljevim vrhom (Hirc 1891:117). Svoje zaneseno popotovanje prek Plešc na Snežnik je Hirc sicer prvič opisal že leta 1885 (Napredak 1885:458), njegov daljši opis Plešc in doline pa je bil objavljen v *Narodnih novinah* leta 1892 (Hirc 1892). Žagarjeva fotografija Plešc je bila leta 1895 objavljena še v reviji *Dom i svjet* v Zagrebu (Dom i svjet 1895:247). Leta 1898 v *Hrvatskem planinaru* avtor ugotavlja: »U Gorski Kotar, u hrvatsku Švicu, sad je hora!« (Hrvatski planinar 1898:45). Podobnim pozivom je sledilo mnogo radovednih planincev in letoviščarjev iz bogatih mest tedanje monarhije.

V letu 1892 je v *Novicah* zabeležen obisk slovenskega potopisca Josipa Levičnika. Iz Delnic je prišel na obisk tudi v dolino Kolpe, Osilnico in Plešce. O Plešcih piše: »le malo je tako lepo urejenih vasi na Hrvaškem ...« (Levičnik 1892:360–424). Za naše razglabljanje je pomembno še eno dejstvo. Ustavil se je namreč tudi v Palčavi šiši, pri Čopovih – cesar sicer izrecno ne omenja. Takrat sta v hiši gospodarila Anton Čop in njegova žena Fani, roj. Ditrich, Slovenka iz Postojne. Ob tem je zapisal,

da so bili »... postreženi v prav krasno opremljeni dvorani, ki bi delala čast vsakemu mestu«. Ta dvorana je bila Palčavi (kasneje »stari«) salon (ustni vir: Emica Golik, 1982), ki je od leta 2006 restavriran in je z izvirno opremo iz tistega časa na ogled tudi danes.

V letu 1895 je pot skozi dolino zgornje Kolpe in Čabranke prvič prišla v kolesarski vodnik *Wegweiser durch Krain u. Küstenland*, izdan je bil v Ljubljani. Opisana ni pot po tedaj že novi dolinski cesti, temveč še prek stare ceste od Plešč do Čabra z nekaj več vzponi.

Da so tedanji navdušujoči potopisi padli na plodna tla, vemo tudi iz drugih virov. V arhivu Palčave šiše še vedno hrаниmo pismo iz 1896. leta, v katerem obiskovalec sprašuje, ali bi lahko prišel tudi v naslednjem letu v Plešce na poletno letovanje, saj je bil z lanskoletnim obiskom in hrano zelo zadovoljen (vir brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše). Na ta način so se začeli kraji razvijati tudi v turistični smeri, ki je kasneje nekaj desetletij dajala lep zaslужek nekaterim bolj ambicioznim družinam po vseh v dolini ter številnim drugim gospodinjstvom, ki so bila pri tej dejavnosti pripravljena sodelovati s ponudbo prenočišč, hrane in/ali pihače ter drugih uslug.

Iz *Slovenskega naroda* izvemo, da je iz Čabra skozi Plešce že pred prvo svetovno vojno vozil avtobus dvakrat na dan proti Delnicam. »Naša kranjsko-hrvaška Švica, ki ostane radi svoje neprecenljive romantike marsikateremu tujcu, ki nas je posetil, v živem spominu, dobila je s 1. julijem t. 1. avtomobilno zvezo z železniško postajo Delnice. Ta zveza je za nas, posebno pa za letoviščarje velikega pomena« (Nova avtomobilska zveza 1913:2). Obenem so na Rakeku pripravljali uvedbo nove povezave preko Loške doline do Prezida, drug prometni odbor pa povezavo s Čabrom, s katero se bo »odprl zanimiv svet skozi Plešce in Osilnico do železniške postaje v Delnicah« (Nova proga avtomobilne vožnje 1913:4–5). Tako sta bili povezani železniški postaji Rakek in Delnice, kar je bilo pomembno za turistični razvoj krajev v dolini Čabranke in zgornje Kolpe. Podobno ugotavlja tudi hrvaški novinar:

»Tom odredbom ministra trgovine postao je najljepši dio Gorskog kotara pristupačnijim i širem občinstvu. Automobil se spušta iz visoko ležečih Delnica u dolinu Kupe i Čabranke do Čabra. Na pruzi nalaze se ugodna i jeftina ljetovališta: Delnice, Brod na Kupi, Plešce i Čabar«. (Jutranji list 1913:4)

Iz časa pred drugo svetovno vojno vemo o turizmu v Pleščih največ, saj smo veliko izvedeli od v začetku navedenih informatorik. Turizem je kot pomembno vejo gospodarstva v zaledju spodbujala nova država – Kraljevina SHS. Zanimiv je npr. članek iz 1926. leta v *Slovencu*, v katerem Fr. Šuklje zapiše:

»... od Vinice mimo Poljan in Kostela preko Broda do hrvatskega Čabre, taka znamenitost, da jej vsaj v Evropi ne znam para! Seveda, taka kakor je Dolenjska sedaj, se ne bo dalo veliko opraviti. Tujec prihaja, ako mu kaj poštenega nudiš za njegov denar. Slov. plan. društvo bo moralno skrbeti za dobro markiranje potov in izletov, po posameznih večjih krajih naj se zasnujejo odbori in društva za olepšavo, ki naj delujejo razumno in razsodno, predvsem izognivši se vsaki potrati in pretiranosti, prebivalstvo naj ravna s turisti in letovičarji vljudno in prijazno, go-stilničarji pred vsem naj gledajo na snago, na dobro posteljo in okusna jedila, ob enem s krščanskimi cenami držeč se načela: »Majhen dobiček z velikim prometom«!« (Šuklje 1926:3)

Drug pisec v *Jutru* ugotavlja: »In vendar je malo krajev tako lepih, kakor je n.pr. Kočevska Švica od Čabra do Broda ...« (Marn 1926).

V Čabru je turistično društvo uredilo sprehajalne poti do izvira Čabranke in Tropetarske stene, ki je bila mnogo bolj urejena kot danes, organiziralo smučarske teke in smučanja iz Trstja in Parga v Čabar, imeli so teniško igrišče ... (ustni vir: Ružica Turk, roj. 1906, 1990).⁵

V tem času je bil turizem na Pleščih v vzponu. Plešce je bilo edino iz Kotarja - Čabra uvrščeno v uradni seznam enainštiridesetih letovišč in zimskih klimatskih krajev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1927–1928:VII-241) vključno npr. z Bledom, Bohinjem, Jezerskim in Plitvičkimi jezeri ... Iz Gorskega kotarja so bili na seznamu še Brod na Kolpi, Delnice, Fužine, Lokve, Mrkopalj, Ravna Gora in Skrad – vsa mesta z železniško povezavo iz Reke ali v njeni bližini. Od teh je imel za primerjavo Skrad tri hotele, Plešce dva hotela, Ravna Gora enega, ostali le zasebne sobe. Plešce je bilo oglaševano kot »letovišče v idilični dolini Čabranke, z redko meglo, mirom in čistim zrakom. Idealno za zdravljenje živčnih bolezni, za šport, lov in ribolov ter izlete vse do Risnjaka in Snežnika, do izvirov

⁵ Ružica Turk, roj. 1906 Viborny, poročena z gozdarskim inženirjem, pred vojno z avokatom in velikim županom Bogdanom Koritnikom. Bila je hči čabarskega zdravnika iz Češke, pred vojno je živelna v Čabru – v času, ko je bil ta še mestece z intelektualnim in ekonomskim potencialom.

Kolpe, Gerovčice in Čabranke» (vir brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše). Na slovenski strani ni bilo v seznamu nobenega bližnjega kraja, čeprav vemo iz časopisov, da naj bi bilo v dolini Kolpe v 20. letih 20. stoletja poleti po ocenah celo po 600 gostov (vir brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše).

Turizem je postal ena od glavnih dejavnosti v družini Palčavih po letu 1929, ko se je naslednik Zvonimir – po propadu skoraj vseh denarnih prihrankov zaradi velike gospodarske krize – odločil ostati doma in se oprijeti priložnosti, ki jih je ponujalo domače posestvo. Po poroki z Berto Knavs iz Srednje vasi – inteligenčnim, delovnim, izobraženim in komunikativnim dekletom (šolanim v meščanski gospodinjski šoli v Ljubljani) – je tujski promet, predvsem v poletnih mesecih, pričel strmo naraščati. Rezervacije so prejemali preko telegraфа, velikokrat jih je bilo treba zavračati, saj so bile preštevilne (ustni vir: Milka Pantar,⁶ 2010). Poleg sob v sosednji stavbi so v ponudbo vključili tudi najboljše sobe v nadstropju domače hiše, kjer so lahko namestili tri družine najzahtevnejših gostov. Domača družina se je poleti preselila v sobe na podstrelhi. V obeh hišah so imeli skupaj 24 ležišč, za še enkrat toliko so imeli dogovore po vasi. Mali kmetje in obrtniki so si v svojih, večinoma še iz amerikanskega denarja prenovljenih hišah, uredili sobe za družino na

Slika 3: Gostje iz Zagreba na kopanju na Čabranki v Plešcih, fotografija iz 30. let 20. stoletja.
Arhiv Palčave šiše.

⁶ Milka Pantar, nečakinja gospodarice Berte Čop, je pomagala pri hiši, predvsem v trgovini in gostilni, v letih 1934–1943. Po smrti gospodarja Zvonimira je bila pomembna opora vdovi Berti pri hrjanitvi domačije in gospodarstva.

nezasedenih podstrehah, kjer se je nekdaj hranilo seno.⁷ Sobe v pritličju so prenovili in opremili za turiste, ki so tam spali in jedli zajtrk. Kosili in večerjali so pri Palčavih.

Gostje so prihajali na letovanja za več tednov, odlično so se obnesli dogovori s hoteli v Crikvenici in drugih krajih ob morju⁸ (ustni vir: Berta Čop, 1982). Gostje so preživeli nekaj tednov na morju in potem rezervirali še nekaj tednov v Plešcih. Za železniške prevoze je država odobrila za taka letovanja 50 % popusta (vir brez identifikacijskih podatkov v arhivu Palčave šiše). Turistična sezona je bila dolga skoraj štiri mesece, povpraševanja je bilo več kot razpoložljivih mest. Rezervacije so prihajale po telegrafu. V Palčavem gosposkem nadstropju so bivale tri najbogatejše družine industrialcev, advokatov, zdravnikov, celo opernih pevcev iz tedanjih centrov gospodarske moči: Zagreba, Novega Sada in Beograda. V Plešce so prihajali z železniške postaje v Delnicah, kamor jih je hodil iskat Palčavi hlapec ali kak drug sosed s kočijo in konji. Tovarnarjevi iz Zagreba so se pripeljali z lastnim avtom in s svojim šoferjem, ki je spal v sosedstvu. Moški so hodili občasno nazaj v službe, žene in otroci so ostajali na letovanju za nekaj tednov. Vsaka družina zahtevnejših gostov je imela v uporabi po dve povezani sobi, v eni so tudi ločeno jedli, ostali gostje so jedli v dveh jedilnicah v pritličju. Skupaj je bilo na hrani tudi po petdeset gostov. Otroci gostov so se igrali z domačo hčerko. Letoviščarji so hodili po izletih, se ustavljalni v zaselkih nad dolino, kopali v Čabranki, pogovarjali z domačini, obiskovali zanimivosti ... (ustni vir: Berta Čop, 1993). Najbogatejši so uživali v bogato opremljenih prostorih iz druge polovice 19. stoletja, prebirali knjige iz obsežne knjižnice in razpravljali z gostiteljem. Zvonimir je bil klasično izobražen in načitan gospodar, obvladal je štiri jezike. Nemščino so znali vsi pri hiši, saj se je z mamo – kočevsko Nemko govorilo le v tem jeziku. Hotel Čop je imel zunanje kegljišče s parkovno urejenim delom sadovnjaka in veliko kamnito mizo.⁹ Tam so zahtevnejši gostje občasno kosili, posedali na ležalnikih in se sprehajali. Ob nedeljah popoldne so k

7 Prvotne hiše v dolini so hranile seno na podstrehi, a so si ljudje z zaslužkom iz sezonskega dela v tujini po prvi svetovni vojni večinoma že postavili ločene senike. Zato so bile podstrehe prazne in primerne za dogradnjo sob.

8 V hotele ob morju so iz Palčavih sadovnjakov pošiljali tudi najboljša naminzna jabolka, ki so jih v Plešcih pazljivo prebrali in za transport, obložene s senom, shranili v zaboje (ustni vir: Bosiljka Skerget, roj. Čop, 2017).

9 Velika kamnita miza je po prihodu italijanskih vojakov leta 1941 izginila neznano kam, kegljišče je bilo po vojni prekopano za vrt, sadovnjak je bil po medvojnem uničenju ponovno zasajen brez parkovne ureditve.

dogajanju prispevali še plesi pri Palčavih, znani daleč naokoli. Začenjali so se takoj po maši in privabljali domačine od blizu in daleč (ustni vir: Lojzka Lavrič iz Črnega Potoka, roj. 1927, 2011).

Turizem je dajal pomembne prihodke družini Čop vse do druge sestovne vojne, celo po izgubi gospodarja. Ta se je smrtno ponesrečil na poti leta 1938, ko je načrtoval modernizacijo hiše za potrebe turizma. Delo je nadaljevala vdova z dvema mladoletnima hčerkama, nečakinjo Milko, služkinjami, hlapcem in deklami.

Poleg domače družine so bile v turizem vključene tudi številne družine iz vasi in ostalih naselij. Za petdeset ljudi je bilo treba pripravljati obroke, dostavljati hrano, sveže meso, zelenjavno, kruh, mlečne proizvode, jajca ... Najzahtevnejši nikoli niso pristali na to, da bi jedli hrano od prejšnjega obroka. Celo sladice so pekli dvakrat na dan, za kar je bilo treba imeti veliko število pomočnic v kuhinji. Za nošnjo vode je bila zadolžena vsaj ena od žensk, štedilnik se je kurilo na drva, kar je imela na skrbi druga dekla. Vsak dan je bilo treba očistiti stekla dvajsetih petrolejk in jih napolniti s petrolejem. Gostje so čez poletje pojedli na desetine kokoši in piščancev, ki so jih kupovali vse do Srednje vasi v Dragarski dolini. Ko so pripravljali ribe, jih je bilo na čebre (ustni vir: Berta Čop, 1982).

Sobe so oddajali tudi v sosednjem hotelu Muhvić, a je bilo tam malo letoviščarjev, saj je bila njihova ponudba prilagojena potnikom in furmanom. Muhvićevi so se raje ukvarjali z drugimi dejavnostmi. V Osilnici je delovala gostilna Kovač, katere nasledniki še danes nadaljujejo s hotelom Kovač, a je imela preprostejšo ponudbo. Bila pa je zaradi lokacije ob poti do Plešč in nižjih cen pri manj zahtevnih gostih vedno konkurenca ... (ustni vir: Berta Čop, 1995). V preostalih treh krčmah po vasi so prenočevali predvsem furmani, ki so vozili skozi vas.

KULTURNI TURIZEM V PLEŠCIH

Ob razmišljanju o turizmu v Plešcih se postavlja vprašanje, kakšne vrste je bil ta turizem. Uradno sicer klimatski, v velikem delu pa je dajal vsaj pri Palčavih največji zaslužek turizem za zahtevnejše goste.

Če si pogledamo definicijo kulturnega turizma, ki naj bi sicer izkorisčal kulturne spomenike in spomeniška območja (teh v snovni obliki v okolici resda ni bilo prav dosti), se osredinjal na nepremično in premično kulturno dediščino ter kulturno krajino izbranih turističnih

destinacij z namenom spoznavanja in avtentičnega doživetja kulturne dediščine skupnosti, in dodamo še ugotovitev kolegice Anite Matkovič iz prve etnološke raziskovalne delavnice v Palčavi šiši leta 2007, »da je za tržno uspešnost zaželen še ščepec eksotike in osebni stik z lokalnim prebivalstvom,« potem lahko zagovarjamo tezo, da je turizem pri Palčavih, vsaj pri zahtevnejših gostih, imel značilnosti kulturnega turizma. To dimenzijo so mu dajali v 19. stoletju bogato opremljeni prostori Palčave hiše, bogata knjižnica, stiki z razgledanim gospodarjem,¹⁰ hvaljena meščansko-lokalna kuhinja gospodinje,¹¹ množica razgledanih domačinov, ki so delali po svetu in znali iz svojega življenja povedati marsikatero prigodo, za letoviščarje iz mest Hrvaške in Srbije eksotična alpsko-kranjska kultura tega dela Hrvaške, eksotično narečje, celo zanimiva zgodbina, povezana z Zrinjskimi, Frankopani in Kranjsko ... Poleg cerkve na romarski Sveti Gori z romarskimi plesi je bilo tu še dosti drugih podeželskih cerkva, dvorec graščakov Ghycy v Čabru z zbirko trofej in urejenim parkom, naravne znamenitosti – »Hrvaška« ali »Kočevska Švica«, urejena je bila kulturna krajina z naselji na bregovih doline in terasastimi polji z vrstami sadnega drevja, ki je bogato obrodilo, pa mošt in *rakija*. Čabranka in Kolpa sta bili bogati z ribami in kopališči, gozdovi nad dolino na obeh straneh pa z živalstvom, kar je omogočalo lov ob spremstvu domačinov, in še bi lahko naštevali (ustni vir: Dušan Klepac,¹² roj. 1917, 1996).

A od takrat je preteklo kar nekaj desetletij. Minila je druga svetovna vojna, ko so bila požgana številna naselja s prek 80 % stavbnega fonda, uničila je del krajine in njenega prebivalstva. Povojno obdobje je izničilo prizadovanja podjetnikov iz prejšnjega obdobja, jih ponižalo in marsikje onemogočilo nadaljnji razvoj. Vse do izgradnje tovarn so se izmenično nadaljevala obdobja navdušenja in revščine ter vedno večje brezposelnosti (ustni vir: Bosiljka Skerget, roj. Čop, 2017). Organizira-

¹⁰ Zvonimir Čop se je šolal v klasični gimnaziji v Senju in nato v trgovskih šolah v Zagrebu, Gradcu in na Dunaju; znan je bil po tem, da je prebral množice knjig in občasno pisal govore za župana – prijatelja advokata Bogdana Koritnika v Čabru (ustni vir: Berta Čop, 1995).

¹¹ Tašča – Julia Čop, rojena Petsche, ki je gospodinjila do 1936. leta, je bila iz Kočevja. Šolala se je v 80. letih 19. stoletja na meščanski deklinski šoli na Dunaju. Imela je kuhanico iz sosednjega Okrivja za pomoč. Snaha Berta je obiskovala meščansko gospodinjsko šolo v Šiški pri Ljubljani v 20. letih 20. stoletja. Kuhala je sama s služkinjami.

¹² Dušan Klepac, njegova mama Olga je bila iz Palčave šiš; gozdar in akademik iz Zagreba, obiskovalec Plešč od otroških let. V Palčavi hiši je pri starji materi in stricu preživeljal večji del šolskih počitnic.

ni turizem se razen v Osilnici in delno Brodu na Kolpi drugje nikoli ni obnovil.

ODNOS DO DEDIŠČINE V LOKALNEM OKOLJU

Ko opazujemo sedanji odnos do dediščine na obravnavanem območju doline in okolice, ga lahko opišemo kot:

- romantično-nostalgični odnos, ki je pri marsikom prisoten tudi danes. Malo ljudi na območju se resno ukvarja z dediščino in jim tak odnos zato služi večinoma za nekritično obujanje nostalgijske »starimi« časi, zelo pogosto ga opažamo pri izseljencih, ki ga redkokdaj presežejo;
- negativni odnos lahko opazimo le še redko, čeprav je bil pred leti močno prisoten, tudi kot posledica marginalizacije obmejnega območja, saj je tako marsikdo reševal lastne frustracije in nelagodja. Kot primer bi navedel negativen odnos do lokalnega narečja in tradicije v šolah, saj naj bi šlo npr. za premalo slovensko narečje in tradicijo, obenem pa na drugi strani meje za premalo hrvaško ...;
- tržni ali ekonomski odnos še vedno zasledimo pri turističnih ponudnikih tudi v naši dolini; žal površno poznavanje in razumevanje dediščine ter njene vloge marsikdaj izničuje njen vrednost in jo izvzema iz konteksta živega organizma, ki za obstoj in razvoj potrebuje družbo in žive nosilce;
- strokovni odnos poskušamo analizirati v nadaljevanju, saj je pomemben za pripravo in izvedbo razvojnih projektov. Pri tem mislimo na evidentiranje, raziskovanje, dokumentiranje, zaščito, prezentacijo ipd.

Ko govorimo o lokalni dediščini doline, pri tem mislimo predvsem na etnološko dediščino, ki daje območju posebno identiteto in vrednost. Žal se je v predhodnih obdobjih v uradnih krogih, marsikdaj zaradi (političnega) nelagodja pred etnično nedoločljivo mejo, omenjala zgolj umetnostno-zgodovinska dediščina. Ta o ljudeh pove malo, saj je bila večinoma med drugo vojno močno prizadeta in osiromašena. Za njen bolj poglobljeno raziskovanje, tudi z etnološkega vidika, na celotnem območju po mojem mnenju do sedaj žal nihče ni imel niti volje niti po-

trebe. Na srečo za njeno raziskovanje kaže več zanimanja nekaj mlajših študiranih domačinov in nekaj domoznancev.

Etnološko dediščino predstavljajo način življenja in kultura ljudi, kot jo kažeta ohranjeni snovni in nesnovni dediščini. Obe kategoriji sta ogroženi in sta bili poleg tragičnih dogajanj med drugo svetovno vojno močno prizadeti tudi z močnim izseljevanjem, zapuščanjem hiš in naselij, v zadnjih desetletjih zaradi spremenjenega načina življenja ter oteženih komunikacij v nekdaj skupnem kulturnem okolju, kar je posledica nove državne meje. K negativnim vplivom bi bilo treba dodati še vsaj naravne katastrofe – žled v letu 2014 in lubadarja v poznejših letih – povezane z brutalnim »reševanjem« lesne mase. Poudariti je treba še desetine kilometrov dolge ograje z bodečo žico – predzadnje so postavljeni med drugo svetovno vojno fašistični vojaki okoli večjih vasi, a niti oni nikoli po bregovih reke. Te razmejujejo večji del doline. Vse to žal prizadeva tudi odnos ljudi do okolice in narave, saj jim ta vse bolj postaja zgolj vir trenutnega gmotnega zadovoljevanja in ne pomemben temelj dolgoročnega trajnostnega razvoja.

Tako na področju snovne kot nesnovne dediščine se na terenu vedno bolj soočamo z izginevanjem dokazov. Porušena je marsikatera hiša, druge so brez občutka predelane – obnovljene po željah in zmožnostih novih ali starih lastnikov, izgubljeni ali propadli so arhivi. Svoje je dодalo tudi razmejevanje in raziskovanje posameznih strok le strogo do državne – nekdaj republiške – meje. Šele v zadnjem času so se začele (sicer redke) interdisciplinarne raziskave in čezmejno sodelovanje tudi na tem območju. In veseli smo, da smo z Etnološko zbirko Palčava šiša eni od resnih iniciatorjev teh povezav. Primer je bilateralni projekt »Peter Klepec – junak z dvema domovinama«.¹³

Žal v depopularizirani družbi, ki jo zasledimo na obeh straneh meje, ko je večina ambicioznejšega prebivalstva odšla s trebuhom za kruhom, ostaja zavedanje o dejanski vrednosti in pomenu etnološke dediščine zgolj pri redkih – predvsem predstavnikih intelektualne elite. Etnološka dediščina še vedno ni deležna zadostnega razumevanja pri politični eliti, ki kroji projekte in razvojne smeri območja. Tako naj bi npr. tudi v najnovejšem projektu Frankopanskih poti Ghycijev dvorec v Čabru do-

13 Bilateralni projekt, ki je potekal v letih 2016–2017, je bil plod sodelovanja Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU iz Ljubljane ter inštitutov za antropologijo, etnologijo in folkloristiko iz Zagreba. Na območje je verjetno prvič pripeljal etnologe in folkloriste iz obeh centrov s skupnim raziskovalnim ciljem.

bil mesto predstavitev Frankopanov in evropske fortifikacijske stavbne dediščine (Spletni vir 4), čeprav tu zgoraj zagotovo nikoli ni bilo nobene pomembne. Pogojna izjema je morda le odsek rimske Claustre na Babnem polju. Še manj je možno tako vsebino vključiti v razvojno priložnost okolja, ki se z njo, po mnenju avtorja, ne more identificirati in jo povezati z lastno identiteto in preteklostjo. V umetno tvorjeni utrdbi na robu Hrvaške bi lahko prepoznali zgolj politično sporočilo.

A obstajajo pozitivne izjeme, ki smo jih že omenjali. Posebno mesto v dojemanju identitet lokalnih prebivalcev je vsa stoletja na obeh straneh obdržalo lokalno narečje, ki se še vedno redno uporablja v vsakodnevni komunikaciji na obeh straneh meje in predstavlja pomemben identifikacijski element. Žal se narečje v nekaterih mladih družinah zavestno opušča in celo ignorira; s tem morda pripravljajo otroke za odhod iz tega območja. Tudi v okolju, ki je bilo stoletja večjezično, kjer so z roko v roki hodili narečni govorci, knjižna slovenščina, hrvaščina in nemščina ter kočevarsko narečje, žal postaja prioriteta enojezična družina. Dostopnost televizijskih programov v obeh jezikih se pozna le malo. Pri uradnih jezikih, ki določajo za marsikoga tudi pripadnost naciji, za narečje na žalost ostaja vedno manj prostora. A za sedaj se večina prebivalcev temu še upira z vsakodnevno komunikacijo v lokalnih govorih. Zaskrbljujoče je stanje na slovenski strani, kjer je število otrok, ki govorijo lokalno narečje, tudi zaradi manjšega števila prebivalstva vsako leto manjše.

Druga izjema, ki ima trajnostni potencial, bi bila lahko stavbna dediščina, ki v osnovah preživelih stavb iz prejšnjih stoletij kaže zanimive vplive iz različnih območij. Žal je to dediščina, ki je doživljala največ »modernizacij«, a je bila v zadnjih letih dokaj dobro raziskana in bi bili rezultati lahko pomembna osnova za načrtovanje in gradnjo novih stavb – tudi za turistične namene ali za obnovo starih v smeri iskanja in rekonstrukcije prvotne, lokalno prepoznavne oblike.

RAZVOJNI PROJEKTI KULTURNEGA TURIZMA

Na območju so se le redki projekti, ki so jih vse po vrsti vodile občinske strukture na eni ali drugi strani meje, dotaknili tistega, čemur lahko rečemo razvoj kulturnega turizma. Njihova osnova naj bi bil sicer vsakič tudi strokovni odnos do dediščine, saj so vsaj v manjši meri sodelovali zunanji strokovnjaki, kar pa za njeno promocijo in pomoč lokalni sku-

pnosti pri razvoju še zdaleč ni bilo dovolj. Projekti so bili poleg evidentiranja določenih elementov kulturne dediščine (predvsem sakralnih in manj profanih stavb – snovne dediščine – in nato narečja kot elementa nesnovne dediščine) le redko vezani na tisto, kar bi območje in njegovi prebivalci potrebovali – spodbude trajnostnemu razvoju in ekonomski vzdržnosti projektov. Poleg raziskav in evidentiranja elementov kulturne dediščine je do sedaj redkokateri projekt delal na tem, da bi vzporedno poskušal graditi pozitiven, zdrav odnos domačinov do obravnavanih elementov kulturne dediščine. To pa je v občutljivem okolju obmejnega prostora po mojem mnenju potrebno, če želimo to dediščino ohraniti. Projekti se niso ukvarjali z izobraževanjem in vključevanjem domačinov, še manj pa z razvijanjem njihovih ekonomsko-dediščinskih kompetenc, da bi znali dediščino uporabiti tudi za konkurenčnejše vključevanje v pridobitne dejavnosti. Verjetno tudi zato, ker so zunanji strokovnjaki le površno poznali območje, posebnosti in potrebe njegovih prebivalcev. Zato njihovi rezultati večinoma niso padli na plodna tla in je po nekaj letih propadlo kar nekaj lepo zastavljenih možnosti. Politično zasnoveni projektni timi so enostavno pozabili na osnovo trajnostnega pristopa – na vzporedno delo s prebivalstvom in aktivno vključevanje vseh družbenih skupin, od vrtcev in šol do zainteresiranih odraslih.

Po našem mnenju bi bilo prav dobro motivirano, (neformalno) izobraženo, spodbujeno in v nastajanje in izvajanje projektov vključeno lokalno prebivalstvo v depopularizirani družbi, ki ima kopico s tem povezanih omejitev, sposobno poskrbeti za ohranjanje lokalne kulturne dediščine in jo tudi razumeti in izkoristiti kot priložnost za razvoj.

Zato je po našem mnenju pri razvojnih projektih v depopularizirinem obmejnem prostoru doline treba razmišljati o prostoru, kakršnega so nam predali predniki – povezanem ne po političnih mejah zadnjih dveh desetletij in pol, temveč po omejitvah naravnega okolja in logikah trajnostnega preživetja, kot so se gradile stoletja in ostajale trdno zasidrane v zavesti domačinov. Vsako ignoriranje soodvisnosti in kulturnih povezav prek meje lahko privede do uničevanja tistega, kar je avtohtono med ljudmi. Avtohtone so vse vrste kulturnih identitet prostora, ki so za vzdrževanje in razvoj stoletja potrebovale čezmejne interakcije. Žal ignoriranje povezav vodi tudi do razkroja pozitivnega odnosa do naravnega okolja, ki lahko sčasoma v dolini postane »moje« ali »tvoje« in nič več skupno.

PALČAVA ŠIŠA IN ZAVOD RIHTARJEVA DOMAČIJA

Kot primera dobre prakse, ki sta se leta 2016 dogajala vsak na svojem koncu obravnavanega prostora, bomo predstavili dva: Etnološko zbirko Plačava šiša iz Plešic in Zavod Rihtarjeva domačija iz Babnega Polja.

Etnološka zbirka Palčava šiša je zasebna zbirka, ki deluje že od leta 2006, ko je bila kot prva zasebna etnološka zbirka na Hrvaškem s skromnimi donacijami odprta za javnost. Nahaja se na domačiji s stanovanjsko hišo in skedenjem – v kulturnem spomeniku. V njej delamo predvsem člani Palčave družine, a pri naših dejavnostih aktivno sodelujejo tudi številni domačini in strokovnjaki z obeh strani meje. Že od prvih začetkov se trudimo ne samo predstavljati, temveč tudi strokovno raziskovati etnološko dediščino prostora v vseh njenih dimenzijah, jo promovirati in izobraževati o njej tako domačine kot širšo javnost na obeh straneh meje. Obenem poudarjamo njen trajno povezanost z okoliškimi prostori na Hrvaškem in v Sloveniji. Naše poslanstvo vidimo tudi v tem, da z vsakoletnimi etnološkimi raziskovalnimi delavnicami, strokovnimi srečanjimi, predavanji, projekcijami, literarnimi in pripovednimi večeri, plesnimi, pekovskimi in drugimi delavnicami, pohodi in prireditvami, vezanimi na lokalno tradicijo, spodbujamo obiskovalce k raziskovanju

Slika 4: Pripovedni večer na Palčavem skedenju ob etnološki raziskovalni delavnici avgusta 2016 s kreativnim »food performansom«.

Foto: Sonja Smole Možina, 2016.

in spoznavanju naše kulturne dediščine ter domačine z obeh strani meje k samozavestnemu in pozitivnemu odnosu do njenega ohranjanja. Vsa-ko leto nas v muzejski zbirki, ki ima tudi status kulturnega spomenika, na prireditvah in delavnicah obišče od 1000 do 1300 obiskovalcev, v zadnjih letih smo bili uspešni tudi pri vpisu govorov iz obeh strani meje v registra nesnovne dediščine obeh držav. Sodelujemo pri raziskovanju območja s strokovnjaki in inštitucijami iz obeh držav in smo iniciator mednarodnih projektov s tega območja (Smole 2017).

Drugi primer, ki ga želimo omeniti, je Zavod Rihtarjeva domačija iz Babnega Polja. Babno Polje je vas, ki s čabarskim-čebranskim območjem deli isto narečje in navade, saj leži na njegovem obrobu proti Loški dolini. Zavod, ki ga vodi domačinka Alenka Veber – Rihtarjeva, se že nekaj let ukvarja z izobraževanjem, vseživljenjskim učenjem, turizmom, interpretacijo in varovanjem kulturne in naravne dediščine, trajnostnim razvojem ipd.¹⁴ Pomembno pri njihovi dejavnosti je, da se niso omejili z državno mejo, temveč delajo na razvoju turizma v primorsko-notranjski regiji s poudarkom na občini Loška dolina v povezavi s sosednjimi občinami Primorsko-goranske županije. Po številu članov mali zavod prek občine Loška dolina na sosednje čebransko območje pripelje prek 1000 obiskovalcev letno, kar je več kot ostali organizatorji skupaj (ustni vir: Alenka Veber, september 2016). Drugi izleti skupin so plod pobud

Slika 5: Obisk skupine turističnih delavcev iz Loške doline v muzejski trgovini Palčave Šišče, junij 2016. Foto: Tomaž Penko, 2016.

¹⁴ Več gl. <http://www.rihtarjeva-domacija.si>.

posameznikov, organizirano se z vodenjem po dolini Čabranke in njeni kulturni dediščini za zdaj žal ne ukvarja nihče drug – niti na slovenski niti na hrvaški strani.

V obiske in svoje turistične dejavnosti so vključili praktično vse, ki se na tem območju Hrvaške ukvarjamo s turizmom v povezavi s kulturno dediščino, tako vaško zbirkovo Prezidu z muzejsko zbirkovo, hišo Vesel z etnografsko zbirkovo, muzej gasilstva v Prezidu, OPG Pintar nad Čabrom z njihovimi siri, sadnimi proizvodi, likerji ipd., Etnološko zbirkovo Palčava šiša v Pleščih z ambientalno predstavljivijo meščanske hiše na podeželju iz druge polovice 19. stoletja, Selankin mlin in Malinaričevu žago v Zamostu, ki sta zadnja delujoča pogona na vodo ...

Vodja Zavoda Alenka Veber se pri svojem delu zaveda nekaj glavnih problemov in omejitvev, ki jih je opredelila takole:

- deluje na turistično nerazvitem območju,
- turistični ponudniki so žal slabo povezani,
- le malo ljudi, ki bi se lahko ali bi se že zeleli ukvarjati s turističnimi dejavnostmi, je ustrezno izobraženih, problem je marsikdaj neznanje,
- omejitve predstavljajo majhne kapacitete gostincev,
- na območju so individualni obiskovalci prepričeni sami sebi.

Vse to pa pomeni tudi poseben izziv za nadaljnje dejavnosti zavoda. Kulturna dediščina na povezanih regijah namreč po Alenkinem mnenju odpira nove možnosti interpretacije, ki druge niso mogoče. Pri razvoju želi pozornost posvetiti posebnim ciljnim skupinam. Tako se je usmerila na skupine starostnikov ter podeželskih društev. Alenka Veber z Etnološko zbirkovo Palčava šiša sodeluje že od začetka delovanja njenega zavoda.

Pri obeh omenjenih primerih lahko zasledimo podobne prednosti njihove dejavnosti: dejansko so predani svoji viziji povezovanja območja, trudijo se vključevati čim več domačinov in lokalnih ponudnikov, aktivno delajo na izobraževanju sodelavcev in vseh zainteresiranih domačinov, a tudi drugih, ki jih dediščina zanima. V obeh primerih sta vodji tudi registrirana turistična vodnika. Pri animaciji v okolju je pomembno vključevanje strokovnjakov, saj se jih s tem območjem do sedaj ni ukvarjalo kaj dosti. Pomemben element pri razvoju obeh primerov so izkušnje, ki se nabirajo z leti dejavnosti. Omenili bi še zadnje: v projekti oba omenjena primera vlagata predvsem lastna sredstva, kar je včasih

omejujoče, a obenem morda omogoča odgovornejši dolgoročni razvoj z lastnimi viri in veliko manjšo administracijo.

ZA ZAKLJUČEK

Po našem mnenju bi moral razvojno uspešen strokovni odnos do kulturne dediščine, posebej na območjih, ki ekonomsko in populacijsko nazadujejo,¹⁵ poleg običajnih dejavnosti evidentiranja, raziskovanja, dokumentiranja, zaščite, prezentacije ipd. nujno vsebovati tudi čim širše aktivno vključevanje in izobraževanje domačinov vseh starosti. Strokovna pomoč bi jim morala, poleg odkrivanja in raziskovanja njihove dediščine, pomagati pri iskanju s tem povezanih ekonomsko-trajnostnih strategij razvoja, tudi pri razvoju njihovih kompetenc in raznovrstnih turističnih produktov, prijavljanju na razpise za finančna sredstva ipd. Turizem bi ob vključevanju etnološke dediščine lahko ključno pripomogel k trajnostnemu razvoju okolja, hkrati pa pomagal tudi domačinom in obenem omogočal preživetje marsikateremu elementu kulturne dediščine, tudi kulturne krajine.

S tako zastavljenim strokovnim odnosom se lahko okolju, prizadetemu zaradi depopulacije, ekonomskega nazadovanja in mejnega režima, pomaga premagati in znova vzpostaviti zdrave odnose v dediščinski družbi, temelječe na izobraževanju, vključevanju in sodelovanju, ki presega meje in ograje z bodečo žico. Vsega tega zaradi močnih političnih pritiskov po razmejevanju najbolj manjka prav na obmejnem območju. Pri tem mora biti še posebej načrtno spodbujana, razvijana in vsekakor dovoljena tudi kreativnost, saj ta lahko največ doprinese k razvoju. Kot primer naj navedemo dejavnosti poleti 2016, ko smo v Pleščih na raziskovalni delavnici gostili scenografinjo Saro Evelyn Brown iz Londona in krajnarko Estelle Andrieu iz Marseilla. S pomočjo kulinaričnega dogodka, ki sta ga ustvarili s sodelavkami, je tudi vsakoletni pripovedni večer na Palčavem skedenju dobil popolnoma nove razsežnosti. S spretno zastavljeno scenografijo in kulinariko sta opozorili na medsebojno povezanost ljudi na podeželju, na pomen sodelovanja, druženja pod eno streho, na lokalni naravni in kulturni prostor in njegove danosti. Novi okusi domačih sestavin so vnašali kreativno dinamiko v za domačine na

15 Primer takega območja je tudi obravnavano območje zgornje Kolpe in Čabranke z okolico, ki po mnenju avtorja samo, brez zunanje pomoči, ne premore več dovolj razvojne energije.

videz statično okolje doline. A pripovedovali smo zgolj zgodbe, kot so se tu pripovedovale že stoletja, in tudi material za kulinarični dogodek – jabolka, paradižnik, korenje, pesa, zelišča, žito – je bil le domač, zamenjen, predelan in postrežen z domačimi rokami.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv družine Čop in Etnološke zbirke Palčava šiša, Plešce.
- ACHTSCHIN, Albin. 1895. *Wegweiser durch Krain u. Küstenland, Fahrwarte des Laibacher Bicycle-Clubs*, Laibach.
- Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III. zvezek, 1927–1928, Zagreb.
- Izvještaj upravnog odbora i kr. podžupana županije Modruško – Riječke o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1.siečnja do 31. prosinca 1907.* 1908, Ogulin.
- HIRC, Dragutin. 1891. *Gorski kotar*, Zagreb.
- MALNAR, Slavko. 2016. *Povijest čabarskog kraja. Drugo prošireno i dopunjeno izdanie*. Čabar: Matica Hrvatska, Ogranak matice Hrvatske.
- SMOLE, Marko. 2012. *Tradicionalne obrti v dolini zgornje Kolpe in Čabranke ter okolici / Tradicionalni obrti u dolini gornje Kupe i Čabranke te okolini*, Čabar in Plešce: Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske.
- SMOLE, Marko. 2013. *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke*, Čabar in Plešce: Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske.
- SMOLE, Marko. 2014. *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke, I. nadaljevanje / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke, I. nastavak*, Čabar in Plešce: Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske.
- SMOLE, Marko. 2015. Lokalni govor na čezmejnem območju v dolini zgornje Kolpe in Čabranke ter okolici. V: *Slovenščina: živ jezik v družini in javnosti, Prispevki s posvetu 14. 11. 2014 v Tinjah*. Iniciativa Slovenščina v družini, KKZ, ur. Martin Kuchling, Celovec, 73–82.
- SMOLE, Marko. 2016. *Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke, II. nadaljevanje / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke, II. Nastavak*, Čabar in Plešce: Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske.
- SMOLE, Marko. 2017. *Deset let Etnološke zbirke Palčava šiša, Plešce, s poročilom o 10. etnološki raziskovalni delavnici / Deset godina Etnološke zbirke Palčava šiša, Plešce sa izvještajem o 10. etnološkoj istraživačkoj radionici*, Čabar in Plešce: Matica Hrvatska, Ogranak Matice hrvatske.

ČASOPISNI VIRI¹⁶

Dom i svjet, 1895.

»Oglas.« *Dolenjske novice*, 1. maj 1890.

Hrvatski Planinar, št. 3, 1898.

Jutranji list, št. 399, 1913.

¹⁶ Ker je večina časopisnih virov shranjena v družinskem arhivu Palčave šiše, so identifikacijski podatki pomanjkljivi.

MARN, R. 1926. »Planinski dom na Mirni gori.« *Jutro*, 25. april, št. 94:4.

Napredak, 1885.

HIRC, D. 1892. »Plešce.« *Narodne novine*.

LEVIČNIK, J. 1892. »Potopisne črte, Iz Ljubljane v Ljubljano.« *Novice*.

»Nova avtomobilska zveza.« *Slovenski narod*, 11. julij 1913.

»Nova proga avtomobilne vožnje.« *Slovenski narod*, 18. julij 1913.

ŠUKLJE, Fr. 1926. »Na Dolenjsko!« *Slovenec*, 24. april, št. 93:3.

SPLETNI VIRI

Spletni vir 1: [https://hr.wikipedia.org /wiki/%C4%8Cabar](https://hr.wikipedia.org/wiki/%C4%8Cabar) (dostop 7. 5. 2017).

Spletni vir 2: http://www.pgz.hr/arhiva_novosti?year=2017&yearActive=yes&-month=5&cnewsid=4305 (dostop 12. 9. 2016).

Spletni vir 3: <https://hrti.hrt.hr/video/list/category/139/labirint> (HRT1, oddaja Labirint, v delu Gorski kotar, predvajano 1. 5. 2016).

Spletni vir 4: <http://www.pgz.hr> (dostop 25. 9. 2017).

ATTEMPTS AT REVIVING CULTURAL TOURISM IN THE AREA OF UPPER KOLPA AND ČABRANKA VALLEY – HOW TO ACHIEVE THIS IN DEPOPULATED AREAS ALONG THE BORDER?

In the area of the Upper Kolpa and Čabranka valley, tourism with characteristics of cultural tourism was much more developed almost a century ago than it is today. However, despite the destruction during World War II and the large-scale migration from the area, a sufficient number of interesting cultural features have been preserved, giving the area a recognisable cultural identity. Unfortunately, only few locals have attempted to go beyond the sharply delineated Schengen border and to reconnect the previously heavily interdependent border area based on a common cultural heritage. The paper gives an overview of the development of cultural tourism, taking the village of Plešce as an example. Two paper also presents two best practice examples linking the border area, the formerly strongly connected cultural area from Babno Polje to the Kolpa valley, as well as the problems encountered by researchers of this area, who are trying to aid in the integration of local culture into tourism products.

Keywords: cultural tourism, Upper Kolpa and Čabranka valley, Palčava house, Plešce, Babno Polje

Marta Račić

MUNDIMITAR – TRADICIONALNO, UGROŽENO I KREATIVNO MOLIŠKO HRVATSKO SELO NA JUGU ITALIJE

UDK: 323.15(450.67=163.42)

Prethodno priopćenje

Preliminary Communication

Primljeno / Received: 30.3.2018.

Prihvaćeno / Accepted: 9.4.2018.

U radu će se prikazati Mundimitar (tal. Montemitro), jedno od tri moliškohrvatskih sela na jugu Italije čiji su stanovnici potomci doseljenika iz Dalmacije s kraja 15. i početka 16. stoljeća. Područje s kojega su doselili je Podbiokovlje, prostor između rijeke Cetine i Neretve, a govor koji su donijeli i do danas sačuvali štokavska je ikavica s elementima čakavskoga.

Cilj je rada prikazati život sela koje zamire zbog dugogodišnje depopulacije uzrokovanе iseljavanjem mlađih čime nestaje i tradicionalan način obiteljskoga života. Unatoč tom procesu, a s naglašenim motivom očuvanja vlastitoga manjinskog identiteta, mještani tijekom ljetnih mjeseci organiziraju bogat društveni i kulturni život. Oslanjajući se na vlastitu tradicijsku kulturu, baštinu i jezik kao značajno obilježje manjinskoga identiteta te uz pomoć lokalne zajednice i potporu europskih fondova, ovo selo u ljetnim mjesecima u potpunosti oživi.

Glavni pokretač dogadanja najčešće je sama lokalna zajednica, a stanovnici, čije umjetničko stvaralaštvo najviše dolazi do izražaja u pisanju poezije, postaju aktivni dionici i sudionici mnogobrojnih ljetnih svečanosti. Najčešće su to književne večeri, sportski susreti, folklorni festivali, lokalne svetkovine, ali i gastronomске priredbe kao što je već godinama poznata „Multietnica“.

Ključne riječi: Mundimitar, moliškohrvatsko selo, manjinska zajednica, identitet, jezik

PRIKAZ SELA MUNDIMITAR KROZ PROCES REVITALIZACIJE

Selo Mundimitar (*Montemitro*) jedno je od tri hrvatska naselja s dvoječnim natpisima u južnotalijanskoj pokrajini Molise, u kojem od početka 16. stoljeća žive potomci doseljenika s dalmatinske obale Jadrana, točnije, iz Podbiokovlja koji se nalazi između rijeke Neretve i Cetine. Danas te stanovnike nazivamo moliškim Hrvatima, žive u još dva sela, Kruč

(Acquaviva Collecroce) i Filič (San Felice del Molise), a ukupno ih ima oko 1800 duša. Mundimitar danas ima jedva 450 stanovnika, a višestoljetnom očuvanju dijalekta doprinijela je i komunikacijska izoliranost.

Sve do 60th i 70th godina 20. stoljeća stanovnici moliškohrvatskih sela živjeli su uglavnom kao poljodjelci, sva tri sela nalaze se u brdovitim predjelima pokrajine Molise, dvadesetak kilometara od zapadne obale Jadranskoga mora. Uzgajali su masline, vinovu lozu, bavili se stočarstvom. O tome svjedoči hrvatsko nazivlje za oruđe iz poljodjelstva, kao i riječi vezane uz tkanje, predenje, sijanje, kao i većina botaničkoga nazivlja i toponima (Piccoli 1993). Moliški Hrvati postaju brojčano ugroženi od 50th godina 20. stoljeća. Tada ih je u sva tri sela bilo više od 4000, kasnije se broj ubrzano smanjivao. U svakodnevnom životu govorili su samo dijalekt *na-našo*, a danas njihov govor ulazi u red ugroženih jezika. Uslijedilo je vrijeme industrijalizacije kada su mnogi od njih odlazili na rad u obližnje gradove, zajednica se počela otvarati, a time se povećavao i broj mješovitih brakova, tako da se, uz iseljavanje, gubila i uporaba dijalekta koji danas ima službeni naziv moliškohrvatski ili tal. *croato-molisano* (Piccoli; Sammartino 2000: xxi). Mnogi su preselili u prekomorske zemlje – Ameriku, Australiju, Argentinu i Novi Zeland. Upravo u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, zbog suvremenog načina života, otvaranja komunikacija i raseljavanja, gubi se značajan dio njihovih običaja kao dijela tradicije, a time i glavna obilježja identiteta koja su ih, kao manjinsku zajednicu, stoljećima razlikovala od ostalog lokalnog stanovništva (Scotti 1980).

Proporcionalno raseljavanju javila se prijetnja opstanku identiteta i, općenito, opstanku moliških Hrvata kao manjinske zajednice. Međutim, paralelno tom negativnom trendu, u zajednici se javlja svijest o vrijednostima jezika, običaja i cijelokupne tradicijske kulture koja je ugrožena i sasvim neočekivano započinje proces revitalizacije. Slijedom toga, u rujnu 1967. godine okupljaju se osviješteni pojedinci iz sva tri sela, osnivaju Kulturno društvo u mjestu Filič i pokreću društveno-kulturne aktivnosti, čime privlače pozornost talijanske i hrvatske javnosti pa su povremeno prisutni i u medijima. Iste godine objavljen je prvi broj jednoga malog hrvatskoga lista „Naše riči“, koji je ubrzo preimenovan u „Naš jezik“, s ciljem stvaranja glasila moliških Hrvata i to na njihovu dijalektu (...) „da se posveti više prostora vijestima i člancima pisanim na hrvatsko-molizanskom dijalektu, kako bi se doprinijelo još bolje spasavanju tog starog hrvatskog narječja“ (Piccoli 1997: 118). Značaj-

na imena stanovnika Mundimitra iz toga vremena koji su sudjelovali u pokretanju časopisa, pojedinci su iz obitelji Piccoli, Giorgeta, Blascetta, Cociolillo. Iz Kruča bio je tu slavist i novinar Mario Spadanuda, koji je uspostavio veze s prekomorskog domovinom, te Angelo Genova, učitelj iz Filiča, ali i Božidar Vidov, grkokatolički svećenik koji je, boraveći u Rimu, upoznao zajednicu moliških Hrvata i uz njih ostao vezan cijeli svoj život. Kasnije je, boraveći u Torontu, objavljivao knjige, poeziju, kalendare i gramatiku moliškog dijalekta, a prikupljaо je i riječi za objavlјivanje rječnika. Materijali su kasnije korišteni u *Rječniku govora Kruča* (Granic 2009).

Živa aktivnost odvijala se od 1967. do 1972. kada su se održavali i tečajevi hrvatskoga jezika, dolazili su povremeno književnici i pjesnici iz Zagreba, Kruč je posjetio kardinal Šeper, koprivnička Podravka finansijski je podupirala neke aktivnosti. Sve aktivnosti prestaju 1972. godine kada je časopis „Naš jezik/La nostra lingua“ prestao izlaziti zbog finansijskih poteškoća, ostavljajući veliku prazninu. Međutim, svi koji su za časopis pisali ili sudjelovali u njegovu uređivanju bili su sigurni da je njihovim radom posijano sjeme koje je niknulo i da ga ništa više ne može uništiti (Piccoli 1997: 118). Iako je uslijedilo određeno zatišje u radu manjinske zajednice, vrijeme je pokazalo istinitost tvrdnji da je započeo proces koji se neće moći zaustaviti. Nakon gašenja časopisa „Naš jezik/La nostra lingua“, mladi moliški Hrvati koji su objavljivali svoje pjesme tijekom četiri godine, nastavili su pisati poeziju i tražili su način za objavlјivanje svojih pjesama. Časopis je iznjedrio određena imena čije su pjesme kasnije, 1981. godine u Torontu, bile objavljene u prvoj zbirci poezije moliških Hrvata pod nazivom „Poezije na našu“, koju je prikupio i objavio Božidar Vidov (Granic 2009).

AGOSTINA PICCOLI – OD MUNDIMITRA DO ZAGREBA

Za mnoge promjene koje su uslijedile u ovoj zajednici uvijek je bila presudna uloga pojedinca. To se dogodilo i 80th godina kada je mlada studentica Agostina Piccoli iz Mundimitra došla u Zagreb da bi ovladala jezikom svojih predaka i učila o hrvatskoj kulturi i tradiciji. Na Filozofskom fakultetu studirala je hrvatski jezik i tada je uspostavila kontakte s profesorima, filologima, osobama iz akademske zajednice (Petrović Leš 2000). Već je za vrijeme studija objavila nekoliko radova o zajednici moliških Hrvata, a diplomirala je na temu „Fonološki prikaz govora u

Montemitteru“ (primjer jezika moliških Hrvata). Po povratku sa studija iz Zagreba u Mundimitar, Agostina Piccoli pokreće nastavu hrvatskoga jezika u sva tri moliškohrvatska sela, proučava dijalekt *na-našo* te u nastavi paralelno poučava dijalekt i hrvatski standardni jezik. Godinama poslije to se pokazalo kao vrijedan doprinos ovoj manjinskoj zajednici koja je preko mlade kroatistice Piccoli uspostavljala veze s matičnom zemljom koja je 90th godina nastajala kao mlada država. U to vrijeme Agostina Piccoli kontinuirano istražuje jezik, bavi se nastavom u osnovnim školama Kruča, Filića i Mundimitra, zanima se za povijest, tradicijsku kulturu, kretanje broja stanovnika u hrvatskim selima Molisea, ali radi i na poboljšanju političkoga statusa moliških Hrvata u Italiji. Radila je i kao novinarka za lokalne novine „Nuovo Molise Oggi“ u kojima je redovito izvještavala o hrvatskoj manjini i zalagala se da nekoliko stranica uvijek bude posvećeno aktualnostima, ali i običajima hrvatske manjine. Radeći u nastavi na području jezika zaključila je da još nema rječnika u kojem bi govor njezinoga rodnog sela Mundimitra i moliških Hrvata općenito bio sustavno i znanstveno obrađen (Piccoli 1994: 95-96).

Sredinom 90th godina s mladim entuzijastima, prijateljima i rođacima iz Mundimitra, koji su tada već živjeli izvan sela, počela je raditi na rječniku govora svoga sela. Rad je bio dugotrajan, godinama su prikupljali riječi i obilazili stare ljude u selu u potrazi za već zaboravljenim, arhaičnim izrazima. Nažalost, pokretačica cijelog projekta Agostina Piccoli nije dočekala završetak rada na rječniku i njegovu objavu. Tragična prometna nesreća prekinula je njezin život, a rad na rječniku bio samo privremeno zaustavljen. Nastavio ga je njezin suprug Antonio Sammartino i prijatelji dijalektolozi iz Zagreba te stanovnici Mundimitra, uz čiju je suradnju završen i 2000. godine objavljen pod naslovom „Rječnik govora Montemittera“.

ZAKLADA „AGOSTINA PICCOLI“

Prije objavlјivanja Rječnika osnovana je Zaklada „Agostina Piccoli“ koja i danas predstavlja osovinu svih aktivnosti vezanih uz manjinsku zajednicu moliških Hrvata u Mundimitru. Četiri godine nakon Rječnika objavljena je i „Gramatiku moliškohrvatskog jezika“, uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa te Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Agostina Piccoli, radeći još na prikupljanju leksika Mundimitra, napisala je projekt „Živa riječ /Riča živa“ i na taj način dobila potporu Europske komisije. Bio je to jedan od europskih projekata u svrhu očuvanja manjinskih jezika i kultura iz kojega se, osim *Rječnika*, realiziralo još nekoliko značajnih aktivnosti. Jedna od njih je Međunarodni jezični skup „Riča živa“ o moliškohrvatskom govoru koji je održan u Mundimitru u prosincu 2000. godine. U isto vrijeme organizirana je multimedijalna izložba „Riče oš svicē“ i pokrenut je časopis, tromjesečnik „Riča živa“ koji izlazi i danas, s temama vezanim uz jezik i tradiciju moliških Hrvata (Piccoli; Sammartino 2000: 1). Kao popratni sadržaj promociji *Rječnika* i Međunarodnog jezičnog skupa organizirana je izložba „Riče oš svicē“ na način da su iz Hrvatske došli slikari Grupe 69. Oni su na terenu slikali one motive na koje ih je inspirirala poezija moliškohrvatskih pjesnika. Pjesme su prethodno snimljene, slikari su slušali njihov tonski zapis i slikali. Nakon toga je u prostoru organizirana audiovizualna izložba, na način da se, uz izložene slike, čuo i tonske zapis čitanja poezije.

Ova događanja bila su značajan poticaj cijeloj zajednici da nastavi s aktivnostima i nastavili su spontano dalje, ali ne više nužno u okviru programa i projekata Europske unije. Zajednica moliških Hrvata u Mundimitru projektom „Riča živa“ i potporom europskih fondova dobila je odgovarajući zamah, a daljnje aktivnosti dolazile su iz same lokalne zajednice. Već 2002. godine Zaklada je ustanovila nagradu „Fondazione Piccoli“ koja se dodjeljuje za ostvarenja na području kulture i umjetnosti, s temama vezanim uz jezik, tradiciju i povijest moliškohrvatske zajednice. Nagrada je osnovana s ciljem približavanja i populariziranja jezične, povjesne i kulturne baštine te u svrhu promicanja interesa i posebnosti manjinske jezične zajednice. Dodjeljuje se u kategorijama literarnoga rada, likovnoga rada i kategoriji „Mali umjetnik“, za dječja ostvarenja do navršenih 12 godina. Prema kazivanju Antonia Sammartina, ideja o pisanju poezije *na-našo* postojala je još od kraja 80^{ih} godina kada je općina Mundimitar organizirala prvi natječaj u pisanju dijalektalne poezije. U međuvremenu zajednica je dobila *Rječnik moliškohrvatskoga govora Mundimitra* (2000.) s kojim je *croato-molisano* dobio abecedu, što je utjecalo da se na dijalektu kroz poeziju razvija i pisana riječ. Kada se pogleda 16 godina unatrag, od 2016. do 2000. godine tijekom kojih je svake godine bio objavljen novi natječaj poezije *na-našo*, uočavaju se konkretni rezultati u pet objavljenih knjiga. U radu Zaklade postalo je uvriježeno pravilo da se svake tri godine objavi jedna zbirka. Prva u nizu

je objavljena 2004. i naslovljena „S našimi riči“, kao što su naslovljene i ostale četiri objavljene do danas: 2007., 2010., 2013. i 2016. godine. Svih pet knjiga poezije *na-našo* dokument su vremena u kojem se moliškohrvatska zajednica osvremenila i promijenila uz pisanu riječ. To je ona ista zajednica koja je opstala petsto godina svojim govorom, a onda u 20. stoljeću, kada je postao ugrožen njezin opstanak, ona počinje pisati o sebi, i to u stihovima. Ti stihovi izlaze iz pera njezinih članova koji žive svoju svakodnevnicu kao zidari, mehaničari, profesori, domaćice, učitelji, vozači, ekonomisti, studenti, pravnici... Svi koji u sebi imaju potrebu za pisanjem i to objašnjavaju kao ono bogatstvo ili *rikecu* koju su njihovi stari *donili z' one bane mora*. (Sammartino, ur. 2004: 5). Pisanje poezije dobilo je zamah u tako maloj zajednici, a s objavom *Rječnika i Gramatičke Mundimitra* pjesnici su dobili abecedu, slova, pravila. U prvoj zbirci „S našimi riči“ objavljeno je dvadeset pjesama i kraćih proznih tekstova. U svakoj novoj zbirci objavljeno ih je nekoliko više, sve pjesme mogu se čitati dvojezično, na izvornom moliškohrvatskom jeziku i u talijanskom prijevodu. Na kraju svake zbirke nalaze se upute za čitanje, tj. bilješke na hrvatskom jeziku i rječnik. Pjesme nisu prevedene na hrvatski standarni jezik jer bi se time izgubila izvorna ljepota staroga, moliškohrvatskog idioma. Da bi tekst bio razumljiv i hrvatskim čitateljima, navedene su samo upute i bilješke uz tekst (Sammartino, ur. 2016: 80).

Projektna aktivnost u radu zajednice moliških Hrvata bila je samo početni impuls koji je pokrenuo članove zajednice na djelovanje, a nakon toga zajednica nastavlja s novim idejama, ali neovisno o tome jesu li one dio nekoga projekta. Zajednica se pokrenula, dogodile su se neočekivane pozitivne promjene koje su samo potakle da se radi i dalje. Kako je Mundimitar selo kreativnih pojedinaca koji imaju potrebu za nekim oblikom umjetničkoga izražavanja, rad je nastavljen pripremanjem novih izložbi i publikacija koje su sve bile s ciljem očuvanja kulturne i tradicijske baštine manjinske zajednice.

Tako su nastale monografije o tradicijskoj kulturi: „Sime do sime-na“, „Kako se zove“ i „Kuhamo na našo“. U prvoj je obrađeno botaničko nazivlje, oruđe, uporabni predmeti u domaćinstvu, poljodjelstvu i sve što se koristilo u svakodnevnom životu sela. Svi nazivi su na moliškohrvatskom, hrvatskom i talijanskom jeziku, a botaničko nazivlje i na latinskom jeziku. Sve objavljene knjige su dvojezične ili trojezične, s obveznim rječnikom na kraju. Na taj je način Zaklada pokrenula izdajna „Scripta manent“ ili, rečeno *na-našo*, *Zapišeno ostaje*. Prva u nizu

monografskih izdanja je „Sime do simena“, objavljena 2006. godine, a druga je o botaničkom nazivlju „Kako se zove“ iz 2008. godine.

Cilj ovih izdanja je, prema kazivanju predsjednika Zaklade A. Sammartina, uključiti što više pojedinaca u neki projekt ili u rad na prikupljanju materijala, objediniti sve podatke, potkrijepiti kvalitetnim fotografijama ili crtežima i objaviti kako bi sve ostalo zapisano. U istom izdanju „Scripta manent“ već godinu dana kasnije, 2009. godine, objavljena je i kuharica „Kuhamo na našo“. Knjiga je rađena po istom modelu terenskoga rada na prikupljanju podataka o tipičnim jelima koja su domaćice Montemitra naučile od svojih majki i baka, a sada kuhaju svojim obiteljima. U ovom je projektu prikupljeno, obrađeno i objavljeno više od šezdeset tradicionalnih jela od kojih su mnoga prezentirale domaćice koje su načinom pripreme, receptom, slikom i imenom stajale iza određenoga jela. Tekstovi su pisani na moliškohrvatskom i talijanskom jeziku. Preteča knjigama u ediciji „Scripta manent“ objavljena je još 2005. godine, to je također bila kuharica pod nazivom „Kako biše slako“, autorice Vesne Ljubić i Gianca Giorgetto, dvojezično izdanje na hrvatskom književnom jeziku i na talijanskom. U toj su kuharici забиљежена stara tradicionalna jela koja su tada prvi put zapisana uz upute za njihovo pripravljanje jer su se do tada samo usmeno prenosila s generacije na generaciju. Kako se ništa nije precizno vagalo, opisane su i starinske mjere poput one za sir, *koliko stane u dlan*. Na kraju je neizostavni rječnik moliškohrvatskoga nazivlja vezanog uz kuhanje, hranu i pribor u kuhinji. Radi se o ‘personaliziranoj kuharici’ jer su, uz svako jelo koje je predstavila po jedna domaćica Mundimitra, zapisana i njezina sjećanja, ispričana *na-našo*. To su priče o djetinjstvu, o bakama i majkama koje su pripremale ta jela, o prigodama ili posebnostima uz koja su određena jela vezana ili na što ih jela podsjećaju. Obje knjige recepata predstavljaju zapis jednoga vremena. Taj zapis najprije ima vrijednost zbog oživljavanja jezika koji zamire, ali i običaja koji su se nekada živjeli i kojih danas više uglavnom nema, stoga ove knjige imaju višestruku vrijednost, jezičnu, tradicijsku i povijesnu.

CAFFÈ LETTERARIO – NAMJENSKI PROSTOR ZA DRUŠTVENO-KULTURNE AKTIVNOSTI

Caffè Letterario namjenski je prostor za izložbe, skupove, kongrese, prezentacije i projekcije koji nalazimo u sva tri hrvatska sela pokrajine Moli-

se. Općine su inicirale njihovo otvaranje europskim projektima potpore manjinskim jezicima i kulturama. U Mundimitru *Caffè Letterario* mjesto je okupljanja i druženja za sve stanovnike, a posebno za održavanje književnih večeri i večeri poezije. Interijer je ukrašen detaljima lokalne tehnike tkanja *serpitiel* koju još i danas izrađuje nekoliko moliškohrvatskih žena na tkalačkim stanovima. Takav način tkanja talijanske žene iz okolice još uvijek nazivaju *tela škavuna*, što ukazuje na tehniku tkanja koju u okruženju povezuju isključivo uz hrvatske žene koje tkaju na taj način. Namještaj je presvučen originalnim platnima *serpitiela*. Prostor je funkcionalan, ali s posebnim predmetima, slikama i glazbom koji upućuju na veze s domovinom predaka. U prostorijama *Caffè Letterario* u Mundimitru održavaju se izložbe, književni susreti, a po potrebi i tradicionalna *Večera na-našo*, odnosno dodjela nagrade "Fondazione Piccoli" za najbolje literarno ostvarenje na moliškohrvatskom dijalektu. Natječaj završava u kolovozu dodjelom nagrada i proglašavanjem objednika, a *Večera na-našo*, odnosno dodjela nagrada "Fondazione Piccoli" za najbolje literarno ostvarenje na moliškohrvatskom dijalektu. Ova svečanost svake godine okuplja u Mundimitru stanovnike raseljene po Italiji koji ljeti dolaze u svoje rodno mjesto. *Večere na-našo* postale su tradicionalni kulturni događaj kojem prethodi zatvaranje literarnoga natječaja koji od 2002. godine privlači sve veći broj moliškohrvatskih pjesnika. Na natječaj se javljaju i moliški Hrvati koji žive izvan Italije, a sve pristigle rade vrednuje žiri sastavljen od predstavnika svih triju sela i nekoliko vanjskih članova. Članovi žirija unaprijed dobiju rade na uvid kao anonimne, predlažu uži izbor, vijećaju o pristiglim radovima i proglašavaju najbolje. Dugogodišnji odgovoran i razrađen pristup u provođenju ovoga natječaja rezultirao je i novom pjesničkom kategorijom za mlade pjesnike. Za rezultate natječaja vlada veliko zanimanje, a sve se završava na svečanosti *Večera na-našo* gdje se, uz glazbeni program i čitanje poezije, proglašavaju najbolji pjesnici, uvijek samo s jednim ciljem, da se očuva stari jezik kojim moliški Hrvati već desetljećima, uz skromni leksik od jedva 6000 riječi, uspjevaju izraziti sve svoje emocije i sjećanja u stihu i prozi. Slogan kojim završavaju svoje književne susrete uvijek je: „Govôrimo na-našo!“

KROATARANTATA KAO POSEBAN GLAZBENI IZRIČAJ MUNDIMITRA

Mundimitar, za razliku od ostala dva naselja, u zadnjih 20-30 godina prolazi intenzivan proces oživljavanja mnogih tradicija i osvješćivanja identiteta te zanimanja za sve što je vezano uz podrijetlo, jezik i običaje moliških Hrvata. Zahvaljujući tom procesu dala je Agostina Piccoli pokrenuvši aktivnosti koje su se kasnije nastavile i radom Zaklade. U Mundimitru je, osim toga, stasala generacija koja je kroz osnovnoškolsko obrazovanje imala redovitu nastavu hrvatskoga jezika i kulture. Usvojanjem znanja razvili su i svijest o važnosti cjelokupne kulture kojoj podrijetlom pripadaju i danas su ti mladi ljudi glavni nositelji aktivnosti u zajednici. Osim znanja koje imaju, razvili su i osjećaj pripadnosti te ponosa zbog posebnosti jezika kojim se odlikuju. Stoga, nije čudno što je upravo skupina mladih glazbenika iz Mundimitra 2010. godine osnovala etnoskupinu *KroaTarnatata*. Ovaj glazbeni sastav nije osnovan samo zbog druženja ili pjevanja, već s jasnim ciljem očuvanja hrvatske riječi uz tradicionalnu narodnu glazbu talijanskoga juga, što znači potrebu za prirodnim povezivanjem vrijednosti iz dviju različitih kultura kojima ovi mladi ljudi pripadaju. Prema kazivanjima članice grupe Francesce Sammartino, osnivanje je bilo dio plana i ideje jednoga mladića:

“Ideju za osnivanjem grupe dao je Rocco Giorgetta, dečko iz našeg sela, inače i sam pjesnik, član Zaklade. Njega je jako zanimala naša manjina i mislio je da mladi sami trebaju nešto napraviti za zajednicu, preko glazbe. Pisao je pjesme, a voli i *pizzicu*, to nije obični folklor koji imamo u obližnjem Montefalcone. To je baš taj ritam južne Italije koji se zove *pizzica*, inače je iz Puglie gdje čak svako selo ima tu neku grupu od *pizziche*. Imaju *tamburello*, *buffu*, što je baš iz Molisea i Abruzzza, a naravno tu je i gitara, flauta. Imamo i violinu, harmoniku i bas. Ovisi koliko nas ima, jer su tu i dva člana iz Austrije (Marko i Stefano, majka je gradišćanska Hrvatica). U početku nas je bilo dvanaest, bile su i tri male plesačice, a sada nas je devet”.

Kazivanje potvrđuje jasnu namjeru i osvještenost cijele skupine. Osnivač ima određeni cilj, a to je povezati dva različita elementa dviju različitih kultura: jezik podrijetla i glazbu lokalnoga folklora. U svojim kasnijim nastupima u obližnjim talijanskim mjestima, članovi skupine *KroaTarnatata* ponekad su čuli primjedbe zašto pjevaju na tom nerazumljivom jeziku, ali ih to nije pokolebalo da ostanu dosljedni zacrtanom

koncepcu na kojem su razvili cijeli repertoar i posebnost grupe. Danas su ponosni jer su tradicionalni moliškohrvatski stihovi postali pjevni i upravo na spoju dviju različitosti ova skupina izgradila je svoju prepoznatljivost. Kazivačica Francesca nastavlja:

„Počeli smo s *pizzicom* i stihovima ‘Kako je lipo hodit’, ta je tradicionalna pjesma inače iz Filiča i ta nam je najjača, ‘Lipa Mara’ nam je druga, onda je ‘Lipa divojka rodna’ i još jedna, ‘Divojkica kad cvitje si brala’. Onda smo počeli... tak... uglazbiti neke pjesme koje su naši pisali, koje su u zbirkama objavljene. Neke su anonimne, npr. ‘Tajon’ ili od Rocca, osnivača grupe - ‘Duša našoga grada’, ‘Fontana’ ili, npr. ‘Suze do srca’, to je Luca, naš tamburist, napisao tekst. Imamo ih desetak. Nastupamo najviše ovdje, u Filiču, Montefalconeu, a prije pet godina išli smo u Zagreb na Međunarodnu smotru folklora. Zatim smo išli u Veronu... Udine. U Beč idemo već peti put i to na hrvatski bal gdje smo već redoviti gosti. Specifičnost je što pjevamo na moliškohrvatskom, a glazba je talijanska, još južnije od nas. Zanimljivo je što su zajedno taj jezik i ta glazba”.

„Lipa Mara“ jedna je od prvih tradicionalnih pjesama koju su članovi *Kroa Tarantata* uglazbili u ritmu talijanske *pizziche*. Radi se o povijesnom napjevu jer sadrži stihove koji se odnose na zemlju podrijetla i vrijeme migracije stanovništva. Postoji više zapisanih varijanti ove pjesme: najstarija je iz 1904. godine, a zabilježio ju je Josip Smislak pod nazivom „Lipa Mara homo u ružice“. Također, postoji zapis iz 1964. godine u Filiču, prema kazivanjima različitih pjevača, kao i zapis iz Kruča 1954. godine koji je zabilježio Rihard Orel. Antonio Sammartino navodi stihove balade koju u Moliseu nazivaju „Lipa Mara“ ili „Druga draga“, ova varijanta je snimljena i zapisana 2001. godine (Sammartino 2012: 11). Ono što je zajedničko u svim napjevima je spomen povijesne osobe Ivana Karlovića, hrvatskoga bana od 1521. do 1524. godine, u vrijeme kada su krenuli veliki napadi Turaka na Hrvatsku. U pjesmi se Ivan Karlović spominje sa strahom i s poštovanjem, djevojka ne pristaje na poziv prijateljice ići u ‘cvjetnu livadu’ (*homo u ružice*), jer se boji da će je Karlovićevo junaci prenijeti do ‘ne bane mora’. Moliški Hrvati nisu znali tko je Ivan Karlović i različito su shvaćali strah koji od njega dolazi. Tumačili su da je on bio bogataš, strogi vladar, hajduk ili vrag, ali samo je ime izazivalo strah zbog nejasne predodžbe o borbama kod Klisa gdje su pod zapovjedništvom bana Karlovića živote izgubili mnogobrojni mladići. Zbog toga su majke, udovice i kćeri s preživjelim muškarcima bježale preko mora i sa sobom nosili tužne uspomene. U jednoj varijanti

pjesme „Lipa Mara“ spominje se da je prošlo sedam godišta (godina) od smrti Karlovića i prema tome se može datirati i sama pjesma, Karlović je umro 1531. godine (Scotti 1980: 41).

Skupina ovih mladih glazbenika primjer je kako se dobro promišljenim i razrađenim pristupom tradiciju može učiniti pristupačnom suvremenom čovjeku. *Kroat Tarantata* u pjesmama prezentira jezik svojih predaka glazbom podneblja u kojem žive i kojem pripadaju svojim rođenjem, a to su snažni ritmovi talijanskoga juga. Prepoznatljivi su po svome jedinstvenom stilu u široj lokalnoj zajednici i već su na europskim festivalima manjinskih kultura i jezika postali značajni promotori hrvatske tradicije koja stoljećima opstaje na jugu Italije. Osim što se bave glazbom i tako promiču stari, očuvani jezik moliških Hrvata, pripadnici ove skupine su i glavni nositelji aktivnosti vezanih uz oživljavanje običaja i njihovo stavljanje u funkciju novoga, suvremenog konteksta.

ZAKLJUČAK

Hrvatsko selo Mundimitar u Italiji primjer je suvremenoga pristupa u oživljavanju i prezentiranju vlastite kulturne baštine ove manjinske zajednice. Pojedini europski projekti korišteni su zbog očuvanja jezika i tradicijske kulture, ali je krajnja svrha bila pokretanje aktivnosti koje će dati život lokalnoj zajednici na području razvoja turizma, a time задржати mlade ljudi u svojim lokalnim sredinama. Promjene su se događale zato što su projekti predstavljali samo segment u cjelokupnom procesu oživljavanja kulturnih aktivnosti, a stavljanje u funkciju rezultata i diseminacija projektnih postignuća ovisila je o lokalnoj, u ovom slučaju manjinskoj zajednici koja je promjene, novosti i suvremeni pristup prihvaćala i s njima živjela. Kako su moliški Hrvati svojim tradicionalnim kulturnim sadržajima koje su oživljavali počeli privlačiti pozornost stanovnika okolnih mjesta, tako se ljetnih mjeseci razvijala turistička ponuda na lokalnoj razini.

Danas selo Mundimitar u talijanskim Apeninima oživi u ljetnim mjesecima, jer sve više postaje ugodno i mirno mjesto za odmor, a istovremeno nudi zabavne sadržaje nastale na tradicionalnoj kulturi koju su sami mještani revitalizirali. U tom spoju inicijative samih stanovnika, ali usmjerena na sadržaj vlastite kulture, s vremenom je, uz povremenu potporu fondova EU, nastala i ponuda koja danas ima svoj turistički značaj za lokalnu zajednicu. Ono što je možda presudno, stanovnici su

vlastitom inicijativom najprije oblikovali kulturne sadržaje, a potom je prirodno uslijedio interes prema stvorenim sadržajima koji postaju i turistička ponuda lokalne zajednice. Stoga, ovaj primjer sela Mundimitra i njegovih stanovnika može poslužiti kao dobar model uspješnoga spoja korištenja sredstava europskih fondova, ali prije svega uz oslanjanja na vlastita znanja, tradiciju i kulturu.

LITERATURA

- GRANIC, Stan. 2009. "From the Other Side of the Ocean: Canada's Božidar Vidov and the Molise Croats of Italy". *Migracijske i etničke teme* 25/3: 263–287.
- HOZJAN, Snježana, Agostina PICCOLI. 1995. „Sociolinguistički status moliškoga hrvatskoga jezika danas“. *Ali tagliate. Parole di un libro incompiuto*. In ricordo di Agostina Piccoli. Vasto: Cannarsa Editore.
- PETROVIĆ LEŠ, Tihana. „Prikaz knjige: Ali tagliate, parole di un libro incompiuto: in ricordo di Agostina Piccoli“. *Migracijske teme* 16, 3: 305–317.
- PICCOLI, Agostina. 1994. „Prolegomena za rječnik govora Montemitra“. *Filologija* 22/23: 95–99.
- PICCOLI, Agostina. 1997. „Izvješće o stanju hrvatskih manjina u Italiji“. U: *Ali tagliate. Parole di un libro incompiuto*. In ricordo di Agostina Piccoli. Uredio Antonio Sammartino. Vasto: Cannarsa Editore, 116–120.
- PICCOLI, Agostina i Antonio SAMMARTINO. 2000. *Dizionario dell' idioma croato-molisano di Montemitro – Rječnik moliškohrvatskoga govora Mundimitra*. Montemitro – Zagreb: Fondazione Agostina Piccoli – Matica Hrvatska.
- SAMMARTINO, Antonio, ur. 2004. *S našimi riči*. 2. Zbirka literarnih ostvarenja na moliškohrvatskome. Montemitro: Fondazione „Agostina Piccoli“.
- SAMMARTINO, Antonio. 2012. „Pet stoljeća tištine/ Književnost moliških Hrvata.“ *Rijeći. Časopis za književnost, kulturu i znanost*. Sisak: Matica hrvatska Sisak, br. 3/4, 8–21.
- SAMMARTINO, Antonio, ur. 2016. *S našimi riči*. 5. Zbirka literarnih ostvarenja na moliškohrvatskome. Montemitro: Fondazione „Agostina Piccoli“.
- SMODLAKA, Josip. 1906. „Posjet apeninskim Hrvatima. Putne uspomene i bilješke.“ *Kalendar Svačić*, Zadar, 37–58.
- SCOTTI, Giacomo. 2006. *Hrvatski trokut u Italiji*. Rijeka: DHK Ogranak u Rijeci: Liber.
- SCOTTI, Giacomo. 1980. *Z' one bane mora*. Rijeka: Otokar Keršovani.

MUNDIMITAR – A TRADITIONAL, ENDANGERED, AND CREATIVE MOLISE CROAT VILLAGE IN THE SOUTH OF ITALY

Mundimitar (It. *Montemitro*), is one of three Molise Croat villages in the south of Italy, the residents of which are descended from late 15th- and early 16th-century emigrants from Dalmatia. They emigrated from the Dalmatian coast beneath the Biokovo mountain range, between the Cetina and Neretva rivers, and the dialect they brought with them and still nurture today is a Štokavian Ikavian dialect with elements of Čakavian.

The Molise Croat village of Mundimitar in the south of Italy is presented as an example of the modern approach to reviving and presenting one's own cultural heritage. Until the 1970s, the lifestyle in the village was completely traditional, and retained the language, culture, and traditions of the Croatian minority community. The modern lifestyle placed new challenges before the residents, who moved away in search of work and a better life. The traditional lifestyle has become endangered and is thus disappearing and being forgotten. The life of the village is dying due to years of depopulation caused by the emigration of youth, resulting in the disappearance of the traditional way of family life. Despite this process, with the explicit motivation of protecting their minority identity, the residents of the village organise a rich social and cultural life during the summer months. Relying on their own traditional culture, heritage, and language as significant characteristics of their minority identity, and with the help of the local community and the support of European Union funds, this village comes to life during the summer.

In the 1990s, to protect their language and traditions and maintain an awareness of their belonging to a minority, the Molise Croats began to take advantage of European Union funds and implement projects related to the protection of minority cultures and languages in areas where this was possible. They thus published the first *Dictionary of the Molise Croat Dialect of Mundimitar*, after which the community became more active in the written word through poetry. This one project was the prime mover for a number of other activities, due to which numerous creative individuals came to the fore as bearers of the development of the entire community.

The prime mover of events is most often the local community itself, while those residents whose artistic creativity becomes most apparent in the writing of poetry become active stakeholders and participants in numerous summer events. These are most often literature evenings, sports meetings, folklore festivals, local celebrations, and food-related events such as the well-known "Multietnica".

Key words: Mundimitar, Molise Croat village, minority community, identity, language

Alenka Černelič Krošelj

RAZVOJ PODEŽELJA, PROJEKTI LOKALNE AKCIJSKE SKUPINE POSAVJE IN VLOGA »POSAVSKIH« ETNOLOGOV IN DEDIŠČINSKIH USTANOV

UDK: 39:332.1(497.12 Posavje)

Strokovni članek

Professional paper

Prejem / Received: 22. 5. 2017

Sprejetje / Accepted: 26. 4. 2018

Razumevanje razvoja podeželja je že od začetka raznovrstnih projektov, povezanih z njim (najmanj od 90. let 20. stoletja), vključevalo tudi raziskovanje, ohranjanje, predstavljanje različnih oblik »tradicionalnih« načinov življenja in dejavnosti ter njihovo vključevanje v razvoj, katerega pomemben del je prav turizem. Kot etnologinja in kulturna antropologinja je avtorica v zadnjih petnajstih letih sodelovala pri različnih projektih, ki so bili bolj ali manj uspešni. Vključena je bila v različne faze projektov. To je bil velik strokovno-etnološki izziv. Prav tako je pri tem sodelovala v različnih vlogah, ki so odražale raznovrstne zaposlitve in zadolžitve. Prispevek je vpogled v posamezne projekte, njihove cilje ter rezultate z ozirom tudi na izzive programskega obdobja 2014–2020.

Ključne besede: Etnologija in regionalni razvoj, Posavje, razvoj podeželja, projekti LAS (Lokalne akcijske skupine), Posavski muzej Brežice

UVODNI VPOGLED V DELO ETNOLOGINJE IN KULTURNE ANTROPOLOGINJE TER V POSAVJE

Po zaključenem študiju etnologije in kulturne antropologije ter umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se je začelo iskanje vključevanja v različne projekte ter ob tem tudi iskanje možnosti za zaposlitev, ki jih na tem področju v Republiki Sloveniji že vsaj dvajset let ni oziroma jih je razmeroma malo, kar podpirajo tudi podatki o raznolikosti uspešno pridobljenih zaposlitev oziroma podatki o t. i. karierni poti.¹ Še posebej je bilo to izrazito v lokalnih okoljih, kjer je bila etnologi-

1 Zaposlitve in delovna mesta: Zavod A-help (1999–2000), delovno mesto: izvajalka programa Za boljšo kakovost življenja v osnovnih in srednjih šolah. Valvasorjev raziskovalni center Krško (2003–2006), delovno mesto: raziskovalka na področju humanistike in družboslovja. Osnovna šola Brežice (2003–2006), delovno mesto: učiteljica. Občina Krško (2006–2010), delovno mesto: višja svetovalka za kulturo, tehnično kulturo in delo z mladimi. Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, od 15. 7. 2010 dalje, delovno

ja in kulturna antropologija še vedno manj prepoznana oziroma večkrat enačena z močno razvejanim delovanjem na področju folklora, raznih zasebnih in lokalnih zbirk starega orodja ter osnovnošolskih projektov raziskovanja »življenja nekoč«. Na teh področjih je bilo znanje in delo etnologa zaželeno in dobrodošlo, a bolj kot ne manj finančno podprt. Po izpeljavi različnih manjših projektov je počasi znanje, ki ga je lahko nudila mlada etnologinja in kulturna antropologinja, postalo del razmišljanja in priprave projektnih predlog ter tudi izvajanja konkretnih projektov.

Tako je etnologija v Posavju počasi izstopila iz t. i. klasičnih ustanov² in v projektih postala pomemben del razmišljanja in vključevanja. V projektih, ki so bili interdisciplinarno naravnani, je področje humanizma in družboslovja v večini primerov zastopala samo ena etnologinja in kulturna antropologinja, drugi snovalci so prihajali iz vrst ekonomistov, turističnih delavcev, razvojnih strokovnjakov, ljubiteljev dediščine in turizma, javnih uslužbencev ipd. Skozi dve vedi, zaradi študija združeni v eni osebi, in zaradi okoliščin je tako prišlo do vključevanja še preostalih/drugih ved oziroma sem se trudila čim bolj celovito razmišljati in vključevati vse zvrsti dediščine ter poglede na dediščino. Ob tem se je že od devetdesetih let 20. stoletja kot del etnologije razvijala t. i. aplikativna etnologija, kjer je s svojim delom, prepoznavnostjo in aktivno vključenostjo v tovrstno razmišljanje temelje postavil Janez Bogataj. Pri tem je poudarjal, da »uporabna etnologija« temelji na strokovnem znanju ter trdnih in utemeljenih strokovnih izhodiščih (Bogataj 2000). Tako je bilo treba ves čas razumeti projektna izhodišča, jih sooblikovati, jim dodajati tudi etnološki vidik in ustvarjati močno pozicijo, da je bil ta tudi upoštevan. Vsaj za tri uspešne in leta 2018 še vedno trdne in trajne projekte je mogoče poročati, da so prav etnološki vidik in povezovanje ter temeljenje na dediščini in njeni strokovni obravnavi ter vključevanje in delo etnologov in kulturnih antropologov pomenili in še pomenijo nepogrešljiv del uspeha. Ob povezovanju in razmišljanju izven posameznega pa je pri vseh projektih pomembno tudi vprašanje območja, torej Posavja, in razumevanje tega kot skupnega geografskega prostora in prostora istovetnosti. Pri tem je ravno pogled etnologije eden ključnih, saj so projekti velikokrat naravnani v iskanje ali ustvarjanje skupnih

mesto: kustosinja za enote Mestni muzej Krško, Galerija Krško in Grad Rajhenburg (od decembra 2012). Od februarja 2014 s pooblastilom direktorice KDK vodja enot. Posavski muzej Brežice, od 30. 6. 2014: direktorica javnega zavoda, od 30. 12. 2016: vršilka dolžnosti direktorice javnega zavoda.

2 Muzej, Zavod za varstvo kulturne dediščine.

izhodišč, torej skupne dediščine, ki bi ji lahko nadeli pridevnik »posavska«. To je posebej zahtevna naloga, saj etnologi vemo, da je težko odgovoriti na vprašanje: Ali obstajata Posavje in posavska dediščina?

Z vidika upravne zgodovine, predvsem pa z vidika načina življenja je Posavje umetna tvorba, ki je nastala z namenom prekinite historičnih mej po drugi svetovni vojni; ob tem so nastale tudi zanimive dileme (»zgodbe«), povezane z vprašanjem regionalne identitete (regionalnih identitet) in naravnimi mejami, ki so bile temelj delitve območja na dve deželi, ločeni z reko Savo, kar spremljamo tudi »regionalni« etnologi. Ivanka Počkar je dogajanje na tem ozemlju na kratko opredelila:

»V začetku 14. stoletja je bilo današnje ozemlje Posavja razdeljeno med Štajersko in Kranjsko, deželna meja je tekla po Savi, ki je dobrih šest stoletij (do 1918) razmejevala današnjo brežiško, krško in sevniško občino med dve večji upravno-politični enoti. Med prebivalstvom se je močno zakoreninila zavest o pokrajinski pripadnosti, kar je čutiti še danes. Leta 1955 so določili meje današnjih občin in takrat se je izoblikoval tudi današnji pojem Posavje, ki ga določa politično-upravna enotnost, pokrajinsko-geografska, gospodarska in kulturna podobnost. Tedaj so Posavje imenovali različno, celo tudi Spodnjeposavsko Posavje in Spodnje Posavje (čeprav zgornjega nikoli ni bilo).« (Počkar 2008:10)

Sava je kot navedeno delila jugovzhodni del slovenskega etničnega ozemlja stoletja na dve deželi, na Štajersko³ in Kranjsko oziroma Dolenjsko.⁴ Ob tem so se izoblikovale tudi različne upravne razmejitve in razvijala središča. Ko so bila v sredini devetnajstega stoletja ustanovljena okrajna glavarstva, sta na tem območju delovali Okrajno glavarstvo Krško in Okrajno glavarstvo Brežice. Sava je določevala tudi mejo cerkvene uprave. Tako je bil levi breg Save (Štajerska) del Lavantinske škofije, kasneje Mariborske in od leta 2006 del Celjske škofije. Desni breg Save (Kranjska) pa je spadal v ljubljansko nadškofijo, od leta 2006 pa v Škofijo Novo mesto. Posavje se

³ Štajerska se je teritorialno oblikovala od 11. do 15. stoletja in je do razpada Avstro-Ogrske leta 1918 obsegala na zahodu Pomurje do Radgone, na severu porečje zgornjega toka Aniže (Enns), na vzhodu Porabje do reke Labnice (Lafnitz), na jugu Podravje med Dravogradom in Ormožem ter Posavinje, južna meja je potekala po reki Savi. Po prvi svetovni vojni je t. i. Spodnja Štajerska postala del Kraljevine SHS. Po drugi svetovni vojni t. i. Slovenska Štajerska ni geografska ali upravnopolitična enota: opredeljuje jo predvsem tradicionalna zavest prebivalcev o deželni pripadnosti, danes obsega četrtnino ozemlja Republike Slovenije (Enciklopedija Slovenije 13, 1999:123–131).

⁴ Kranjska je od 15. stoletja osrednja zgodovinska dežela, ki je edina povsem slovenska. Kot posebna dežela je z letom 1918 prenehala obstajati. Več glej: Enciklopedija Slovenije 5, 1991:389–391.

tako Štajercem, torej prebivalcem levega brega Save, kot Kranjcem, torej prebivalcem desnega brega Save, zdi umetna tvorba, saj se le redki, pa še ti bolj v politične namene, opredeljujejo za »Posavce«⁵.

Pri tem se ta pojav oziroma oblikovanje identitete nenehno spreminja oziroma se hkrati sooblikujejo osebne in skupinske istovetnosti. Pomembno je tudi, kako se te izoblikujejo in kažejo:

- pripadniki skupnosti se sami prepoznaajo kot kolektiv, vedo, kdo in kaj so;
- ljudje pa se lahko tudi ne zmenijo za svojo pripadnost skupnosti ali pa okolica zanika in ne priznava obstoja skupnosti (Brumen 2000:78).

Pri vprašanju razdelitve Republike Slovenije na regije na podlagi različnih vidikov je svoj delež prispevala tudi etnologija. Etnološka regionalizacija, ki sta jo leta 1995 pripravila Janez Bogataj in Vito Hazler, je poskus določitve posameznih območij Slovenije glede na njihove etnološke posebnosti in lastnosti, torej po gmotnih, družbenih in duhovnih prvinah kulture in po načinu življenja v posamičnih obdobjih. Vključuje tudi slovensko etnično ozemlje izven državnih meja in ga razdeljuje na 96 enot. Območje Posavja kot »upravno-statistične enote« je tako razdeljeno v več etnoloških enot, meje pa se ne prekrivajo (ujemajo): Podgorje, Krško polje, Planina pri Sevnici, Sevniško, Obsotelje, Bizeljsko (Bogataj, Slavec Gradišnik 2004:120–121).

Posplošena navedba medregionalnih razmer v Posavju⁶ je samo opozorilo na zanimivo razmejitev, ki temelji na historičnih mejah, ki so jih po drugi svetovni vojni v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji »popravljali« z ustanavljanjem oziroma s povezovanjem dveh bregov v

5 Trditev je najbrž preveč splošna, saj se v različnih anketah prebivalci območja opredeljuje tudi za Posavce, odvisno od vprašanja oziroma od obravnavane teme. Ob tem lahko govorimo tudi o dvojni regionalni identiteti, posavski in štajerski oziroma kranjski, v katero se vpleta tudi dolenska ter druga mejna reka Krka. Krka deli Kranjsko in Dolenjsko, kar pomeni, da na ozemlju današnjega Posavja označujejo prebivalci območje na levem bregu reke Krke za Kranjsko in na desnem bregu za Dolenjsko. Za Dolenjce se opredeljujejo predvsem prebivalci občine Kostanjevica na Krki.

6 Zanimiv vpogled v uporabo imena Posavje in različnih izpeljank (pridevnikov) iz tega predvsem v oblikah imen društev in časopisov je pripravila in objavila etnologinja Ivanka Počkar v publikaciji *Etnologija in regionalni razvoj* in nakazala nekaj temeljev že iz prve polovice dvajsetega stoletja, ki so pripeljali do uporabe poimenovanja po drugi svetovni vojni ter utrditve v začetku enaindvajsetega stoletja. (Počkar 2003:51–53)

druge enote, npr. v eno mesto, kot se je zgodilo v Krškem.⁷ Prebivalci pa se še vedno delijo na Krčane in Videmčane, prebivalci tako imenovane regije Posavje pa na Štajerce in Kranjce.

Posavci so v Slovenskem etnološkem leksikonu opredeljeni kot:

»prebivalci Posavja. Imeni Posavje za območje in Posavci za prebivalce sta starejšega izvora (1906–1907 glasilo *Posavska straža*, pred 2. svetovno vojno *Društvo Posavčanov*, po 2. svetovni vojni *Posavski list*); v pogostnejši rabi sta po 2. svetovni vojni. Poimenovanje Posavci je nastalo iz upravnih razlogov. Sava, ki je bila skozi stoletja meja med deželama Kranjsko in Štajersko, velja zdaj pri prebivalcih kot meja med pokrajinama, močan je občutek pripadnosti Kranjski ali Štajerski. Pri prebivalcih ne živi poimenovanje Posavci, ki ne ustreza ne v zgodovini ne v geografskem ne v emocionalnem pogledu.« (Počkar 2004:448)

Enako je tudi, kadar govorimo o dediščini. Posavska dediščina sama po sebi ne obstaja, imamo pa številne elemente raznovrstne dediščine, ki je ohranjena, obnovljena, revitalizirana ali pa pozabljena in je del območja, ki ga lahko poimenujemo Posavje. Kljub zavedanju, da z našim delom in rabo poimenovanja Posavje ter pridevnika posavski dajemo tem tudi legitimnost, je naša »projektna istovetnost« skozi izhodišča, cilje in rezultate postala posavska. Z vključenostjo etnologije pa »posavska« v pomenu prepoznavanja in ustreznega umeščanja ter uvrščanja v celote ter predvsem truda za njeno dobro uporabo in ne izrabo.

Projekti, ki so predstavljeni v nadaljevanju, so ravno zaradi močne vpleteneosti dveh etnologinj in kulturnih antropologinj vključevali tudi te razmisleke in jih na različne načine skozi projektne aktivnosti predstavljali, jim dodajali različne razsežnosti in vse vključene usmerjali v razmišljanju in delovanju. Po različnih začetnih izkušnjah in nenehnem dokazovanju, da smo etnologi in kulturni antropologi nepogrešljiv del celovitosti projektov, sem imela možnost tudi za večjo vpleteneost v pravu razvojnih strateških dokumentov, kot je Regionalni razvojni pro-

7 Mesto na dveh bregovih ni nekaj nenavadnega, saj je takih večina mest (voda je pomemben vir za življenje), primer mesta Krško pa dobro služi za prikaz nekaterih organizacijsko-upravnih idej, ki sicer delujejo, vendar pa tudi po šestdesetih letih kažejo določene nesmisle tovrstne ureditve in združevanja.

Današnje mesto Krško, ki se razprostira na obeh bregovih reke Save, je sestavljeno iz mesta Krško in kraja Videm. Leta 1953 so ju združili v mesto Videm-Krško in v istoimensko občino, že leta 1964 pa je ostalo samo Krško. Rimokatoliška Cerkev se temu ni prilagodila (uklonila), tako da levi breg mesta Krško spada v škofijo Celje, desni pa v škofijo Novo mesto. Tako je mogoče zapisati, da je mesto Krško pa tudi sama regija Posavje produkt »izumljanja« novih regionalnih razmejitve.

gram Posavja za obdobje 2014–2020, in za aktivno delo pod okriljem programa CLLD (*Community Led Local Development*), kar predstavljam v samostojnem razdelku.

Ob zaupani nalogi upravljanja regionalnega muzeja – Posavskega muzeja Brežice – pa je delo odgovorne osebe z ambicijami vključevanja ustanove tudi v raznolike projekte nov in poseben izviv. S tem se združuje etnologija in kulturna antropologija z muzeologijo ter še bolj prepleta z drugimi vedami, ki niso samo muzejske (poleg etnologije še arheologija, umetnostna zgodovina in zgodovina), ampak segajo na široko področje uspešnega upravljanja, vodenja in razvoja.

ČEZMEJNO SODELOVANJE IN PROJEKTA LOKALNE AKCIJSKE SKUPINE POSAVJE: TRAPISTIN IN ZELIŠČA POSAVJA

Razvoj podeželja in razvoj različnih področij s pomočjo in na osnovi bogate dediščine Posavja sta bila tudi v programskega obdobja 2007–2013⁸ prepoznana kot ena izmed največjih priložnosti. Tako so bili na eni strani na voljo finančno in vsebinsko obsežnejši projekti, povezani s čezmejnim sodelovanjem (prim. Pot medičarstva in lectartsva med Krškim in Zagrebom), na drugi strani pa manj finančno in vsebinsko obsežni projekti povezovanja in sodelovanja v sami regiji (prim. Trapisti).

V začetku omenjenega časovnega obdobja sem bila zaposlena kot višja svetovalka za kulturo, tehnično kulturo in delo z mladimi na Občini Krško. Občina je ves čas snovala projekte ter se z načrtnim projektnim delom pripravljala na razpise ter se na njih tudi uspešno prijavljala ter jih izvajala.

Etnološko znanje je bilo pomembno že pri iskanju izhodišč, saj je oblikovanje zgodb, ki povezujejo, ključnega pomena za oblikovanje projektnih idej in pridobivanje ustreznih ter kakovostnih partnerstev. Dediščina je ena izmed prvih skupnih točk in možnosti povezovanja, saj je bila in je vedno »mobilna«, prepletena z različnimi vplivi ter povezovalna. V razdelku so predstavljeni trije uspešni projekti, ki so del dveh uspešnih celovitih projektov prenove Valvasorjevega kompleksa v Krškem in Gradu Rajhenburg v Brestanici. Obe prenovi sta vzor razumevanja in zavedanja, da je gradbena prenova brez vsebinske nemogoča ozziroma tudi ekonomsko in družbeno neutemeljena.

8 Regionalni razvojni program 2007–2013.

1. Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi / Bogastvo ruralnog prostora u zajedničkoj turističkoj ponudi: Pot medičarstva in lectorstva med Krškim in Zagrebom / Put medičarstva i licitarstva između Krškog in Zagreba

Projekt je nastal iz obsežnega projekta Celovita prenova Valvasorjevega kompleksa v Krškem, ki ga je Občina Krško pripravljala že od leta 1992. Leta 2002 je Občina Krško s projektom Izraba (aplikacija) zgradb kulturne dediščine v občini Krško, ki sem ga kot vodja projekta izvajala pod okriljem Valvasorjevega raziskovalnega centra Krško, postavila pomemben temelj za uspešne projekte v naslednjih letih. Pomemben cilj projekta je bil prepozнатi ključne objekte, ki potrebujejo tako gradbeno kot vsebinsko zasnovno, prepozнатi različne možnosti, izdelati in predstaviti nekaj idej ter zagotoviti temelje za strateške odločitve o prednostnih in najpomembnejših aktivnostih⁹ ter omogočiti pridobivanje sredstev predvsem na razpisih čezmejnega sodelovanja med Slovenijo in Hrvasko. Med objekti, ki jih je bilo treba celovito obravnavati in poskrbeti za čimprejšnjo celovito prenovo, je bil Valvasorjev kompleks v starem delu mesta Krško, ki je bil že leta 1939 in potem še v sedemdesetih letih 20. stoletja prepoznan kot prostor za muzej. Ta zaveza je bila potrjena tudi leta 2003 in ob tem so bile izpeljane številne aktivnosti¹⁰, ki so pripeljale do slovesnega odprtja Mestnega muzeja Krško 30. marca 2010. Skozi različne podprojekte so bile pripravljene vsebine in vsa izhodišča za uspešne prijave tudi na obsežnejše in zahtevnejše razpise.

Ob iskanju možnosti za pridobitev sredstev tudi za vzpostavitev in delovanje načrtovanega muzeja je bil razpis in program, ki ga skrajšano imenujemo IPA (*Instrument for Pre-accession Assistance*), odlična priložnost za pripravo projekta, ki bi omogočil oziroma priskrbel sofinančiranje tudi načrtovanih zbirk in dejavnosti.

Na pobudo Občine Krško je povezovalne aktivnosti izpeljala Regionalna razvojna agencija Posavje in priskrbela še dva sorodna partnerja iz

9 O projektu in njegovih metodah več v: Černelič Krošelj 2003.

10 Občina Krško je podprla več podpornih raziskovalnih projektov, ki jih je skupaj z različnimi zunanjimi sodelavci izvajala avtorica prispevka pod okriljem Valvasorjevega raziskovalnega centra Krško, ki je deloval med letoma 2000 in 2013. Projekti je finančno skozi letne razpise podprlo tudi Ministrstvo za kulturo RS. Rezultati projektov so bili objavljeni tudi v različnih publikacijah (dostopne v sistemu Cobiss, avtorica ali urednica Alenka Černelič Krošelj). Nekaj ključnih člankov je navedenih v razdelku Literatura in so uporabljeni tudi v tem besedilu.

Zagrebške županije – Regionalno razvojno agencijo Zagrebške županije in Zagrebško županijo. Partnerstvo se je pričelo in hitro je bilo treba najti tudi prava izhodišča in skupne točke, ki so bile temelj priprave projekta in aktivnosti.

Izbrali smo medičarstvo in lectorstvo, ki sta pomemben del dediščine območja, vključenega v projekt. Povsod smo kot izhodišče in rdečo nit zapisali, da sta to dve rokodelsko-obrtniški panogi, ki nas povezujeta in omogočata široko povezovanje rokodelcev, dediščine in razvoja novih izdelkov in vsebin, predvsem s ciljem dviga kakovosti življenja na obmejnem območju ter obogativte povezane turistične ponudbe. Tako je Občina Krško jeseni leta 2008 skupaj s partnerji – oddala prijavo na razpis in bila uspešna. V letu 2009 se je tako pričel izvajati Bogastvo poddežela v skupni turistični ponudbi / Bogatstvo ruralnog prostora u zajedničkoj turističkoj ponudi; Pot medičarstva in lectorstva med Krškim in Zagrebom / Put medičarstva i licitarstva između Krškog i Zagreba, ki je bil zaključen februarja 2012. Dokončno se je zaključil leta 2017 s koncem petletne trajnosti in dostopnosti vseh rezultatov.

Po dolgih usklajevanjih in napornem izpolnjevanju zahtevane dokumentacije smo projekt na kratko opisali takole:

»Projekt je preplet vsebin, povezanih z rokodelstvom, ponudbo delno predelanih kmetijskih izdelkov s kmetij, oblikovanjem novih turističnih produktov in kulturnih storitev ter ohranjanjem kulturne dediščine čezmejnega območja med Posavjem in Zagrebško županijo. Temeljno in skupno čezmejno izhodišče projekta sta dve dejavnosti – medičarstvo in lectorstvo, dve izmed številnih skupnih, ki povezujejo prostor projekta« (Opis projekta).¹¹

Sledili smo naslednjim ciljem:

- raziskovanje, evidentiranje in predstavljanje bogate dediščine medičarstva in lectorstva;
- ohranjanje, prenašanje in razvoj rokodelskih znanj in veščin;
- razvoj novih izdelkov, ki izhajajo iz omenjene dediščine in so povezani s temami in obdobji projekta;
- čezmejno sodelovanje in razvijanje skupnih izdelkov idr.

Vodenje projekta je prevzela Regionalna razvojna agencija Posavje.

11 Dokumentacijo hrani vodilni partner Regionalna razvojna agencija Posavje.

Projekt je bil večstopenjski, razdelili smo ga na analitični in izvedbeni del ter na izobraževalni in aplikativni del, ob tem pa pripravili še številne promocijske aktivnosti in izdaje publikacij. Pomemben del je bil namenjen tudi vzpostavitevi zbirk in opremi prostorov v Mestnem muzeju Krško. Te aktivnosti pa je vodila Občina Krško. Dinamika in aktivnosti so sledile tudi sinhroni prenovi Valvasorjevega kompleksa in zrcaljenju aktivnosti predvsem na področju razvoja rokodelskih znanj in veščin, kar je povezalo predvsem obe regionalni razvojni agenciji. Najbolj pa o dejavnostih vseh partnerjev govorijo doseženi rezultati projekta, pri čemer izpostavljam najbolj dostopne dele, ki so v uporabi tudi leta 2018:

- Opremljen je večnamenski multimedijiški prostor za prezentacije turistom v Mestnem muzeju Krško.
- Vzpostavljen je prostor za predstavljanje ponudbe tradicionalnih znanj slovenskih in hrvaških rokodelcev v Mestnem muzeju Krško, kjer so na ogled različni izdelki rokodelcev z obmejnega območja ter informacije o projektu in medenjaku Josipinino srce. Le ta je nastal kot prvi produkt projekta in je dobil ime po dobrotnici Josipini Hočevar (1824–1911), ki je več desetletij skrbela za različne projekte in podpirala dobre ideje. Njeno dobro srce je simbolično prikazano v velikosti (8 cm) in sladkosti oblikovanega medenjaka.
- V sklopu zbirk Mestnega muzeja Krško je postavljena razstava o življenju mesta v 18. stoletju ter Soba medičarstva in lectorstva, kjer so predstavljeni izsledki raziskave o medičarski in lectarski dediščini in tudi celoten projekt.

Med številnimi aktivnostmi je bila tudi zasnova in virtualna postavitev Poti medičarstva in lectorstva med Krškim in Zagrebom (v nadaljevanju Pot ML), ki ima pomembno nalogu povezati različne točke in vsebine v pot, ki jo lahko obiskovalec tega dela Evrope opravi v enem delu, v več delih, lahko obišče vse točke ali pa na vsaki točki izve veliko tudi o drugih. Pot ML povezuje evidentirane, že delajoče in izoblikovane točke na geografskem območju Posavja in Zagrebške županije, njen začetek ali konec pa opredeljujeta dve mesti – Krško in Zagreb, ki se povezujeta z vsemi ostalimi deli območja.

Tako kot celoten projekt ima tudi Pot ML temelj v dveh pomembnih dejstvih o razvoju in dediščini obeh panog na obravnavanem čezmejnem

območju. Medičarstvo je bilo eno najdlje ohranjenih obrtnih dejavnosti v Krškem, saj je medičarska delavnica Stary delovala v mestu vse do leta 1956. Danes delujejo v celotnem Posavju številni čebelarji in medičarji ter rokodelci, ki znajo pripraviti izdelke, povezane s panogo. Na področju Zagrebške županije je medičarska in lectarska dejavnost še živa in precej razširjena, lectarsi izdelki so eden izmed najbolj prepoznavnih spominkov, dediščina medičarstva in lectarstva pa je kot nesnovna kulturna dediščina vpisana na Unescov seznam tovrstne dediščine.

Projekt in Pot ML predstavlja raznovrstne plasti in oblike medičarstva in lectarstva ter raznovrstna rokodelska znanja in veštine, ki jih ohranjajo in razvijajo na območju Posavja in Zagrebške županije. Vključene so različne točke, skozi pot pa spoznamo različna obdobja, raznovrstno dediščino, različne rokodelske izdelke in veštine ter postavljamo temelje za razvoj novih.

Izdali smo tudi dva kataloga; v enem so rokodelci, v drugem pa točke poti. Obe brošuri se dopolnjujeta in sta povezana dela sestavljanke, ki oblikuje celoten projekt Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi. Namenjeni sta vsem, ki se želijo odpraviti na Pot medičarstva in lectarstva med Krškim in Zagrebom, predvsem pa sta omogočili povezanost vseh vključenih ter skupno predstavitev in promocijo.¹²

Kot snovalka projekta sem bila nekaj časa tudi njegova administratorka pri partnerju Občini Krško, potem pa sem bila predvsem strokovna sodelavka in izvajalka nalog, ki so bile del delovanja Mestnega muzeja Krško. Ob tem smo poskrbeli, da smo v projekt vključevali mlade strokovnjake iz regije, povezovali ustanove in prebivalce s ciljem, da bi projekt služil vsem.

Projekt in dobro partnersko sodelovanje sta omogočila tudi pripravo novih projektov v razširjenih partnerstvih in še danes predstavlja odličen temelj za dobra povezovanja oziroma je uspešna izvedba utrdila tudi osebne in medinstitucionalne vezi Predstavljeni projekt je v petih letih

12 O projektu je bilo izdanih več raznovrstnih gradiv:

- Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, 2012, RRA Zagrebačke županije, DVD, 18 min.
- Gradivo projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, RRA Posavje, 2010.
- Katalog projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, RRA Posavje, 2011.
- Katalog projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, RRA Posavje, 2012.
- Prijava projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, oktober 2010.
- Zloženka projekta Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi, RRA Posavje, 2010.
- Poročilo o projektu: Černelič Krošelj 2012.

po zaključku prestal tudi vse kontrole in se izraža v uspešnem delovanju Mestnega muzeja Krško.

Foto 1: Mestni muzej Krško, vpogled v Sobo medičarstva in lectorstva.

Fototeka: Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško.

2. Vpliv trapistov na posavsko podeželje, akronim Trapistin: dediščina menihov trapistov rekonstruirana in posodobljena za sedanjost in prihodnost

Razvoj podeželja in razvoj različnih področij s pomočjo in na osnovi bogate dediščine Posavja je ena izmed največjih priložnosti Posavja in Slovenije. Tega se zavedamo tako v javnih inštitucijah kot v nevladnih organizacijah in ravno ta sredstva so omogočila več povezovalnih regijskih projektov ter bila nadaljevanje obsežnih revitalizacijskih projektov, kot je bil v obdobju 2005–2012 projekt Celostne prenove gradu Rajhenburg.¹³ Po uspešni prenovi in ob tem oblikovanem vsebinskem razvoju delovanja spomenika državnega pomena smo zasnovali tudi nove povezovalne aktivnosti, ki so omogočili dopolnjevanje ter nadgradnjo, predvsem pa povezovanje javnih in zasebnih ustanov, profesionalnih in ljubiteljskih pogledov s ciljem razvoja ne samo enega prostora (gradu Rajhenburg), ampak celotnega območja, ter omogočanja dostopnosti različnim ciljnima skupinam.

¹³ Več o projektu gl. Černelič Krošelj 2013.

Lokalna akcijska skupina, organizirana pod okriljem Regionalne razvojne agencije Posavje, je v obdobju 2007–2013 upravljala s sredstvi LEADER (francoski akronim za *Liason Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale*), ki so spodbujali oblikovanje in omogočali izvedbo večvrstnih programov, namenjenih različnim delom razvoja podeželja. Na 4. javni poziv za nabor projektov, upravičenih do nepovratnih sredstev Leader iz kvote za leta 2011, 2012 in 2013, je Kulturni dom Krško¹⁴ kot vodilni partner skupaj z Regionalno agencijo Posavje, Hišo trt, vina in čokolade, Knej Aleš, s. p., in Gostilno Šempeter, Srečko Kunst, s. p., uspešno prijavil projekt Vpliv trapistov na posavsko podeželje, z akronimom »Trapistin«.

Projekt je bil zasnovan s ciljem oblikovanja kakovostnih novih produktov in rekonstrukcije enega izmed najbolj prepoznavnih izdelkov iz preteklosti in ene prvih regionalnih blagovnih znamk – čokolade Imperial oz. trapistovske čokolade in drugih izdelkov, povezanih z vplivom, ki so ga na posavskem podeželju pustili trapisti, lastniki gradu Rajhenburg in obsežnih posesti od leta 1881 do 1947.¹⁵ Z zvečanim zavedanjem o pomenu in nujnosti sonaravnega gospodarjenja trapistovska znanja, vescine in izboljšave v kmetijstvu in gospodarstvu znova pridobivajo na veljavi. Z inovativnimi pristopi in dvigom dodane vrednosti lokalnih proizvodov in storitev smo žeeli povezati gospodarsko dediščino trapistov s sodobnimi smernicami trajnostnega razvoja in tako zagotoviti »zgodbo« regije, ki bo v pomoč lokalnim rokodelcem in pridelovalcem pri promociji in trženju izdelkov in storitev. Hkrati smo vzpostavili

14 Hvala mojemu delodajalcu med letoma 2010 in 2014 Kulturnemu domu Krško z entiteto Mestni muzej Krško in Grad Rajhenburg za gradivo in dovoljenje za objavo fotografij.

15 21. aprila 1881 so na grad Rajhenburg prišli prvi trapisti, člani meniškega reda, zavezane geslu ORA ET LABORA (Moli in delaj). Iz Francije so pripeljali številna znanja in si za novo domovanje izbrali grad z rodovitno planoto ter z okolico, ki jim je nudila številne gospodarske dejavnosti.

Kot lastniki gradu Rajhenburg med letoma 1881 in 1947 so imeli velik vpliv na različne gospodarske panoge – od vzgoje žit, sadjarstva, čebelarstva, govedoreje, sirarstva, vinogradništva (pri so škropili z modro galico, prvi so pridelovali peneče vino) do izdelovanja čokolade in likerjev. Imeli so tudi svojo tiskarno, ukvarjali so se krojaštvom, mlinarstvom, mizarstvom idr. Za svoje potrebe so gojili različno sadno drevje in cvetje. Bili so izredno samoopravnjeni na vseh področjih, tudi pri peki kruha, sušenju sadja, čebelarskih izdelkih, zeliščih idr. Delovali so na vseh področjih, ki še danes opredeljujejo območje, imeli so prvo hidroelektrarno, prvi vodovod, prvi telefon, fotoaparat in tudi prvi traktor (1929). Njihovo življenje in delo predstavlja stalna razstava na Gradu Rajhenburg avtorice Irene Fürst, Muzej novejše zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, ki je odprta od 21. aprila 2013.

skupno in celovito ponudbo v Posavju ter s partnerji, aktivnostmi in rezultati povezali celotno regijo.¹⁶

V projektu,¹⁷ ki je bil izveden v dveh fazah in je trajal 16 mesecev (od januarja 2013 do aprila 2014), smo analizirali vpliv trapistov na podeželje za razvoj novih izdelkov z dodano vrednostjo ter obudili in rekonstruirali znanje izdelovanja čokoladnih in drugih izdelkov trapistov. Pomemben del je bil tudi povečana dostopnost do kakovostnih rokodelskih izdelkov v Posavju, in sicer na dveh že obstoječih prodajnih mestih Kulturnega doma Krško: v muzejski trgovini Mestnega muzeja Krško, muzejski trgovini Gradu Rajhenburg ter v dveh novih: v Gostilni Šempeter Bistrica ob Sotli in od 8. maja 2014 tudi v Hiši trt, vina in čokolade, Kunej Aleš, s. p., v Brestanici, ki sta bili v sklopu projekta tudi opremljeni.

Skozi aktivnosti in skozi prodajna mesta, predvsem pa s katalogom izdelkov in prodajnih mest, je bila povečana prepoznavnost rokodelskih izdelkov, povečalo se je število novih registriranih rokodelcev. Deset novih ponudnikov je bilo vključenih v organizirano skupno trženje in promocijo, v sklopu katere je bilo izvedenih 8 promocijskih dogodkov.

Poleg kataloga, ki je bil eden ključnih rezultatov projekta in pomeni njegovo trajnost, so bila odprta tudi prodajna mesta, ki so še danes pomembna tržna pot za odlične izdelke, ki jih ustvarjajo ljudje na področju LAS Posavje, povezujejo preteklost in dediščino s sedanjostjo, predvsem pa omogočajo dostopnost do tovrstnih izdelkov, ki nastajajo v manjših količinah, pretežno ročno in kot del dopolnilnih dejavnosti.

Pri vodilnem partnerju je bilo v enoti Grad Rajhenburg odprto eno novo delovno mesto, pridobljena pa sta bila tudi dva nova izdelka z mnenjem Obrtne zbornice, da gre za izdelka domače in umetnostne obrti .

Na podlagi v 1. fazi opravljenega temeljitega terenskega raziskovalnega dela in izdelane analize gospodarske in rokodelske dediščine trapistov ter analize vpliva na razvoj posavskega podeželja iz preteklosti v sodobnost so se po načrtovanih korakih odvijale aktivnosti za obuditev izdelovanja trapistovske čokolade. Vodilni partner in znotraj tega dve

16 Projekt je bil prek LAS Posavje sofinanciran s sredstvi Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, 4. osi Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013. Izbran je bil na 4. javnem pozivu LAS Posavje in tako upravičen do sofinanciranja z EU-sredstvi Leader. Vsebina je uresničevala Strateški cilj 1: Dvigniti dodano vrednost lokalnim proizvodom in storitvam Lokalne razvojne strategije LAS Posavje 2007–2013.

17 LAS Posavje je prioritorno finančno podprla projekte, ki so zasledovali naslednje cilje Lokalne razvojne strategije: Cilj 4: Povečati zaposlitvene možnosti na podeželju, cilj 1: Dvigniti dodano vrednost lokalnim proizvodom in storitvam in cilj 2: Vzpostaviti lokalno trajnostno oskrbo s hrano

etnologinji in kulturni antropologinji¹⁸ je poskrbel za pripravo merit in možnosti za izbor embalaže in vrste čokolade za rekonstrukcijo, vodil in opravljal komunikacijo z Muzejem novejše zgodovine Slovenije, Enoto Breštanica, za pripravo možnosti uporabe embalaže, ki je del muzejske postavitve Trapisti v Rajhenburgu in izpeljal vse potrebne postopke ter poskrbel za ustrezni izbor izvajalca – oblikovalca rekonstrukcije embalaže in za izdelavo. Pomemben del je bila pomoč partnerju pri meritih in izboru vrste in oblike čokolade za skladno rekonstrukcijo, ki je združila čokolado in embalažo. Vodilni partner je aktivno sodeloval pri vzpostavitvi, odprtju in delovanju čokoladnice na Gradu Rajhenburg, ki je bila slovesno odprta kot del nacionalnega dogodka – odprtja Dnevov evropske kulturne dediščine, 28. septembra 2013.

Čokolada je postala eden najbolj prepoznavnih regionalnih produktov različnih oblik in okusov. Vse postopke njene rekonstrukcije je vodil Aleš Kunej. Skupaj s partnerji in izvajalci iz celotnega Posavja smo izvedli tudi 20 rokodelskih odprtih delavnic, ki so bile med najbolj vidnimi in odmevnimi aktivnostmi obeh faz projekta. Številni obiskovalci so spoznavali znanja in veščine, ki so se ohranjale iz roda v rod, velik vpliv na njihov razvoj pa so imeli tudi menihi trapisti. S tem je bil razvit pomembne program revitaliziranega gradu Rajhenburg, kjer so se trajnostno oblikovali posamezni programi, ki so del stalne ponudbe za različne ciljne skupine.¹⁹

Projektne dejavnosti so potekale na območju celotnega območja LAS Posavje in so vključevale vseh šest posavskih občin. Prav tako je bil projekt namenjen različnim ciljnim skupinam na celotnem območju LAS Posavje. Neposredne koristi od projekta so imeli rokodelci, kmetijska gospodarstva in ostali ponudniki, ki so s projektom lahko nadgradili svojo ponudbo. Predvsem pa je projekt združil štiri partnerje,²⁰ privabil več kot 1000 udeležencev raznovrstnih aktivnosti in je del trajnostnega razvoja vseh vključenih javnih in zasebnih institucij ter celotnega območja Posavja.

18 Alenka Černelič Krošelj kot vodja projekta in Anita Radkovič kot koordinatorka projekta.

19 Več o tem na: www.gradrajhenburg.si.

20 Projektno skupino so sestavljali: Alenka Černelič Krošelj, vodja projekta, Kulturni dom Krško; Anita Radkovič, koordinatorka projekta, Kulturni dom Krško; Darja Planinc, vodja projekta pri partnerju Regionalna razvojna agencija Posavje; Aleš Kunej, vodja projekta pri partnerju Hiša trt, vina in čokolade; Srečko Kunst, vodja projekta pri partnerju Gostilna Šempeter.

Foto 2: Katalog izdelkov. Fototeka: Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško.

3. Ustvarimo zeliščni vrt Posavja, akronim Zelišča Posavja

Na 5. javni poziv za nabor projektov, upravičenih do nepovratnih sredstev Leader iz kvote za leta 2011, 2012 in 2013, je Kulturni dom Krško kot vodilni partner skupaj s šestimi partnerji prijavil projekt Ustvarimo zeliščni vrt Posavja, akronim Zelišča Posavja, in ga od septembra 2013 do konca januarja 2015 tudi uspešno izvedel.

Zelišča so del našega vsakdanjika, jih poznamo, a vendar samo nekatera in večkrat samo površno, naše zeliščne in zelenjavne vrtove pa bogati le del v Posavju znanih in avtohtonih zelišč. Različne izkušnje in znanja ter naša dediščina nas je združila v projekt, ki je imel številne rezultate, najbolj viden pa je vzpostavljen zeliščni vrt ob gradu Rajhenburg, soustvarjen v tesni povezavi med dediščino, sodobnostjo ter znanjem in veščinami vseh sodelujočih.

Tradicija zeliščarstva v Posavju je bogata, a ne dovolj reprezentativna. Aktualizirali smo zeliščarsko izročilo v promocijske, izobraževalne in podjetniške namene. V sodelovanju z OŠ Mihajla Rostoharja Krško smo ponovno vzpostavili zeliščni vrt na gradu Rajhenburg, ki poleg izobraževanja obiskovalcu nudi celostno zaznavno izkušnjo »zdravilnega« vrta. Z aktivni kmečkimi žena vseh posavskih občin smo izdelali nabor praks nabiralništva/vzgoje zdravilnih rastlin in zelišč. S serijo usposabljanj

in delavnic ter oblikovanjem novih izdelkov, v katerega smo vključili širok krog obstoječih in potencialnih ponudnikov, smo pripomogli k povečanju kakovosti življenja in dodani vrednosti produktov. Z novimi izdelki smo promovirali znanje o zeliščih in široko rabo v zdravstvene, kulinarične in kozmetične namene, ki sloni na odgovornosti do okolja in uporabnika. Vzpostavljen je bil nov del celovite ponudbe v Posavju, s partnerji in aktivnostmi pa smo povezali celotno regijo.²¹

Raznovrstno partnerstvo je bilo sestavljeno iz vodilnega partnerja, ki s svojo enoto Grad Rajhenburg skrbi za celovito upravljanje in delovanje obnovljenega gradu, in petih društev kmetic, in sicer Društva kmetic Krško, Društva kmetic Sevnica, Društva kmečkih žena Arnika, Društva podeželskih žena Pod Gorjanci, Društva kmetic Ajda ter Osnovne šole dr. Mihajla Rostoharja Krško, ki skrbi za otroke s posebnimi potreбами²². Ravno razvejano javno-zasebno ozziroma kulturno-društveno-шolsko partnerstvo je zagotovilo uspešno izvedbo projekta, katerega osnovni cilji so bili nabor znanj in izročil, povezanih z zelišči, ki jih poznamo in uspevajo v Posavju, in ponovna vzpostavitev zeliščnega vrta na gradu Rajhenburg s poudarkom na senzoričnem pristopu pri oblikovanju in delovanju vrta ter ustvarjanje izkušnje »zdravilnega vrta«. Ob tem smo s skupnimi močmi raziskovali dediščino raznovrstne uporabe, opozarjali na bogato znanje patra Simona Ašiča, ki izhaja prav iz Brestanice, in v aktivnosti vključili širok krog obstoječih in potencialnih ponudnikov z znanji in veščinami na področju zelišč in izdelkov, povezanih z njimi.

Projektne aktivnosti so potekale na območju celotnega območja LAS Posavje in vključevale vseh šest posavskih občin ter različne ciljne skupine. Neposredne koristi od projekta imajo zeliščarji, izdelovalci produktov na podlagi zelišč, starejši nad 60 let, otroci in mladostniki s posebnimi potrebami, rokodelci, kmetijska gospodarstva in ostali ponudniki, ki so s projektom lahko obogatili svojo ponudbo. Brezposelni, ženske na podeželju in mladi pa so dobili večjo možnost zaposlitve

21 Projekt je bil prek LAS Posavje sofinanciran s sredstvi Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, 4. osi Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013. Projekt je bil izbran na 5. javnem pozivu LAS Posavje in tako upravičen do sofinanciranje z EU-sredstvi Leader. Projekt uresničuje Strateški cilj 1: Dvigniti dodano vrednost lokalnim proizvodom in storitvam Lokalne razvojne strategije LAS Posavje 2007–2013.

22 Projektno skupino so sestavljali: Alenka Černelič Krošelj, vodja projekta, Kulturni dom Krško; Anita Radkovič, koordinatorka projekta, Kulturni dom Krško; Milica Jeler, Društvo kmetic Krško; Majda Jazbec, Društvo kmetic Sevnica; Marjana Dolinšek, Društvo kmečkih žena Arnika; Anica Žugič, Društvo podeželskih žena Pod Gorjanci; Jožica Stadler, Društvo kmetic Ajda; Meta Habinc, Osnovna šola dr. Mihajla Rostoharja Krško.

in samozaposlitve, izpopolnjevanja in udejanjanja znanj in veščin ter inovativnih pristopov k regionalni kulturni dediščini in njeni uporabi. To so bile tudi ključne ciljne skupine projekta. Predvsem pa je projekt združil sedem raznolikih partnerjev, okreplil njihovo sodelovanje, pričabil več kot 1000 udeležencev raznovrstnih aktivnosti in je del trajnostnega razvoja vseh vključenih javnih in zasebnih institucij ter celotnega območja Posavja.

Foto 3: Zeliščni vrt ob zasaditvi maja 2014.
Fototeka Kulturnega doma Krško, enota Grad Rajhenburg.

NOVE PRILOŽNOSTI 2014–2020: POSAVSKI MUZEJ BREŽICE IN NJEGOVA KULTURNA KRAJINA

Delovanje Lokalne akcijske skupine²³ Posavje (LAS Posavje) v obdobju 2007–2013 je ponudilo priložnost za regionalno medsektorsko povezovanje, razumevanje delovanja, pogledov in potreb, pri čemer sta imeli dediščina in etnologija pomembno vlogo ter sta bili enakovreden del različnih pogledov. Ravno uspešnost projektov in trdna raznovrstna partnerstva, ki so se razvila ob tesnem sodelovanju, so temelj za še bolj aktivno vključenost v pripravo novega programskega obdobja in prenovljenega pristopa, ki je združen v kraticah LEADER in CLLD (*Community Led Local Development*).²⁴

Ključni elementi so predstavljeni javnosti skozi povzetek, dostopen na spletni strani,²⁵ navedeni pa so ključni podatki, ki usmerjajo razmišljjanje za pripravo in izvedbo. Pristop spodbuja posameznike, občine, ustanove, podjetja, društva in druge zainteresirane na nekem lokalnem območju, da se med seboj povežejo in oblikujejo skupno razvojno vizijo in aktivno sodelujejo pri njenem uresničevanju. Torej gre za pristop »od spodaj navzgor« in razvijanje lokalnih in raznovrstnih partnerstev v mreže.

23 **Lokalna akcijska skupina** (LAS) je lokalno razvojno javno-zasebno partnerstvo, ki pripravi in izvaja lokalno razvojno strategijo ter sprejema odločitve o razdelitvi in upravljanju s finančnimi sredstvi: <http://www.las-posavje.si/kaj-je-leader.html>,

24 Kaj je CLLD – Lokalni razvoj, ki ga vodi Skupnost, je prav tako razložen na kratko, v alinejah:

Je pristop/metoda, ki jo je kot novost v programskem obdobju 2014–2020 Evropska komisija ponudila državam članicam v izvajanje z namenom, da bi se dosegli multiplikativni učinki pri povezovanju ukrepov in sredstev iz več strukturnih skladov hkrati.

CLLD je nadgradnja do sedaj poznanega pristopa LEADER, ki se je na ravni EU izkazal kot izjemno uspešna metoda razvojnega načrtovanja in izvajanja projektov (v EU je v praksi že vse od leta 1991, v Sloveniji se je ta pristop pričel s programskim obdobjem 2007–2013, za njegovo izvajanje pa so bila na voljo sredstva LEADER, ki so bila t. i. 4. os Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja).

O sredstvih CLLD govorimo, ko gre za združevanje sredstev več strukturnih skladov, ki so dodeljena v izrecno upravljanje lokalnim območjem, to je lokalnim akcijskim skupinam. Država Slovenija se je odločila, da bo Lokalni razvoj, ki ga vodi Skupnost (Community Led Local Development) podprla s sredstvi treh evropskih skladov: EKSRP – Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, ESRR – Evropskega sklada za regionalni razvoj in ESPR – Evropskega sklada za pomorstvo in ribištvo. <http://www.las-posavje.si/kaj-je-leader.html>.

25 Kot pobuda Evropske skupnosti se je pričel izvajati že leta 1991. Pristop LEADER je bil v programskem obdobju 2007–2013 del Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, podprt s sredstvi 4. osi LEADER. <http://www.las-posavje.si/kaj-je-leader.html>.

Pomemben del so tudi zapisana tematska področja in cilji, ki so temelj za razmišljanje in intenzivno vključevanje v področje, vsako področje pa nudi tudi možnosti vključevanja etnoloških tem. Predvsem pa je pomembna vključenost v naslednja tematska področja:²⁶

Tematsko področje: USTVARJANJE DELOVNIH MEST

Cilj 1.1: Ustvariti zaposlitvene priložnosti in kakovostna delovna mesta

Ukrep 1: Podjetniške ideje za nova delovna mesta

Cilj 1.2: Krepiti pogoje za rast malih ponudnikov v perspektivnih dejavnostih

Ukrep 2: Inovativna partnerstva za rast

Tematsko področje: RAZVOJ OSNOVNIH STORITEV NA PODEŽELJU

Cilj 2.1: Aktivirati potenciale za revitalizacijo podeželja

U3: Lokalna infrastruktura za storitve na podeželju

Tematsko področje: VEČJA VKLJUČENOST MLADIH, ŽENSK IN DRUGIH RANLJIVIH SKUPIN

Cilj 4.1: Izboljšati pogoje za vključenost ranljivih ciljnih skupin v družbo

U7: Vključujoča skupnost

Cilj 4.2: Krepitev zdravega življenjskega sloga prebivalcev

U8: Zdrava skupnost

(<http://www.las-posavje.si>)

Pri odločanju o iskanju možnosti oblikovanja in prijavljanja projektov ima velik pomen dejstvo, da je v tem obdobju še bolj poudarjeno medsektorsko povezovanje (kulturno-turizem-gospodarstvo) ter izkazovanje ekonomske upravičenosti ter znotraj tega zagotavljanje novih delovnih mest ter njihova trajnost. Kljub temu pa so področja široka in nudijo ob ustreznem razumevanju nove ter široke možnosti.

V to delo (in razmišljanje) se kot etnologinja in kulturna antropologinja, ki ji je od junija 2014 zaupano vodenje regionalnega muzeja, aktivno vključujem tudi kot članica Upravnega odbora Lokalne akcijske skupine

²⁶ Četrto tematsko področje je še: VARSTVO OKOLJA IN OHRANJANJE NARAVE

Cilj 3.1: Izboljšati stanje okolja za večjo kakovost življenja in dela

U5: Izboljšanje stanja okolja

Cilj 3.2: Ohranjanje narave in biotske raznovrstnosti za trajnostni razvoj območja LAS

U6: Ohranjanje narave

Tudi to omogoča sodelovanja.

Posavja. Že pred tem sem aktivno sodelovala pri pripravi Regionalnega razvojnega programa regije Posavje za obdobje 2014–2020 in kot eno izmed ključnih nalog razvoja Posavskega muzeja Brežice v Strateški načrt²⁷ zapisala vključenost v raznovrstne projekte. To je pomembna strateška naloga muzeja, ki sledi tudi sodobnim muzeološkim trendom razumevanja muzejev kot nepogrešljivih sooblikovalcev in nosilcev kulturne krajine.

Posavski muzej Brežice tako kot številni slovenski muzeji in muzeji nasploh v imenu nosi tudi območje, ki mu je »zaupano«. Oblikovano je bilo po drugi svetovni vojni in bilo kot enota močno podpirano s strani politike in stroke, predvsem geografske. Po več stoletjih Save kot mejne reke dveh historičnih dežel, Štajerske in Kranjske, se je tudi skozi muzej začela oblikovati še ena istovetnost – posavska. Po našem vedenju je prav Posavski muzej Brežice, ustanovljen 26. 6. 1949, prva javna ustanova, poimenovana s tem pridevnikom oziroma s to regionalno oznako. Od entuziazma, ki so ga nosili ustanovitelji društva in muzeja, do danes je prehojena dolga pot, pomen muzeja pa se je razvijal v skladu z drugimi družbenimi spremembami in možnostmi ter je postavljen pred nove izzive. Med najpomembnejšimi je tudi trdna zasidranost in zavedanje, da projekti, katerih del je dediščina Posavja, ne morejo biti izvedeni brez regijske ustanove in na splošno brez strokovnjakov s področij, ki se jih projekti dotikajo, pri čemer jih je največ povezanih prav z etnološko dediščino in znotraj nje z nesnovno dediščino znanj in veščin ter s snovno dediščino na področju obrti, raznovrstnih izdelkov in celovite revitalizacije območja skozi dediščino ter istovetnost, ki jo ta soomogoča. Vendar pa je ključno, da ne čakamo, ampak da smo sami aktivni in da se zavedamo pomena prepoznavnosti te nepogrešljivosti tudi skozi naše letne programe in projekte, ki niso namenjeni predstavljanju našega dela, ampak predvsem povezovanju in vključevanju, torej so usmerjeni v oblikovanje t. i. participativnega in inkluzivnega muzeja,²⁸ ki svoje programe sooblikuje skupaj z uporabniki.²⁹

27 Strateški načrt Posavskega muzeja Brežice za obdobje od 2015 do 2020, sprejet januarja 2015, dostopen na: <http://www.pmb.si/informacije-javnega-znacaja>.

28 Več gl. De Vita, M. 2000:3–9; Van Mensch 2015:49; Black 2012.

29 Participativen muzej daje svojim obiskovalcem/uporabnikom možnost ustvarjanja, deljenja in povezovanja okoli vsebine. Obiskovalci muzeja več niso pasivni opazovalci, ampak si želijo aktivnega sodelovanja v vseh segmentih delovanja muzeja, tako pri zbiranju, hranjenju in proučevanju dediščine; s prispevanjem svojih idej, predmetov, ustvarjalnega izražanja, debatiranja, posredovanja informacij in svojih izkušenj v muzeju, druženja, povezovanja z zaposlenimi v muzeju in obiskovalci z enakimi interesni. Muzeji, ki vzpostavijo

Del naših prizadevanj za celovito skrb za dediščino je bilo tudi oblikovanje projekta z naslovom Leto posavske nesnovne (žive) dediščine 2016,³⁰ ki se je povezovalo tudi z vsakoletno temo Dnevov evropske kulturne dediščine *Dediščina okoli nas* ter s temo, ki je zaznamovala muzeje v letu 2016. Dejavnosti skozi vse leto in osrednja prireditev Leta posavske nesnovne (žive) dediščine so bile namenjene tudi predstavljanju in razumevanju neločljivosti muzejev in kulturne krajine, temi mednarodnega mujejskega dne (18. maj) in temi 24. kongresa ICOM (*International Council of Museums*), ki je potekal 3.–9. 7. 2016 v Milenu (Italija). V sprejeti *Resoluciji št. 1 Odgovornost muzejev do kulturne krajine* je zapisano, da smo muzeji neločljivi del krajine, pri čemer je poudarjena odgovornost muzejev za sooblikovanje kulturne krajine, vzpostavljanje enovitega razumevanja pomena dediščine in bivanja posameznika in skupnosti z njo.

Povezovanje, sodelovanje, predstavljanje in vključevanje so nepogrešljive sestavine našega dela, ki jih »uporabljamo« po svojih najboljših močeh. Dediščina, ki je v »rokah Posavskega muzeja Brežice«, dobi svoj smisel s prepletostjo z vsemi, ki se zavedajo, da prihodnost prihaja po stezi preteklosti, kot je zapisala dr. Ivanka Počkar, vodja oziroma strokovna nosilka našega »leta« in področja. Določeno oziroma opredeljeno časovno obdobje je samo ogrodje brez natančnih koledarskih razsežnosti, saj je naše »leto« opredelitve naše trajnostne zavezanosti za celovito skrb in predstavljanje tudi nesnovne dediščine, predvsem pa spodbujanje in aktivno sodelovanje pri ohranjanju ter vključevanju v različne plasti naše družbe in v njen razvoj.³¹

Cilj projekta je bil spodbuditi prebivalce Posavja k razmisleku in predlogom še živilih znanj, dejavnosti in izročil kot del celovitega predstavljanja posavske dediščine in kot možnih vpisov v Register nesnovne kulturne dediščine. Projekt je obsegal več dogodkov – 6. sejem rokodelskih znanj, predavanje Nadje Valentinčič Furlan o snemanju nesnovne kulturne dediščine in odprtje 2 Posavskih mujejskih vitrin. Prireditev in razstavo je odprl prof. dr. Janez Bogataj, kar je zelo veliko pomenilo tudi vabljenim posavskim rokodelcem, ki so se predstavili

aktivno sodelovanje z obiskovalci, lahko postanejo osrednji prostor kulturnega in družbenega življenja in dokažejo svoj pomen, vrednost in si zagotovijo obstoj. Simon 2010:50).

30 Projekt je strokovno vodila dr. Ivanka Počkar, kustosinja etnologija, koordinirala in aktivno je sodelovala Alenka Černelič Krošelj ter sodelavci Konservatorsko-restavratorske delavnice in službe za komuniciranje in izobraževanje.

31 O projektu več v publikaciji: Počkar 2016.

Foto 4: Brod na Mostecu pri Dobovi med prevažanjem krav na pašo čez reko Savo s štajerske na kranjsko stran. Foto: Ivanka Počkar, 1981.

in svoje znanje delili na grajskem dvorišču, od prof. dr. Bogataja³² pa dobili marsikateri praktični nasvet. 18. novembra so bila spoznanja in spodbude o delu nesnovne kulturne dediščine v občini Kostanjevica na Krki predstavljena na okroglji mizi *Leto posavske nesnovne dediščine: Po Posavju in v Kostanjevico na Krki*. Po tovrstnem delovanju in spodbudah smo prejeli precej zanimanja in pobud za pripravo vlog za vpis v Register nesnovne kulturne dediščine, npr. kostanjeviški čoln, sodarstvo, lončarstvo, pustni liki Ločki kosci, Obreški prutarji idr. Avgusta 2016 je bil v Register nesnovne dediščine vpisan Brod na Mostecu,³³ kar je rezultat večletnih prizadevanj dr. Ivanke Počkar.

32 Z njegovo prisotnostjo in podrobnim vpogledom v delo rokodelcev in ponudnikov je dogodek še bolj odmeval. Njegovo ime je privabilo tudi več novinarjev in zagotovilo več objav, saj je vodilni strokovnjak na številnih področjih dediščine in član komisije za vpis v Register nesnovne kulturne dediščine, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo.

33 V preteklih stoletjih je imelo brodarstvo – prevažanje ljudi in tovora z enega na drugi breg reke z brodom, ki ga poganja rečni tok – velik gospodarski pomen. Brodarstvo je danes živo le še na Mostecu pri Dobovi ob spodnjem toku reke Save in na reki Muri. Posavski muzej Brežice je pobudo in predpisano dokumentacijo za oblikovanje predloga za vpis broda na Mostecu poslal koordinatorju že leta 2012. Pobude za vpis v register sprejema koordinator za »živo« kulturno dediščino (od leta 2016 preimenovana v »nesnovno«), Slovenski etnografski muzej.

3. avgusta 2016 je bila v Register nesnovne kulturne dediščine Slovenije vpisana enota Brodarstvo. Končno se je vpis moščanskega broda v register vendorle lepo umestil v Leto posavske nesnovne dediščine 2016, ki smo mu v Posavskem muzeju posvetili še posebno pozornost.

Foto 5: Osrednja prireditev Leta posavske nesnovne dediščine, 1. oktober 2016.
Prof. dr. Janez Bogataj ob dr. Ivanka Počkar (desno) in Alenki Černelič Krošelj (levo).
Foto: Fototeka Posavskega muzeja Brežice.

Projekt je postavil nove programe, vzpostavil številna sodelovanja in pripravil tako strokovne kot partnerske temelje za nove projekte, ki jih bomo lahko prijavljali tudi na nove razpise³⁴.

ZAKLJUČNI VPOGLEDI ZA PRIHODNOST

Izkušnje, ki sem jih pridobila skozi več kot petnajstletno delo v različnih oblikah in z različnimi nalogami, so pomemben temelj za nadaljnje delo in upam si trditi tudi, da so del večje prepoznavnosti pomena sodelovanja strokovnjakov v različnih oblikah, mogoče na videz tudi pri vsebinah, ki v prvi vrsti niso »etnološke«. Pri tem je bil zagotovo največji izizz ustrezno strokovno delovanje med različnimi odnosi do dediščine oziroma skrb za strokovni, inovativno-razvojni odnos do dediščine ter odklon od romantično-nostalgičnega ali pa negativnega ter samo tržnega odnosa do dediščine (povzeta poimenovanja po Bogataju 1992).³⁵

³⁴ Prvi razpis iz naslova CLLD je bil aprila 2017. Kot partner je Posavski muzej Brežice sodeloval pri eni, žal, neuspešni prijavi, v tem obdobju pa smo oblikovali še 5 drugih predlogov, ki so v fazi usklajevanja in bodo pripravljeni za naslednje pozive.

³⁵ Bogataj je opredelil naslednje odnose do dediščine, ki temeljno opredeljujejo in pojasnjujejo odnose, s katerimi se srečujemo »na terenu« in jim lahko tudi sama pritrdim:
– Romantično-nostalgični: Vse, kar je povezano z dediščino, je dobro, lepo, boljše, romantično in predstavljeno z vidika »dobrih starih časov«.

Pri tem je nujno, da je etnolog vključen v vse faze projekta: od priprave projektne ideje do priprave prijave, administriranja, izvajanja aktivnosti, poročanja in zagotavljanja trajnosti. Le tako celovit vpogled v projekt, pa čeprav izjemno zahteven, omogoča tudi kakovostno izvedbo. Vsaka naloga, vsak del je tudi etnološki in za vsak del je pomembno tudi etnološko znanje, predvsem pa nenehno aktivno delo, predvsem »agresivnost« pri zagovarjanju strokovno utemeljenih stališč. Ob tem moramo etnologi še naprej in še bolj prevzemati tudi vodilne vloge in zagovarjati interdisciplinarnost ter se zavzemati za prevlado vsebine nad formo oziroma za enakomernost in enakopravnost obojega. Drug pomemben izziv je tudi sama vsebina nalog, ki ne obsegajo samo strokovnega dela, ampak tudi zahtevno administrativno delo, poznavanja financ, pravnih in drugih zahtev, kar pa zahteva dodatna znanja in kompetence. Prepričana sem, da tudi to zmoremo, čeprav je pomembno, da gre za skupinsko delo in da se delo razdeli, kar pa velikokrat ni mogoče.

Ovira projektnega dela je, da le v manjši meri zagotavlja tudi redne zaposlitve ali pa delo samo na enem projektu. Največkrat je projekt del rednih že tako dovolj obsežnih nalog. Projekti so tako dodatna obremenitev in delno še vedno predvsem »kampanjsko« delo v času objavljenih razpisov in ob nujnosti izvajanja in poročanja. Zato je izjemno pomembno strokovno znanje in strokovna samozavest, ki omogočita tudi ustrezno in spoštovano vlogo etnologa in kulturnega antropologa v posameznih projektih. Še posebej v projektih, ki »morajo« služiti tudi v turizmu oziroma ki morajo dokazovati tudi ekonomsko vrednost. Pa ta ni vedno v ospredju, še bolj pomembna je ustrezna interpretacija, ki ni samo posredovanje nekega znanja, ampak je tudi oblikovanje, dajanje idej, organizacija in vodenje, npr. turizma, ter sooblikovanje razvoja. Pri tem pa je izjemno pomembno, kakšen je pristop k pisanju in izdajanju publikacij, ki vključujejo dediščino. Kar je zapisano in objavljeno, postane resnica. Ob tem je za v prispevku predstavljeni primere dodano že zapisano zadevanje, ki ga lahko ponovimo ob zaključku. Z našim delom in v

-
- Negativni odnos: Izhaja iz prepričanja, da je dediščina nepotrebna, neustrezna, zavirajoča kategorija.
 - Tržni ali ekonomski: Vrednost dediščine je samo v njeni ekonomski in tržni vrednosti, v možnostih uporabe in izkorisčanja.
 - Razvojno-inovacijski: Razumevanje dediščine kot razvojne kategorije, ki omogoča inovativno sooblikovanje sedanjosti in razvoj prihodnosti.
 - Inventivni: Dediščina je osnova za nove ideje in novo dediščino.
 - Strokovni odnos: Sloni na premišljenih strokovnih osnovah ukvarjanja, predstavljanja in uporabljanja dediščine. (Bogataj 1992:15–22)

navedenih primerih z rabo poimenovanja Posavje ter pridevnika posavski dajemo tem tudi legitimnost, naša »projektna istovetnost« pa je skozi izhodišča, cilje in rezultate postala *posavska*. Z vključenostjo etnologije pa »*posavska*« v pomenu prepoznavanja in ustreznega umeščanja ter uvrščanja v celoto ter predvsem truda za njeno dobro uporabo in ne izrabo.

Vse navedeno pa predstavlja veliko odgovornost, ki nas vodi in kjer je pomembno, da je etnološki in kulturno-antropološki pogled še bolj utemeljen in na vseh nivojih prepoznan kot nepogrešljiv.

Foto 6: Grad Brežice, dom Posavskega muzeja z mestom Brežice in s pogledom na Krško polje in reko Savo.
Fototeka Posavskega muzeja Brežice.

LITERATURA

- BAŠ, Angelos (ur.). 2004. *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BLACK, Graham. 2012. *Transforming Museums in the Twenty-first Century*. New York.
- BOGATAJ, Janez. 1992. *Sto srečanj z dedičino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.
- BOGATAJ, Janez. 2000. »Aplikativna etnologija v Sloveniji«. V: *Kolesar s Filozofske: zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*, Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 203–215.
- BOGATAJ, Janez, Ingrid Slavec Gradišnik. 2004. »Etnološka regionalizacija«. V: *Slovenski etnološki leksikon*, ur. Angelos Baš, Ljubljana: Mladinska knjiga, 120–121.
- BOGATAJ, Janez, Jože Friedl. 2004a. »Dedičina« V: *Slovenski etnološki leksikon*, ur. Angelos Baš, Ljubljana: Mladinska knjiga, 76.
- BOGATAJ, Janez. 2004b. »Dedičina in turizem«, V: *Slovenski etnološki leksikon*, ur. Angelos Baš. Ljubljana: Mladinska knjiga, 76–77.

- BRUMEN, Borut. 2000. *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter.* Ljubljana: Založba /*cf.
- BRUMEN, Borut. 2001a. »"Refolucija" slovenske etnologije in kulturne antropologije«, *Glasnik SED* 41/1, 2: 8–16.
- BRUMEN, Borut. 2001b. »Umišljena tradicija "dobrih starih časov"«. V: *Zemljevidi časa*, ur. Zmago Šmitek, Borut Brumen, Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 193–207.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2003a. *Projekt izrabe (aplikacije) zgradb kulturnozgodovinske vrednosti v Občini Krško*, Krško: Valvasorjev raziskovalni center Krško.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2003b. »Sodelovanje etnologinje pri projektu Valvasorjevega raziskovalnega centra in Občine Krško«. V: *Etnologija in regionalni razvoj*. ur. Aleš Gačnik, Ljubljana, Ptuj: Slovensko etnološko društvo, 89–99.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2005. »Valvasorjev kompleks v Krškem.« V: *Dedičina v rokah stroke*, ur. Jože Hudales, Nataša Visočnik, Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 181–192.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2006. »Dedičina Posavja kot vir projektnih in podjetniških idej«. V: *Mesto in trg na meji: 9. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo*. ur. Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavić, Tanja Roženbergergar Šega, Helena Rožman, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 17–34.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2009. *Kulturne posebnosti Posavja. Gradivo za izobraževanje turističnih vodnikov*, Krško: Zavod Vrbov log in RRA Posavje.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2012. »Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi – "Pot medičarstva in lectorstva med Krškim in Zagrebom": poročilo ob koncu projekta«, *Glasnik SED*, 52:1/4, 160–162.
- ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka. 2013. »Celostna prenova gradu Rajhenburg, projektne aktivnosti, upravljanje in razvoj dejavnosti na gradu po prenovi«. V: *Iz zgodovine gradu Rajhenburg. Kronika časopisa za slovensko krajevno zgodovino*, ur. Miha Preinfalk, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 693–712.
- DE VITA, M. Christine. 2000. *Service to People: Challenges and Rewards. How Museums Can Become More Visitor-Centered*, New York: Lila Wallace-Reader's Digest Fund.
- Enciklopedija Slovenije 13, 1999. Š – T, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
- Enciklopedija Slovenije 5, 1991. Kari – Krei, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
- FIKFAK, Jurij. 2004. »Identiteta« V: *Slovenski etnološki leksikon*. ur. Angelos Baš, Ljubljana: Mladinska knjiga, 174.
- GAČNIK, Aleš (ur.). 2003. *Etnologija in regionalni razvoj*, Ljubljana, Ptuj: Slovensko etnološko društvo.
- KLADNIK, Drago. 2006. »Posavje Posotelje«. V: *Posavje in Posotelje. A–Ž: enciklopedični priročnik za popotnika*. ur. Drago Kladnik, Bibijana Mihevc, Ljubljana: Založba ZRC, 3–4.
- MELIK, Anton. 1959, *Posavska Slovenija*. Ljubljana.
- MURŠIČ, Rajko. 1997. »"Razkritje krinke": O lokalno-globalnih identifikacijah«, *Traditiones* 26: 223–236.
- POČKAR, Ivanka. 2003. »Etnologija v posavski regiji.« V: *Etnologija in regionalni razvoj*. ur. Aleš Gačnik, Ljubljana, Ptuj: Slovensko etnološko društvo, 48–54.

- POČKAR, Ivanka. 2008. »Posavje – etnološko raziskovalno polje« V: *Zborovska glasba v Posavju od 19. stoletja do 21. stoletja*. ur. Alenka Černelič Krošelj, Brežice: Mešani pevski zbor Viva Brežice, 9–17.
- POČKAR, Ivanka. 2016. *Leto posavske nesnovne dediščine 2016. Izročilo potuje, ko si ljudje bodijo naproti*, Brežice: Posavski muzej Brežice.
- SIMON, Nina. 2010. »*The Participatory Museum*, Santa Cruz: Museum 2.0.
- VAN MENSCH, Peter, Leontine Meijer-Van Mensch. 2015. *New Trends in Museology II*, Celje: Muzej novejše zgodovine.

VIRI

Dokument identifikacije investicijskega projekta Celostna prenova gradu Rajhenburg, razstavni projekt. Občina Krško, 2012.

Študija za postavitev muzejskih zbirk v gradu Rajhenburg. Mestni muzej Krško, enota Kulturnega doma Krško, 2011.

SPLETNI VIRI

www.grad.rajhenburg.si
www.mestnimuzejkrsko.si
www.pmb.si
www.dlib.si
www.las-posavje.si

RURAL DEVELOPMENT, PROJECTS OF THE POSAVJE LOCAL ACTION GROUP AND THE ROLE OF POSAVJE-BASED ETHNOLOGISTS AND HERITAGE INSTITUTIONS

Since the beginning of various rural development projects (from the 1990s onwards at the latest), the understanding of rural development has included researching, preserving and presenting various forms of “traditional” ways of life and activities, as well as their integration into development, which tourism is an important part of. As an ethnologist and cultural anthropologist, the author has over the last fifteen years taken part in various projects, which were more or less successful. She has been involved in various project stages, which was a great professional-ethnological challenge. She has taken on different functions that reflected her various jobs and duties. The paper provides insight into individual projects, their objectives and results, as well as the challenges of the 2014–2020 programming period.

Keywords: ethnology and regional development, Posavje, rural development, LAG projects (Local Action Groups), Posavje Museum Brežice

Žarko Španiček

MLINARSKE TRADICIJE SLAVONIJE, BARANJE I SRIJEMA KAO KULTURNA BAŠTINA

UDK: 39:664.71(091)

39:664.71(497.54)

39:664.71(497.543)

39:664.71(497.544)

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Primljeno / Received: 6. 4. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 16. 4. 2018.

Članak daje povijesni pregled različitih mlinarskih tradicija na prostoru Slavonije, Baranje i Srijema od srednjeg vijeka do danas. Nastoji se objasniti njihova gospodarska i društvena važnost, kao i razlozi pojave, razvitka i nestajanja pojedinih vrsta mlinova i s njima povezanih mlinarskih tradicija.

Pokazuje se da do pojave industrijskog mlinarstva na ovom području sredinom 19. st. uglavnom postupno raste broj i vrste mlinova kako bi se zadovoljile potrebe za temeljnom prehrambenom namirnicom, brašnom. Od druge polovice 19. st. broj tradicijskih mlinova pada u korist industrijskih, razmjerno naglo nestaju stoljetne mlinarske tradicije, ali paralelno jača društvena svijest o povijesnoj važnosti mlinova. Gubitkom upotrebe vrijednosti tradicijskih mlinova jača njihova vrijednost kao kulturnog dobra.

Ključne riječi: vodenice, mlinarske tradicije, kulturna baština

UVOD

Rad se temelji na spoznaji do koje je autor došao tijekom historiografskih i etnografskih istraživanja mlinarstva na području Slavonije, Baranje i Srijema da se mlinovi, mlinarsko umijeće i mlinarski obrt ne mogu smatrati jedinstvenim i homogenim povijesnim naslijeđem, nego ga čine različite tradicije. One su se razvile pod utjecajem kulturno-povijesnih, prirodno-geografskih i tehnoloških utjecaja koji su na ovom području stvorili, u hrvatskim okvirima, šaroliku sliku mlinarskih tradicija.

Druga važna spoznaja tiče se razloga te raznovrsnosti. Osim različitih kulturnih utjecaja i razlika u prirodnim uvjetima koji su pogodovali određenim vrstama mlinova, tome je posebno doprinijela okolnost kako pojavi novih oblika mlinarstva kroz povijest nije bila popraćena

potiskivanjem i nestajanjem starijih, nego njihovim paralelnim prakticiranjem. To je bilo moguće zato što je u najvećem dijelu povijesti postojao manjak kapaciteta za osnovnu preradu žitarica pa se koristila svaka dostupna tehnološka ili prirodno-geografska mogućnost za gradnju različitih tipova mlinova i razvoj različitih mlinarskih tradicija. Takvo će stanje potrajati do polovice 19. stoljeća kada se u ovom dijelu Hrvatske javlja industrijsko mlinarstvo. Pojavom prvih parnih mlinova i njihovim postupnim širenjem počinju nestajati različite mlinarske tradicije višestoljetne starosti koje potiskuje moderna industrija.

Od početka 20. st. postupno će se formirati i rasti svijest o vodenicama kao dijelu kulturne baštine, isprva u djelima pisaca, slikara i župskih kroničara, nerijetko protkana sentimentalnim prisjećanjima na idealiziranu prošlost, a kasnije u historiografskim, etnološkim i konzervatorski istraživanjima koja traju do danas.

KAMEN I ZRNO: OD PRAPOVIJESTI DO 20. STOLJEĆA

Uzgoj žitarica na području Slavonije ima potvrđenu povijest već od ranog neolitika, odnosno od 5. tisućljeća pr. Kr. (Rajković 2014). Tada je nastao i povjesno najstariji način usitnjavanja žitarica pomoću žrvnja u obliku izdužene ili ovalne kamene ploče na kojoj se rukom i obrađenim komadom kamena trljanjem i drobljenjem usitnjavalо žito.

Ručni žrvanj još će tisućljećima ostati u upotrebi za drobljenje, odnosno meljavu žitarica, ali će se s vremenom modificirati u složeniju napravu od dva okrugla kamena koja više neće usitnjavati žito trljanjem i drobljenjem, nego okretanjem gornjeg pomičnog kamena po donjem nepomičnom. U tom osnovnom obliku žrvnjevi će se naročito dugo zadržati u seljačkoj kulturi Slavonije, sve do početka 20. stoljeća (sl. 1). Kao čest dio kućnog inventara, žrvanj već od 18. stoljeća na tom prostoru postupno gubi primarnu ulogu u obradi žitarica i više se koristi za usitnjavanje soli koja je najčešće bila dostupna u grumenima pa ju je trebalo razbiti u manje komade i samljeti.

VODA I KOLO U SREDNJEM VIJEKU

Vodenica predstavlja jedan od najranijih oblika strojeva i svakako prvi stroj koji je iskoristio prirodne sile kao pogonsku snagu za pokretanje uređaja i zamjenu ljudskog rada. Više antičkih i ranosrednjovjekovnih pisaca izvještava o njihovoј upotrebi, ali na području Slavonije do sada

Sl. 1. Žrvanj. Požeške Sesvete 2015.

poznati izvori spominju ih tek od razvijenog srednjeg vijeka kada zapravo počinje povijest mlinarstva na ovom prostoru.

Prvi poznati spomen mlina na području Slavonije, iz kojeg je ujedno vidljivo da je riječ o vodenici, datira iz sredine 13. stoljeća. Ugarska kraljica Marija 1248. godine izdaje povelju gradu Virovitici kojom potvrđuje gradu njegove slobode i određuje granice gradskog posjeda. U opisu granica posjeda spominje se mlin (*molendinum*) na rijeci *Werencbe*, vjerojatno rječica Virovitica iz kasnijih dokumenata.

Iz istog je razdoblja i drugi rani spomen vodenice u Slavoniji. Slavonski ban Stjepan 28. ožujka 1252. ustanovljuje posjed Zdence i utvrđuje međe u opisu kojih se spominje vodenica na rijeci Zdenčini, odnosno „na vodi Zdenč“ (*aquam Zdench*), kako stoji u ispravi (Diplomatički zbornik, IV, str. 485).

Nekoliko dokumenata s kraja 14. stoljeća pruža uvid u pojavu posebne vrste vodenica koje su mogle mljeti samo na velikim rijekama.

23. veljače 1397. kralj Sigismund izdaje darovnicu kojom poklanja vjernom magistru Ivanu Moroviću posjede Valpovo i Nadasd u Baranjskoj županiji kao nagradu za vjernu službu u borbi protiv Turaka i Rašana (Srba) te posjed u Bugarskoj. U darovnici se opisuju posjedi i

navode rijeke Drava i Karašica (*fluuiis Drawa et Krassow*) s mlinovima koji se nalaze na tim tokovima (...et molendinis in eisdem deuentibus...). Mlinovi na Dravi i Karašici ponovno se spominju u naredbi kralja Sigismunda Pečuškom kaptolu da uvede u posjede Valpovo i Nadasd u Baranjskoj županiji Ivana Morovića i brata mu Stjepana od 2. ožujka 1397. godine (Mažuran 2002: 4-155). U odgovoru Pečuškog kaptola kralju Sigismundu od 26. ožujka 1397. godine dijelom darovanih posjeđa Valpovo i Nadasd još se jednom navode mlinovi i mliništa, odnosno mlinska mjesta (*molendinis et locis molendinorum*) na rijekama Drava i Karašica (Mažuran 2002: 156-157), a gotovo identična formulacija o vodenicama je i u obavijesti Pečuškog kaptola kralju Sigismundu od 27. svibnja 1397. (isto, 159-160).

Premda citirane isprave ne navode podrobnije podatke o mlinovima koje spominju, iz samog njihovog smještaja da se zaključiti o kakvoj je vrsti mlinu riječ. Karašica je manja rijeka i stoga je na njoj mogla biti samo vodenica s vertikalno postavljenim mlinskim kolom, a možda i sasvim jednostavna vodenica s horizontalnim kolom i vertikalnom osovinom koju će puk prozvati *kašikara* zbog specifičnog oblika mlinskih lopatica čiji izgled podsjeća na žlicu, *kašiku*. Rijeka Drava velikim vodotokom nepogodna je za ovakve vrste vodenica, ali zato prikladna za veće mlinove na lađama koje će u puku dobiti naziv *kladarice, kompašice, kerepare*. Kada iz nešto kasnijeg vremena uslijede detaljniji podaci i opisi vodenica na Savi, Dravi ili Dunavu u Slavoniji, u pravilu će biti riječ o nekoj vrsti većeg mлина na lađi. Stoga ove podatke s kraja 14. stoljeća o vodenicama na Dravi možemo smatrati potvrdom postojanja mlinova na lađama u Slavoniji već u razvijenom srednjem vijeku.

I novija arheološka istraživanja, uz arhivske dokumente, doprinose poznавању mlinova na području Slavonije u srednjem vijeku. Na više-slojnom arheološkom lokalitetu Beketinci-Bentež blizu Đakova utvrđeno je postojanje naselja iz prapovijesti koje datira oko 4000 godina pr. Kr. te ranog (od 9. do 11. stoljeća) i kasnog srednjeg vijeka (od 14. do početka 16. stoljeća). Osobito je detaljno istražen kasnosrednjovjekovni sloj naselja u kojem je dokumentirano 35 kuća od kojih je jedna vjerojatno bila mlin. Ta se zgrada načinom gradnje izdvaja od ostalih kuća u cijelome naselju. Građena skeletnom konstrukcijom (na kanat) kao jednoprostorna zgrada s podrumom, kuća je bila veličine 4,5 x 7 m. Prema načinu gradnje, rasporedu i veličini ulaza u kuću te komadima

ručnih kamenih žrvnjeva nađenih u blizini kuće, arheolozi su prepoštavili da se ovdje nalazio mlin. Analiza ugljena iz temelja kuće datirala je ovu zgradu u 12. – 13. stoljeće, odnosno u vremenski raspon od 1150. do 1260. godine (Minichreiter, Marković 2013: 204).

Arheološki podaci nisu zanimljivi samo kao nadopuna pisanih izvora, ujedno pokazuju da u srednjovjekovnoj Slavoniji mlinovi nisu bili samo vodenice, nego je to mogla biti i zgrada u kojoj su smješteni ručni žrvnjevi.

Navedeni podaci potvrđuju da je već u srednjovjekovnoj Slavoniji postojalo nekoliko oblika mlinarstva: uz staru tradiciju upotrebe ručnih žrvnjeva potvrđene su i potočne vodenice, ali i veći plovni mlinovi na lađama.

Uz mlinove se u srednjem vijeku razvija i mlinarstvo pa su u Osijeku 1469. godine i u Iloku 1525. godine zabilježeni mlinari kao posebno zanimanje. Štoviše, u poreznom popisu grada, mlinari se spominju kao jedno od brojnijih zanimanja građana Osijeka (Mažuran 1980: 125).

OSMANSKO RAZDOBLJE: FORMIRANJE MLINARSKIH SREDIŠTA

Osmansko postupno osvajaju Slavoniju tijekom prve polovice 16. stoljeća, u razdoblju od 1526. godine kada padaju Ilok, Vukovar i Osijek pa do 1552. kada je osvojena Virovitica.

Nakon stabilizacije prilika, u sklopu teritorijalne i upravne organizacije osvojenog područja, osmanske vlasti nastoje ojačati važnija vojna i upravna sjedišta. Stoga u Požegi utemeljuju sandžak kojem pripada najveći dio današnje Slavonije, provode prisilnu kolonizaciju ovog pograničnog područja i provode nekoliko popisa stanovništva, od kojih je najvažniji i najdetaljniji onaj iz 1579. godine. Iz tog popisa doznajemo više pojedinosti o mlinovima koji su bili oporeziva imovina, a porezne stope ovisile su o vrsti mlinova.

Popis sandžaka Požega jasno pokazuje određeni tehnološki napredak koji su ostvarile vodenice jer, pored mnoštva sasvim jednostavnih potočnih mlinova koji melju s jednim žrvnjem, zabilježeno je i više vodenica s dva, tri, pa i pet žrvnjeva, a ovi složeniji mlini pogoni zabilježeni su na većim rijekama, ali i manjim potocima. Iz popisa nije moguće iščitati odgovor na pitanje kada se dogodio ovaj tehnološki napredak,

ali je vidljiva dominantna uloga većih plovnih vodenica na lađama koje su zabilježene na sve tri veće rijeke: Savi, Dravi i Dunavu.

Na temelju popisa moguće je identificirati svojevrsna mlinarska središta Slavonije u drugoj polovici 16. stoljeća. Vidljivo je da na Dravi Osijek ima najviše vodenica, njih petnaest, a obližnje selo Retfala, danas sastavni dio Osijeka, još deset. Zanimljivo je da se i na ostalim dvjema rijekama formirao po jedan jači vodeničarski centar. Na Savi odskače Dubočac sa 17 vodenica (ili žrvnjeva), a na Dunavu Erdut s 10 vodenica, odnosno žrvnjeva. Iz tih je podataka vidljivo da je Osijek, ako mu pribroje i vodenice obližnje Retfale, s ukupno 25 vodenica na lađama nesumnjivo najjači mlinarski centar osmanske Slavonije. Taj primat u tradicionalnom, a kasnije i modernom industrijskom mlinarstvu, Osijek će zadržati do 20. stoljeća.

Popis sandžaka Požega iz 1579. godine dopušta naslutiti i manje vodeničarske centre lokalnog ili subregionalnog značenja koji su se razvili na mnoštvu manjih vodotoka brdovitog dijela središnje i zapadne Slavonije, osobito u naselju Velika podno planine Papuk u kojoj je zabilježeno 17 potočnih vodenica.

Popis upućuje na još jednu važnu pojedinost: neravnomjeran raspored vodenica. Više je područja na kojima vodenice nisu zabilježene. Čak i neka značajnija naselja Slavonije osmanskog razdoblja, poput Đakova, Podgorača i Gorjana imaju tek jednu ili dvije male vodenice koje melju samo pola godine, za kišnog razdoblja. Je li to uzrokovalo orijentaciju ovih naselja na lokalne i regionalne vodeničke centre ili se problem meljave žitarica rješavao upotrebom ručnih žrvnjeva ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Ipak, možemo pretpostaviti da je koncentracija vodenica u određenim naseljima i njihov vidljiv manjak u drugim naseljima i područjima vjerojatno podrazumijevala rad lokalnih i regionalnih mlinarskih središta za šire područje.

POČETAK OBNOVE KRAJEM 17. STOLJEĆA

Nakon poraza osmanske vojske pod Bečom 1683. godine, za njihovog posljednjeg većeg pohoda na Zapad, započeo je niz ratnih pohoda koji su rezultirali potiskivanjem Osmanlija s ugarskih i hrvatskih prostora, ali i teškim razaranjima i ogromnim demografskim gubicima na području Slavonije tijekom višegodišnjeg ratovanja.

Ta se situacija odrazila na stanje vodenica koje su najvećim dijelom stradale u ratnim pustošenjima. Više veduta iz tog razdoblja koje oslikavaju ratne pohode carske vojske protiv Osmanlija prikazuju vodenice na Dravi kod Osijeka. Te nam vedute potvrđuju kontinuitet postojanja većih plovnih mlinova na lađama tijekom čitavog osmanskog razdoblja, ali potvrđuju i činjenicu da su bile jedan od vojnih ciljeva (sl. 2). Stoga ne čudi da svi popisi naselja i stanovništva koje su austrijske vlasti provedle krajem 17. stoljeća, odmah nakon oslobođenja ovih krajeva, bilježe znatno smanjenje broja mlinova u odnosu na stanje iz osmanskog popisa provedenog 1579. godine. Tako u više slavonskih kotara popis iz 1698. godine nije zabilježio niti jedan mlin (Sršan 2000).

Sl. 2. Borbe kod Osijeka 1685. godine, detalj vedute sa zapaljenim vodenicama. Serija *Campaign on the Danube 1685.*, Muzej Slavonije Osijek.

Iz citiranog popisa imovine i stanovništva Slavonije iz 1698. može se zapaziti nekoliko tehničkih i funkcionalnih specifičnosti mlinova toga razdoblja. Tako se u Pleternici i Požegi spominju vodenice s tri i četiri žrvnja (Sršan 2000: 349), a mlinovi se spominju i u selima oko Požege, što potvrđuje da je obnova ovog dijela Slavonije započela već 1698. godine.

Zapisivači kotara Brod i Kobaš te našičkog okruga donose još jednu zanimljivu tehničku pojedinost. Za mlinove na ovom području česta je bilješka zapisivača da su načinjeni na žlice. Ponekad se i u latinskom izvorniku zapisa nalazi lokalni narodni izraz *kašika*, napisan u latiniziranom obliku. Tako za selo Bučje kod Pleternice stoji: „Molendinum unum ad fluvium Orliava ad cassikam erectum...“ (Mažuran 1988: 194). Napomena da je mlin podignut „na kašike“ zapravo opisuje najjednostavniji i najrašireniji tip vodenice u Slavoniji, tzv. *kašikare*, odnosno tip vodenice s horizontalnim kolom čije lopatice imaju oblik žlice, *kašike* (sl. 3). Stoga je ovaj zapis potvrda tipa vodenice i njezinog naziva krajem 17. stoljeća.

Sl. 3. Detalj vodenice *kašikare*. Gornja Šumetlica 2015.

Zapisivači kotara Orahovica i tzv. Male Vlaške, područja oko Pakrača, Sirača i Daruvara, obratili su pozornost na funkcionalne značajke i bilježili koliko žita može samljeti pojedina vodenica „za dan i noć“. Obično je riječ o količinama od pola do jednog kabla, ponekad i manje, a izuzetak je selo *Kaczevacz* (Klenik južno od Dobrovića?) čiji mlin na rijeci Voćinki može za dan i noć samljeti od tri do četiri kabla žita, što upućuje na veću i tehnički napredniju vodenicu.

Popis iz 1698. godine pruža elementarni uvid i u vlasničke odnose na vodenicama. Tako se u više đakovačkih sela navode mlinovi koje su si seljaci iznova sagradili ili je njihova gradnja još u tijeku. Također, za više sela navode se mlinovi koji pripadaju cijelom selu (npr. Bračevci, Slatnik, Popovci, Drenje, Breznica, Gašince...). Za selo Preslatince (*Presznotincze*) precizira se da imaju mlin na rijeci Kaznici koji pripada cijelom selu jer su ga podigli sami seljani, a za Bračevce navodi da imaju mlin na Vuki koji su si podigli sami stanovnici za cijelo selo (Mažuran 1966: 117,108). Slično se definira zajedničko posjedovanje seoskog mlina u Podgorju. Zabilježeni su i primjeri mlinova koji su zajednički za nekoliko sela. Tako su kod Budrovaca zabilježena dva mlina na rijeci Jošavi koji su zajednički selima Budrovci, Strizivojna i Đurđanci (Sršan 2000: 134).

Izneseni popisni podaci pružaju uvid u nastanak zajedničkog vlasništva pojedinih sela ili čak nekoliko sela nad mlinovima koje su si

njihovi stanovnici izgradili. Međutim, ne treba smetnuti s uma da se ovdje radi o feudalnom poretku gdje pravo meljave (*iustmolae*) ulazi u regalna prava i pripada feudalcu, odnosno vlasniku zemljišta na kojem je mlin, stoga će mu seljaci plaćati porez za vodenice koje koriste. Prava feudalaca na ubiranje poreza od mlinova, čiju će visinu oni nerijetko samovoljno određivati, bit će jedan od izvora sukoba i napetosti između zemljišnih gospodara i kmetova tijekom kasnijeg vremena što će prisiliti vlasti u Beču da te odnose zakonski reguliraju donošenjem urbara kojima se nastojalo urediti ukupna prava i obaveze kmetova prema njihovim zemaljskim gospodarima.

MLINARSTVO 18. STOLJEĆA: IZMEĐU STAGNACIJE I ZAMAH

Popisi su ponovno glavni izvor podataka o praćenju stanja mlinova na području Slavonije i u ovom razdoblju. No, sada se državnim popisima stanovništva i njegove imovine pridružuju i popisi pojedinih vlastelinstava, među kojima su najvažniji podaci za Valpovačko i Vukovarsko vlastelinstvo.

Obje vrste popisa upućuju na spor oporavak broja vodenica u prvoj polovici 18. stoljeća. Tako je 1724. godine na Valpovačkom vlastelinstvu popisano samo 15 dravskih vodenica, a odsakaču Miholjac (današnji Donji Miholjac) i Petrijevci s po pet vodenica na Dravi. Manje se potočne vodenice u ovim ranim zapisima i ne spominju, iako ih je bilo. O nesigurnosti oporavka vodenica govori i podatak da je i nekoliko godina kasnije, 1730. godine, ubran godišnji mlinarski najam („Mühlen Jahrzünß“) za samo 12 dravskih vodenica, iako vlastelinsko računovodstvo tih godina iz mjeseca u mjesec bilježi znatne količine prodane drvene građe za gradnju vodenica.

Slična je situacija bila i na vukovarskom području. Najstariji popis Vukovarskog vlastelinstva iz 1722. godine pokazuje da je na području čitavog vlastelinstva (kojeg su činila 35 naselja) tada bilo samo 9 vodenica, od toga nijedna u Vukovaru (Sršan 1984).

Za praćenje teme vodenica na području čitave Slavonije i Srijema u prvoj polovici 18. st. važan je popis stanovništva i vlastelinstava iz 1736. koji je objavio Ive Mažuran (Mažuran 1993). Podatke o vodenicama koje donosi ovo izvorno arhivsko gradivo prikazat će tabelarno.

Red. br.	Vlastelinstvo (područje)	Broj vodenica/vlasničkih udjela/broj dana meljave
1.	Komorski grad i tvrđava Osijek	13 mlinova vodenica
2.	Vlastelinstvo Ilok – Gornji Srijem	6,5 mlinova (vlasničkih udjela)
3.	Vlastelinstvo Vukovar	¾ vodenice (vlasničkog udjela)
4.	Vlastelinstvo Nuštar	0
5.	Vlastelinstvo Dalj	0
6.	Vlastelinstvo Erdut	0
7.	Isusovačko dobro Aljmaš	0
8.	Vlastelinstvo Đakovo	11 mlinova vodenica
9.	Vlastelinstvo Valpovo	14 vodenica
10.	Vlastelinstvo Našice	31 mlin vodenica
11.	Vlastelinstvo Orahovica - Feričanci	59 mlinova vodenica
12.	Vlastelinstvo Virovitica	6 vodenica na Dravi
13.	Vlastelinstvo Voćin	41 mlinova vodenica
14.	Vlastelinstvo Velika	76 mlinova vodenica
15.	Vlastelinstvo Crnković	3 mlina vodenice
16.	Vlastelinstvo Kutjevo	39 mlinova vodenica
17.	Vlastelinstvo Požega (grad Požega i 6 pripadajućih sela)	12 mlinova vodenica
18.	Vlastelinstvo Brestovac	20 mlinova vodenica
19.	Vlastelinstvo Cernik	44 mlina vodenice
20.	Vlastelinstvo Sirač	Meljave u mlinu 43 i ¼ dana
21.	Vlastelinstvo Podborje (Daruvar)	Meljave u mlinu 114 dana
22.	Vlastelinstvo Pakrac	50 mlinova vodenica
23.	Vlastelinstvo Subocka	Meljave u mlinu 135 i ½ dana

Tabela 1. Stanje mlinova u Slavoniji 1736. godine (izvor: I. Mažuran 1993.)

Struktura i sadržaj ovih podataka otežavaju detaljniju analizu i stvaranje jasnije predodžbe o stanju vodenica u Slavoniji i Srijemu 1736. godine jer se miješaju podaci o broju vodenica s onima o vlasničkim udjelima u vodenicama i onima o pravu na određen broj dana meljave u nekoj

lokalnoj vodenici. Posebnu sumnju u vjerodostojnost podataka popisa izaziva činjenica da na četiri vlastelinstva istočne Slavonije nije zabilježena niti jedna vodenica, a na Vukovarskom vlastelinstvu samo $\frac{3}{4}$ udjela u jednoj vodenici, i to u selu Nijemci.

Takva situacija sigurno nije odraz stvarnog stanja, nego manjkavog rada popisivača. Osobito je neprihvatljiva vjerodostojnost podatka da na području Vukovarskog vlastelinstva nije zabilježena niti jedna dunavska vodenica, iako ih raniji popis spominje. Na takav zaključak upućuju i sami popisni podaci prema kojima je 1736. godine u Vukovaru popisano 11 osoba sa zanimanjem mlinar, više njih i s prezimenom „Vodenicar“, dok je u Šarengradu zabilježeno 9, a u Opatovcu 1 vodeničar. Stoga su na području ovih vlastelinstava vodenice jednostavno izostavljene iz popisa, dok značajan broj mlinara Vukovarskog vlastelinstva ipak upućuje da je pokrenut razvoj ove djelatnosti.

Bogat izvor podataka za razvoj mlinarstva u 18. st. pruža popis stanovništva i njegove imovine u Osijeku iz 1737. godine, proveden u sve tri gradske cjeline koje su se već formirale: u Gornjem gradu, Tvrđavi i Donjem gradu. Popisivači su bilježili mlinove, bolje reći, vlasničke udjele u mlinovima, iz čega se vidi da je većina mlinova toga vremena u Osijeku bila u suvlasništvu građana različitih zanimanja, bez obzira na to o kojem je tipu riječ, dok je popis u sva tri osječka naselja zabilježio samo četvoricu vlasnika koji su posjedovali cijeli mlin (Mažuran 1982/83: 141-202). Suvlasnici su raspolagali vlasničkim udjelom koji se kretao od $1/6$ do $\frac{1}{2}$ mлина, kao suvlasnici mlinova najčešće su zabilježeni obrtnici različitih zanimanja, trgovci i gostioničari. Koliki je bio ukupan broj mlinova u Osijeku 1737. godine iz ovoga se ne može točno zaključiti, ali ih je, prema vlasničkim udjelima, moralo biti najmanje 13.

Isti popis bilježi 10 Osječana u Donjem gradu sa zanimanjem mlinar, svi s njemačkim imenima i prezimenima, dok je u Tvrđi zapisan samo jedan mlinar, također Nijemac. Zanimljivo je da su u Donjem gradu, uz deset popisanih mlinara, zabilježene i dvije osobe s hrvatskim imenima i prezimenom *Vodenicsar* (Mažuran 1982/83: 182-183), bez vlasničkog udjela u mlinu. Od deset donjogradskih mlinara, osam ih je upisano kao „mlinar“ (*Müllner*), a dvojica kao „mlinarski majstor“ (*Mühlnermeister*), što upućuje na diferenciranost u statusu obrtnika.

Zanimljivo je zapaziti da donjogradski mlinari, kao i onaj jedan tvrđavski, nemaju nužno vlasničke udjele u mlinovima. Od ukupno 11 popisanih osječkih mlinara 1737. godine, trojica imaju suvlasnički udio u

mlinu, a dvojica su vlasnici cijelog mлина. Iz ovoga je vidljivo da je većina osječkih mlinara vjerovatno radila u mlinovima drugih vlasnika.

Činjenica koja proizlazi iz ovog popisa, da su većinu suvlasničkih dijelova na osječkim mlinovima posjedovali trgovci, gostioničari i obrtnici drugih zanimanja (pekari, krojači, remenari, krznari, zlatari, lađari), upućuje na zaključak da su mlinovi smatrani vrijednom imovinom u koju se isplati investirati te da su nositelji mlinarskog obrta bili stranci, u ovom slučaju Nijemci.

Popis stanovništva Osijeka i njegove imovine iz 1737. godine pruža još nekoliko važnih podataka o mlinarstvu toga vremena. Prvo, snagu Donjeg grada kao mlinarskog središta, osim iznesenih brojčanih podataka o mlinovima i mlinarima, ističe i činjenica da je jedna od donjogradskih ulica već tada nosila naziv *Mlinarska*, odnosno *Vodeničarska ulica* (*Müllner Gasse*). Drugo, popis pruža uvid u vrste mlinova koje su tada postojale u Osijeku. U popisnoj tabeli za Tvrđu jedna rubrika nosi naziv *Molae cocleareae*, iz čega se vidi da se podaci upisani u tabelu odnose na male potočne vodenice, *kašikare*. Izuzetak je jedan zapis koji u rubrici za mlinove bilježi *1 Rossmühle* (Mažuran 1982/83: 146), novu vrstu mлина na ovom području, konjski mlin, odnosno *suvaru*.

Za Gornji grad rubrika za mlinove nosi naziv *Molae Dravae*, a za Donji grad *Schiffmülle* pa nema dileme o kojoj se vrsti mlinu radi. Posebno je zanimljivo da su dvije dravske vodenice u Donjem gradu zabilježene pod svojim narodnim imenima u germaniziranom obliku kao *Kladaric-zamühl*, što uz tip vodenice predstavlja i ranu potvrdu narodnog nazivlja gdje će *kladarica* biti najčešći naziv za tip većeg riječnog mлина.

Druga polovica 18. stoljeća donijet će već vidljivi napredak mlinarstva u Slavoniji. Ne samo da se povećava broj i vrste mlinova, nego se postupno uređuje njihova djelatnost. 1755. godine carica Marija Terezija izdaje *Mühl=Ordnung*, pravni dokument koji regulira rad mlinova i mlinara. Od 1781. do 1783. na području Slavonije provodi se jozefinska zemljišna izmjera te čišćenje, uređivanje i kartiranje rijeka Save i Drave kako bi ih se ospособilo za nesmetanu plovidbu. U sklopu tih aktivnosti bilježi se i raspored vodenica na svim vodotocima te se regulira njihovo postavljanje u rijekama koje su ujedno i važne prometnice tog vremena, prije svega u Savi i Dravi.

Uz postupan porast broja mlinova, obilježen sporošću i oscilacijama, tijekom 18. stoljeća dolazi i do tehničkog napretka: uvode se nove vrste mlinova, a postojeće se usavršavaju.

Prvi mlin koji melje pokretan konjskom zapregom, dakle, na suho pa mu otud i naziv *suvara, suhara* i sl., zabilježen u Osijeku 1737., brzo se širi u drugoj polovici 18. st. pa ga popisi stanovništva i njegove imovine bilježe u raznim dijelovima Slavonije, Baranje i Srijema, osobito u istočnom dijelu ovog područja. Riječ je o mlinu specifične konstrukcije i načina rada koji nije ovisio o sezonskim oscilacijama vodotoka i ne-povoljnim vremenskim prilikama koje su iznenadnim bujicama, poplavom, sušom ili ledom često izbacivale vodenice iz pogona. To je jedan od razloga što vlasti potiču, a ponekad i nameću stanovništvu ovu vrstu mlina (sl. 4).

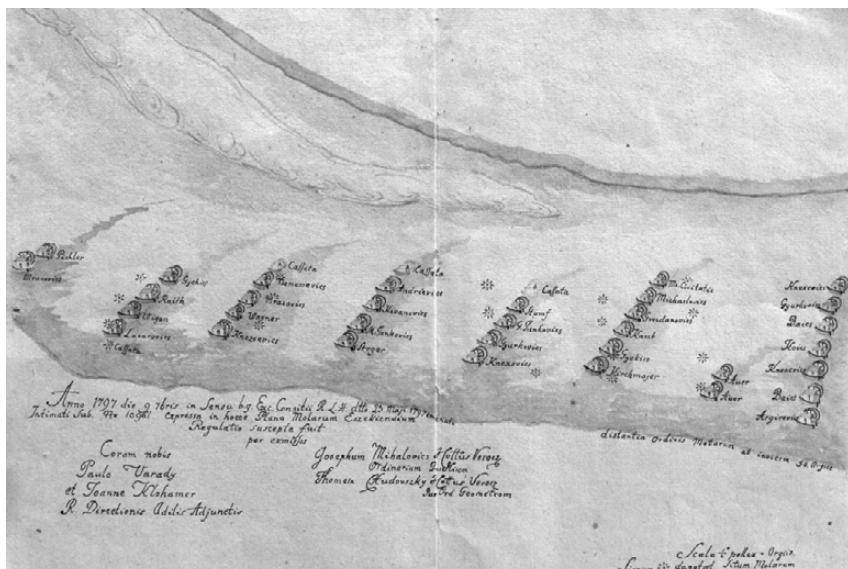

Sl. 4. *Suvara*. Otok kod Vinkovaca 2016.

I za veće plovne vodenice na Dravi i Dunavu zabilježen je tehnički napredak. Uz stare tzv. *ilirske vodenice*, koje su mogle vršiti samo grubu meljavu bez odvajanja brašna od ljske, pojavljuju se krajem 18. st. i vodenice s prosijavanjem. Budući da su došle iz njemačkih krajeva, puk ih je često nazivao *njemačkim vodenicama*. Ove naprednije vodenice, zvane još i *Beütel Mühle*, u Osijek je 1790. godine uveo vodeničar Johan Georg Auer (Sršan 1993: 264), i one su se brzo širile. No, u Opatovcu na području Vukovarskog vlastelinstva taj tip plovne vodenice zabilježen je već 1789. godine, što upućuje na više izvora i više

pravaca širenja tehničkih poboljšanja na području Slavonije i Srijema u 18. stoljeću.

Podaci s kraja 18. stoljeća već daju sliku konsolidiranog i uređenog mlinarstva, osobito za grad Osijek. Možda to najbolje ilustrira karta rasporeda vodenica u osječkom Donjem gradu iz 1797. godine, koja bilježi 33 dravske vodenice uredno raspoređene u 8 redova s naznakom imena njihovih vlasnika, kao i ucrtanim nekadašnjim mjestom postavljanja prije provedbe ove regulacije (sl. 5).

Sl. 5. Osijek. Plan razmještaja vodenica u Donjem gradu 1797. godine.
Muzej Slavonije Osijek.

Godinu dana mlađa karta bilježi 31 dravsku vodenicu kod Donjeg grada, raspoređenu u 3 reda, a ova učestalost dokumentirana i drugačiji raspored vodenica, sada svedenih u tri reda, upućuju na njihovu važnost i pažnju s kojom se nastojalo pronaći optimalno rješenje (sl. 6).

Karte Donjeg grada iz 1797. i 1798. potvrđuju da je Osijek krajem 18. st. ponovno postao vodeničarsko središte Slavonije, kao što je to bio u drugoj polovici 16. stoljeća.

Sl. 6. Osijek. Razmještaj vodenica u Donjem gradu na Dravi 1798. godine.
Muzej Slavonije Osijek.

MLINARSTVO 19. STOLJEĆA: IZMEĐU TRADICIJE I INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Na primjeru grada Osijeka kao mlinarskog središta šire regije jasno se vidi kako su vodenice, posebno one veće na Dravi, početkom 19. stoljeća do bile stratešku važnost za državu jer su bile ključan element u opskrbi vojske i stanovništva osnovnom namirnicom, brašnom. Ta je okolnost još i više naglašena činjenicom da je u tom razdoblju Monarhija često ratovala s Napoleonom, što je povećalo potrebe za prehranom vojske. Stoga gradske vlasti Osijeka često raspravljaju o meljavi državnih žitarica, donose niz propisa i mjera da bi se meljava ubrzala, pa čak i imenuju posebnog povjerenika „u predmetu meljave državnih žitarica i mlinova“. No, ta se meljava, unatoč svim mjerama, odvijala sporo, a javljale su se i česte optužbe o manjku državnog žita i brašna pa je mlinarski povjerenik imao ovlast i da pritvara mlinare koji „su vrlo spori i nebrižni“ (Sršan 2009: 117).

Zbog rastuće potražnje za brašnom tijekom 19. stoljeća, raste broj dravskih vodenica koji svoj vrhunac doživljavaju u 70-im godinama kada je u Osijeku zabilježeno 60 dravskih vodenica 1873. i 1876. godine. Vodeničari, uz trgovce, ulaze u sloj najuglednijih građana, zauzimaju ugledne položaje u gradu i često se spominju kao sudski *prisežnici*.

No, taj će uzlet kratko trajati. Znak krize vodeničarskog obrta u Osijeku vidljiv je već iz gradske odluke iz 1876. kojom gradska uprava, na molbu vodeničara, odustaje od planiranog povećanja *vodomlinarske pristojbe*. Na sve teže položaj vodeničara jasnije upućuju zapisničke bilješke o gradskim tražbinama na zaostale zakupnine i vodomlinarine

iz 1885. godine. 1888. godine gradske su vlasti čak tri puta otpisivale vodomlinarski dug zbog njegove nenaplativosti. Dvojici vodeničara dug se otpisuje „s razloga što su zaostatnici posve osiromašili i kao nadničari sebe i svoju porodicu uzdržavaju“ (Sršan 2007: 156). Među gradskim dužnicima za vodeničarske pristojbe nalazi se i nekoliko imena donedavno uglednih građana koji su bili sudske prisežnici, iz čega je vidljiva dramatično nagla i radikalna promjena njihova ekonomskog i društvenog statusa. Iz zapisnika je vidljivo da je gradska uprava imala razumijevanja za pogoršanje položaja vodeničara te im pokušala pomoći, ne samo otpisom duga ili produženjem roka za plaćanje vodomlinarine. Tako je 1899. godine, na molbu osječkih vodeničara, gradsko zastupstvo donijelo odluku o smanjenju vodeničke pristojbe za 50% (Sršan 2008: 425), unatoč kroničnom manjku novca u gradskom proračunu. No, to neće promijeniti silaznu putanju vodeničarskog obrta u Osijeku koji se više neće oporaviti. Od tog vremena broj vodenica će kontinuirano padati.

Glavni razlozi takvom tijeku bili su pojava parnih mlinova i širenja parobrodskog prometa Dravom. Parni mlinovi, u narodu često zvani „vatrenke“, razmjerno se brzo šire Slavonijom od sredine 19. st., započinjući u slavonskim selima i gradovima novu tradiciju – industrijsko mlinarstvo, koje se odvija na drugačijim principima od tradicionalnog vodeničkog obrta. Industrijsko mlinarstvo s novom tehnologijom, novom organizacijom rada i novom arhitekturom mlinarskih zgrada donosi više vidljivih promjena koje su, između ostalog, odgovor na osnovnu slabost tradicijskog vodeničarstva koje ograničenošću kapaciteta i sporosću rada nije moglo osigurati dovoljne količine mlinarskih proizvoda.

U drugoj polovici 19. st. širi se i parobrodski promet Savom, Dravom i Dunavom kojeg državne i gradske vlasti favoriziraju na štetu vodenica na lađama koje se često nalaze na plovnom putu parobroda i ometaju njihovu plovidbu. Vodeničarima se često nalaže da napuste svoja vodeničarska mjesta i primaknu se obali kako ne bi smetala plovidbi, premda im premještanje vodenica, u pravilu, znatno otežava rad zbog nepovoljnog riječnog toka.

Čak se i broj manjih potočnih vodenica značajno smanjuje tijekom 19. st. zbog brojnih melioracijskih radova po Slavoniji. Već sredinom 19. st., neposredno nakon ukidanja feudalnih odnosa, žale se seljaci pojedinih slavonskih sela u zapadnoj Slavoniji da su presušili potoci i kanali do njihovih vodenica koje više ne mogu mljeti. S vremenom se

taj ekohistorijski proces intenzivira. Reguliranjem vodotoka i melioracijskim zahvatima prirodnih tokova sve je manje, a broj se potoka u 20. stoljeću reducirao na petinu i oni većinom više nisu bili za mlinarenje (Kolar-Dimitrijević i Wagner 2007: 109). Stoga je mlinarstvo kao sitna radinost počelo padati i prije industrijske revolucije koja se u Hrvatskoj zbiva od sredine 19. stoljeća.

Ipak, 19. stoljeće možemo smatrati vrhuncem razvoja mlinarstva na području Slavonije, Baranje i Srijema. Sve stare mlinarske tradicije još su uvijek sačuvane, a neke nove se pojavljuju. Industrijsko mlinarstvo nošeno širenjem parnih mlinova jest najvažnija, ali nije jedina novina. Krajem 19. i početkom 20. st. snaga vodenih tokova još će jednom dati zamah mlinarstvu. Pojavljuju se moderni industrijski mlinovi koji melju na valjke, ali još imaju pokoji kameni žrvanj u postrojenju, a pokreću ih vodne turbine. Njihova se postrojenja dopremaju iz Beča, Budimpešte i drugih velikih gradova, a obično se grade uz manje i srednje vodotoke kakva je, primjerice, rijeka Orljava. Da bi im se osigurao kontinuiran rad, mlinovima s vodnim turbinama obično se ugrađuje i pomoći

motor, pogonjen dizelom ili drugim gorivom koji mlinu omogućava rad i za ne-povoljnog vodostaja. Mlin ovog tipa, u razmјerno dobrom stanju, sačuvao se do danas u Brodskom Drenovcu kraj Pleternice (sl. 7).

Snaga mlinarskih tradicija ogledat će se i u okolnosti da novi industrijski mlinovi neće samo potiskivati stare mlinarske tradicije, nego će dijelom biti uklopljeni u njih. Premda će parni mlinovi dovesti do osnivanja velikih industrijskih poduzeća i dioničkih društava (najveće i najpoznatije bilo je *Union paromlinsko d.d.* u Osijeku, osnovano 1891.),

Sl. 7. Čosin mlin. Brodski Drenovac 2012.

ipak će paromlinove i mlinove s vodnim turbinama graditi i po manjim naseljima Slavonije i Baranje imućniji pojedinci ili pojedine obitelji koje će suvremeno mlinarstvo voditi kao obiteljski obrt koji radi za lokalne potrebe, kao i tradicijske vodenice stoljećima prije. Od takvih se mlinova najduže održao nekadašnji paromlin u baranjskom selu Duboševica koji je mljeo do 2015. godine u originalnom postrojenju iz 1895. i kojemu je jedina bitna novina bila zamjena izvornog parnog stroja mlađim elektromotorom iz 60-ih godina 20. st. (sl. 8).

Sl. 8. Mlin Duboševica 2014.

Mlinarstvo kao sitna djelatnost i obiteljsko zanimanje neće posve nestati iz Slavonije do danas, ponegdje još rade moderniji električni mlinovi podignuti na mjestu i u zgradama nekadašnjih paromlinova kakav je *Mali mlin* u mjestu Koška ili mlin obitelji Šamu u Šaptinovcima kod Našica (sl. 9).

Sl. 9. *Mali mlin*. Koška 2014.

20. STOLJEĆE: KRAJ ILI TRANSFORMACIJA VODENIČARSKE TRADICIJE

20. stoljeće donijet će završetak svih tradicijskih oblika mlinarstva od malih potočnih kašikara, preko suvara, do većih plovnih vodenica na Savi, Dravi i Dunavu. Čak će i moderniji parni mlinovi ili oni pogonjeni vodnim turbinama gotovo posve nestati ili doživjeti značajne tehnološke promjene.

Najbrže su nestajale plovne vodenice na velikim rijekama čija je gradnja i održavanje bilo skupo, a učinkovitost slaba. Posljednja ili jedna od posljednjih dunavskih vodenica bila je vodenica obitelji Kopf iz Aljmaša koja je mljela do 1950. kada je izvučena na obalu i prepravljena u motorni mlin (Gojković 1954: 166). Zadnja dravska vodenica mljela je do 1972. godine kod Gornjeg Miholjca blizu Slatine, a tada je i ona izvučena na obalu i prepravljena u motorni mlin. Približno u to vrijeme nestale su i posljednje plovne vodenice iz Save. Ipak, slavonske vodenice time nisu posve nestale, one sele u prostor umjetničke imaginacije i društvenog sjećanja.

Još 1940. godine, pišući o posljednjoj dravskoj vodenici u Osijeku, novinar *Hrvatskog lista* točno najavljuje skorij kraj osječkih vodenica od kojih će ostati „samo njihove slike, kojima će se jedamput diviti naši

potomci kao historijskim raritetima svoje vrste“ (*Hrvatski list* br. 74, str. 14).

Više hrvatskih književnika i slikara pisat će o vodenicama ili ih crtati, od Jagode Truhelke i Jovana Gojkovića do Mate Lovraka i Matije Pokrivke, čime vodenice i po liniji umjetničkog stvaranja ulaze u društvenu memoriju i postaju snažnije integrirane u kulturnu tradiciju.

Razni istraživači i zapisivači povjesne baštine i tradicijske kulture, od Vladimira Mažuranića, Ferde Hefelea ili Josipa Predavca do suvremenih povjesničara i etnologa također daju značajan prinos prepoznavanju tradicijskih mlinova kao bitnog dijela kulturne baštine Hrvatske. Ta svijest o povjesnoj važnosti vodenica postaje sve šire prisutna i sve jasnije artikulirana krajem 20. i osobito početkom 21. stoljeća pa se na više mjesta po Slavoniji pokreću programi obnove ili rekonstrukcije nekog tipa vodenice. Jedan od najnovijih i najopsežnijih projekata izgradnja je dravske vodenice u Osijeku 2015. godine, svojevrsne reminiscencije na jednu od povjesno najvažnijih mlinarskih tradicija ovog dijela Hrvatske (sl.10).

Sl. 10. Dravska vodenica. Osijek 2016.

IZVORI (OBJAVLJENI I ARHIVSKI)

- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. IV. 1906., JAZU, Zagreb.
- Državni arhiv Osijek. Fond Valpovačko vlastelinstvo (HR-DAO-476). *Herrschaft Valpo, Rent Amts Extracten a 1.a May 1724. Bis lezten May 1731.*, knj. V-165, 1723. - 1731. godina.
- Državni arhiv Osijek. Fond Vukovarskog vlastelinstva (HR-DAO-477), kut. br. 33., 1788. godina.
- Hrvatski državni arhiv. Slavonska generalkomanda 1701. - 1848. (HR-HDA-430). kut. br. 22, 1786. godina.
- Hrvatski državni arhiv. Virovitička županija 1743. – 1850. (HR-HDA-33), kut. br. 748, 1850. godina.
- Hrvatski list, br. 7, 1940., Osijek.
- Zapisnici Franjevačkog samostana u Našicama, knj. I. 2010., Našice – Slavonski Brod – Zagreb.

LITERATURA

- GOJKOVIĆ, Jovan. 1954. "Posljednje vodenice". *Osječki zbornik br. IV.*, Osijek, 164–166.
- KARAMAN, Igor. 1997. *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje, studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. – XX.* Osijek: Povjesni arhiv u Osijeku.
- KOLAR, Dimitrijević, Mira i Elizabeta WAGNER. 2007. "Vodenice u Hrvatskoj (18. – 20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka". *Ekonomска i ekohistorija, časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*. Zagreb, Samobor: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju 3/3, 83–120.
- MAŽURAN, Ive. 1966. *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. – 1702. godine*. Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knjiga 2. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku.
- MAŽURAN, Ive. 1980. "Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek 1469. g.". *Starine*, knj. 58. Zagreb: JAZU, 125–166.
- MAŽURAN, Ive. 1982/83. „Popis stanovništva i njegove imovine u Osijeku 1737“. *Analji Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*. Osijek: JAZU, 123–204.
- Mažuran, Ive. 1988. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine. Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, br. 2. Osijek: JAZU.
- MAŽURAN, Ive. 1993. *Stanovništvo i vlastelinstvo u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomска podloga*. Zavod za znanstveni rad u Osijeku: HAZU.
- MAŽURAN, Ive. 2002. *Povjesni izvori Slavonije, Baranje i Srijema, Sv. I. 1390. – 1409.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- MINICHREITER, Kornelija i Zorko MARKOVIĆ. 2013. *Beketinci Bentež. Naseљa iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjeg vijeka*. Zagreb: Institut za arheologiju.
- RAJKOVĆ, Dragana. 2014. "Čepin-Ovčara/Tursko groblje". *Darovi zemlje. Neolit između Save, Drave i Dunava*, katalog izložbe, drugi dio, kataloške jedinice. Zagreb, 22–25.
- SRŠAN, Stjepan. 1984. „Popis i procjena 35 sela vukovarskog okruga iz 1722. godine“. *Analji Zavoda JAZU u Osijeku*, br. 3. Osijek: HAZU, 231–263.

- SRŠAN, Stjepan. 1993. *Osječki ljetopis 1686. – 1945.* Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Povijesni arhiv u Osijeku.
- SRŠAN, Stjepan. 2000. *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- SRŠAN, Stjepan, ur. 2001. *Sandžak Požega 1579. godine.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- SRŠAN, Stjepan. 2007. *Zapisnici grada Osijeka 1887. – 1895. Gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knjiga XXI.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- SRŠAN, Stjepan. 2008. *Zapisnici grada Osijeka 1896. – 1901. Gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knjiga XXII.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- SRŠAN, Stjepan. 2009. *Prvi zapisnik slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. godine. Gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knjiga XXIV.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

THE MILLING TRADITIONS OF SLAVONIA, BARANYA, AND SYRMIA AS CULTURAL HERITAGE

This paper is founded on the knowledge that mills and milling in Slavonia, Baranya, and Syrmia cannot be considered unitary, homogenous historical heritage, but rather that they consist of differing traditions. They developed under the influence of cultural, historical, natural, geographic, and technological influences, which created highly diverse milling traditions in this area within the Croatian framework.

Another important fact is related to the reasons for this diversity. In addition to various cultural influences and differences in natural conditions, which favoured particular kinds of mills, the appearance of new forms of milling throughout history did not result in the suppression and disappearance of older forms – instead, new and old were practiced in parallel. This was possible because, throughout most of history, there was a lack of capacity for basic wheat processing, and so all available technologies or natural and geographic possibilities were used to build various types of mills and develop different milling traditions. This state was to last until the mid-19th century, when industrial milling appeared in this part of Croatia. The appearance of the first steam mills and their gradual expansion caused the various, centuries-old milling traditions to begin to vanish, pushed out by modern industry. Thus, the 19th century is considered the period representing the peak of the development of the milling tradition, as all traditional forms of milling were still in practice, while a few new forms of industrial milling also appeared.

After the turn of the 20th century, awareness of water mills as cultural heritage gradually began to form and grow, first in the works of writers, painters, and parish chroniclers, often full of sentimental memories of an idealised past, and later in historiographic, ethnological, and conservation research leading up to current day.

Keywords: mills, milling traditions, cultural heritage

Suzana Leček / Ivica Šute

**SELJAČKI DOMOVI HRVATSKE SELJAČKE
STRANKE (1935. – 1941.)
– ZAMISAO, OSTVARENJE, NASLIJEĐE**

UDK: 321:316.334.55
329(497.5)HSS "1935/1941"
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljenko / Received: 26. 7. 2017.
Prihvaćeno / Accepted: 6.4.2018.

U međuraču su seljaštvo i seljačke stranke dosegli vrhunac svoje društvene i političke moći, osobito u zemljama srednje i istočne Europe. To je bio slučaj i Hrvatske te njezine Hrvatske seljačke stranke (HSS), koja je uvelike odredila politiku i društvene aktivnosti toga vremena. Između ostalog, pokrenula je kampanju izgradnje seljačkih domova koji su trebali postati multifunkcionalnim kulturnim središtima svakoga sela. U radu se prvo osvrće na značenje institucije seljačkih domova u ideologiji HSS-a, na uzore (čitaonice 19. stoljeća) i inovacije (aktivizacija seljaka, multifunkcionalnost). U drugom dijelu rada analizira se što je ostvareno i kako su seljački domovi doista djelovali. Istraživanje završava osvrtom na ono što se sa seljačkim domovima događalo nakon nestanka HSS-a (1941).¹

Ključne riječi: „seljački domovi“, Hrvatska seljačka stranka, kulturna politika, transfer kulture

UVOD

U međuratnom razdoblju svoj su vrhunac dosegli ne samo klasično građansko društvo, nego i seljaštvo. To posebno vrijedi za zemlje srednje i istočne Europe, pa i za Hrvatsku. Bilo je to i vrijeme najveće političke moći agrarnih stranaka, no malo ih je doseglo toliki utjecaj na društvo kao što je to bio slučaj Hrvatske seljačke stranke (HSS). Stoga, kada govorimo o nekom fenomenu vezanom za HSS, zapravo govorimo o dominantnom svjetonazoru, politici ili o nekoj društveno relevantnoj aktivnosti. Izuzetna širina HSS-ove djelatnosti ostavila je dubok dojam na suvremenike, tako Ruth Trouton, usporedujući HSS i druge seljačke

1 Za sve obavijesti o domovima od 1941. godine do danas zahvaljujem ljudima koji su spremno pomogli, raspitivali se i fotografirali današnje stanje. Đakovština: dr. sc. Vladimir Geiger, Pero Šola, Mato Lukačević; Peščenica (Sisak): dr. sc. Stipica Grgić; Valpovština: dr. sc. Dinko Župan, dr. sc. Vladimir Jelkić; Vrbanja (Županja): Ivica Čosić-Bukvin.

stranke u Jugoslaviji i šire, ocjenjuje HSS-ov pokret kao "most spectacular" (1952: 157). Doista, HSS-ova su uloga i aktivnost bili jedinstveni jer je u samo nekoliko godina, koliko je politika dopuštala², postao jedina politička snaga u Hrvatskoj (s oko 90% glasova³) te predvodnik različitih inicijativa koje su trebale olakšati život (prije svega) sela. Organizacijska mreža kojom je stranka ostvarivala ove zamisli i sami su nazivali *hrvatskim seljačkim pokretom*.⁴ Činile su ga specijalizirane organizacije, od kojih ćemo analizirati samo rad organizacija koje su poticale gradnju domova, a to su bile Gospodarska sloga i Seljačka sloga. Obje su u manje od šest godina osnovale više od tisuću ograna, pokrenule desetke, pa i stotine tisuća ljudi na intenzivniji ili, barem, povremeni rad na različitim gospodarskim i kulturnim inicijativama (Ceribašić 2003; Leček 2005; Šute 2010). Sve te aktivnosti, njihova organizacija, pa i provedba, tražili su poseban prostor, kojeg do tada na selu nije bilo. Stoga je HSS poticao izgradnju *seljačkih domova*⁵ u kojima su se trebale odvijati sve aktivnosti (i to ne samo one vezane za HSS) u koje su se počeli uključivati seljaci.

Polazilo se od dva temeljna načela. Prvo je bilo ono što je HSS imao za cilj, a to je učiniti seljaka, kako su govorili, „subjektom“, odnosno aktivnim čimbenikom javnog života. Drugo se ticalo mehanizama kojima se to moglo provesti. Budući da je HSS gotovo cijelo vrijeme bio u oporbi, pomoć službenih institucija nije dolazila u obzir. Stoga su se okrenuli izvaninstitucionalnom organiziranom radu, udrugama i kampanjama,

2 Stranka je osnovana 1904. godine, ali djelovanje je mogla proširiti tek nakon 1918., kada je uvedeno opće pravo glasa (doduše, samo za muškarce). Stranačku aktivnost u ionako kratkom vremenu međuratnog mira prekinula je šestogodišnja diktatura kralja Aleksandra (1929. – 1935.), tako da su ono što ih izdvaja među sličnim strankama – široki *Hrvatski seljački pokret* u kojem su u raznim organizacijama i kampanjama okupili stotine tisuća ljudi – stvorili u nešto više od pet godina (1936. – 1941.).

3 Ova koncentracija velikim je dijelom zasluga HSS-a, koji je ponudio najbolji program (nacionalni i socijalni), ali organizirao i niz korisnih aktivnosti (zadruge i sl.). No, s druge strane, tome je pomogla i državna represivna politika, koja je tjerala na ujedinjeni otpor, kao i izborni zakon, koji je nametnuo udruživanje stranaka (i sveo političku scenu na režimsku i oporbenu koaliciju).

4 Hrvatski seljački pokret činile su raznovrsne „grane“: politička (HSS), gospodarska (Gospodarska sloga), kulturno-prosvjetna (Seljačka sloga), zaštitna (Hrvatska seljačka i građanska zaštita), ženska (Ženska organizacija HSS-a, Hrvatsko srce), radnička (Hrvatski radnički savez).

5 Koristimo pojam *seljački dom* kao zajednički naziv, no u selima su obično nosili ime Hrvatski seljački dom, Hrvatski dom, a javljaju se i brojne varijante (Dom Gospodarske slike, Dom Seljačke slike, Sloga itd.).

koje bismo danas mogli nazvati institucijama civilnoga društva.⁶ Njihove korijene neki autori nalaze u 18. stoljeću (Hildermeier, Kocka, Conrad 2000), a u literaturi se, misleći na procese usporedne onima u gradovima, govori i o ruralnom civilnom društvu (Stauter-Halsted 2001).

U svakom slučaju, kada govorimo o HSS-u, možemo slobodno reći da je sve što su postigli, barem do uspostave Banovine Hrvatske (1939.), temeljeno na načelu samopomoći („sami sebi“), kojeg su – nakon vrlo kratkog vremena – prihvatili brojni seljaci. Kako je napisao jedan od seljaka aktivnih u pokretu, Mato Mandić, shvatili su da moraju „uzeti svoju sudbinu u svoje ruke, da nemamo od koga očekivati pomoći, niti u koga se uzdati, do li sami u sebe.“ (Mandić 1936).

U članku prikazujemo kako je vodstvo HSS-a zamislilo *seljačke domove* i kako su središnjice organizacija koje su djelovale na selu ove zamisli prenosile seljaštvu. U nastavku se prikazuje kako su podizani, koliko ih je izgrađeno te kako su djelovali. Upozorava se i na to da su domovi bili najveća investicija koju su seoski ogranci mogli poduzeti te da njihova izgradnja pokazuje izuzetnu pokretačku moć onoga što bismo danas nazvali institucijama civilnoga društva. U posljednjem dijelu, kratko i na izabranim primjerima, upućujemo na kasniji problem negiranja načela po kojem su djelovali do 1945., odnosno na slabljenje uključenosti lokalne zajednice u rješavanje problema važnih za njezino funkcioniranje.

ZAMISAO: ULOGA SREDIŠNJICA HRVATSKOG SELJAČKOG POKRETA

Ideju potrebe i funkcije *seljačkih domova*, kao i sve ostalo u ideologiji HSS-a, izvodilo se spajanjem seoske tradicije (u ovom slučaju tradicionalnih okupljanja radi rješavanja pitanja koja su se ticala cijele zajednice), onoga što su preuzeli od građanskog društva te svojih, tada modernih, potreba. Tradicionalna okupljanja oko seoske lipe ili pred crkvom već su u nekim selima dobila novu, građansku strukturu – formalizirano skupljanje oko rijetkih udruga u jednako rijetkim čitaonicama. Institucija čitaonica širila se krajem 19. stoljeća iz grada prema selu pa u nekim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije njezini brojevi premašuju

⁶ Civilno društvo definira se kao svojevrsna treća sfera, uz državnu i poslovnu. Oblici udruživanja, organiziranja i djelovanja koji čine civilno društvo smatraju se ključnim za razvoj demokracije (Habremans 1990; Keane 1988a, 1988b; Seligman 1992).

više tisuća. I te su čitaonice objedinjavale različite djelatnosti, a uz prosvjetnu, najčešće su imale i neku gospodarsku funkciju (zadruge). Iako se u njima očekivala suradnja (aktivizacija) seljaka, ipak je zadržano paternalističko načelo, pri čemu je glavnu riječ vodila elita izvan sela (Statter-Halsted 2001; Struve 2006). No, kod nas su početkom 20. stoljeća još uvijek bile vrlo rijetke (Stipčević 2008: 314-331). Da je proces bio u samim počecima, svjedoči i seljački stav sumnjičavosti prema novotariji iz grada i prema onima koji misle da je potrebna (Lukačević 2011: 112).

Prvi svjetski rat donio je potpunu promjenu. S jedne strane, selo je shvatilo da se mora mijenjati, a s druge je HSS pružio rješenja kako to učiniti. Poznatu instituciju čitaonice prilagodio je svojim potrebama i zamislio moderan, multifunkcionalan prostor u kojem će svi stanovnici sela (bez obzira na status, rod ili dob) moći zadovoljiti sve potrebe (lokalne i nacionalne politike, gospodarske, kulturne i dr.). Naziv „dom“ izabran je dosljedno njihovu organskom shvaćanju društva u kojem osnovna jedinica nije pojedinac, nego „seljački dom“, najmanja zajednica koja uglavnom odgovara obitelji (Herceg 1937). Seljak je napokon mogao postati „subjekt“. Da je za to sposoban, trebalo je dokazati ponajprije samim seljacima, a potom i nepovjerljivoj građanskoj eliti.⁷

Model: *Hrvatski seljački dom u Zagrebu*

Hrvatski seljački dom (HSD) osnovan u Zagrebu trebao je poslužiti kao model i mjesto susreta (koordinacije) za domove po selima. Kako bi *seljački dom* trebao izgledati, zamislio je jedan od ideologa i glavnih političkih organizator stranke Stjepan Radić (Radić 1921). Po njegovu mišljenju, on je trebao obuhvatiti i „udomiti“ sve što je stranka radila, a kako su njegove zamisli bile izuzetno široke⁸, gotovo bi bilo lakše navesti što u njemu nije trebalo biti. Ovdje su krov trebale naći sve organizacije HSS-a (predvidio je i one kojih 1920-ih još nije bilo, poput Gospodarske sloge), trebao je omogućiti komunikaciju stranačkog vrha i seljaka

7 Tome je služilo sve što se radilo na selu, ali ponekad su pronalazili i neobične, ali učinkovite, izravne načine, poput postupka subotičkog narodnog poslanika Mihovila Katanca. On je pozvao zainteresiranu inteligenciju i novinare na jedan od sastanaka ogranka Seljačke sloge, da „uživo“ vide kako seljaci mogu govoriti „ozbiljno i s temeljitim shvaćanjem“, pa čak i sami ponudititi rješenja za neka pitanja (Katanec 1936).

8 Stjepan Radić je naš prvi diplomirani politolog (i to na prestižnom Institut d'études politiques de Paris, poznatom kao Science Po), čovjek izuzetnih sposobnosti i znanja. Dobro je poznavao prilike u gotovo svim europskim zemljama, kao i načine kojima se u njima provodila modernizacija sela, a sve je to ugradio u djelovanje HSS-a.

(stalna savjetovanja), obuhvatiti „tržnicu i dućan“ seljačkih proizvoda, udomiti veliku stručnu knjižnicu, pa i „muzej“ (zapravo promidžbeno-prodajna izložba seljačkih proizvoda, posebice obrta i umjetnosti) i, napokon, trebao je poslužiti i kao pristupačan hotel svakom seljaku koji dolazi u Zagreb poslom vezanim za „seljački pokret“. O takvom se *domu* pisalo u više prilika, pokušalo se naći odgovarajuću zgradu ili gradilište, a napokon je za njega otkupljena palača Prpić na Strossmayerovu trgu u samom središtu grada.

Nažalost, HSS je izgubio tu zgradu u vrijeme svjetske gospodarske krize, koja se poklopila s diktaturom, u kojoj stranka nije mogla djelovati pa ni poduzeti nešto kako bi sprječila gomilanje dugova i konačni gubitak HSD-a. Ono što je u Zagrebu, kao središtu hrvatskog seljačkog pokreta, napravljeno nakon 1935. naizgled je bilo bitno drugačije od zamisli iz 1920-ih. Pokret više nije imao jednu zgradu, nego je disperziran na nekoliko lokacija – „politička grana“ (tj. HSS) imala je sjedište u odvjetničkoj kancelariji Radićeva nasljednika Vladka Mačeka⁹, Gospodarska sloga izgradila je vlastitu zgradu u Zvonimirovoj ulici, Seljačka sloga uselila je u manji prostor na Marulićevu trgu itd. Nova zgrada Gospodarske slogs,

Slika 1. Hrvatski seljački dom u Zagrebu. Danas je u zgradi Moderna galerija.

⁹ Stjepan Radić umro je 8. kolovoza 1928. od posljedica ranjavanja u atentatu koji se dogodio u Narodnoj skupštini 20. lipnja. Nakon toga je za predsjednika HSS-a izabran Vladko Maček (1879. – 1964.), koji je na tom položaju ostao do smrti u emigraciji (Washington, D.C.).

svečano otvorena u srpnju 1939., odražavala je načelo po kojem su podizani i domovi u selima: sabirnom se akcijom osiguralo sredstva (i to danas modernom „reciklažnom“ idejom, prikupljanjem starih krpa, željeza i papira), a u zgradbi su objedinjene razne funkcije: skladište, gostionica, uredi¹⁰, dvorane za sastanke i tečajeve, knjižnica, izložba seljačkog kućnog obrta, prenoćište (Šute 2010: 356-364; 2012: 257-258; 2015: 95).

Bez obzira na prostornu razdvojenost, kako su isticali u HSS-u, ova razdvojena središta hrvatskog seljačkog pokreta objedinjavala je ista ideja,

Slika 2. Dom Gospodarske sloge u Zagrebu. Oduzet je nakon Drugog svjetskog rata, a danas je u iznajmljenim prostorijama sjedište HSS-a. (Izvor: Tomašić 1939: 91)

koja je od njih činila „samo jedan dom“ („Hrvatski seljački dom“ 1936; „Solidarnost Seljačke Sloge“ 1939). Doista, svi su ti prostori postali mjestima intenzivnog sastajanja iz kojih su se širile ideje djelovanja po selima, među kojima je i ona o osnivanju *seljačkih domova*. Ovi su *domovi* trebali postati kulturnim sastajalištima (sa svojim knjižnicama, čitaonicama i budućim lokalnim etnografskim zbirkama), koja bi okupljala sve „koji rade na sličnim zadacima“ (ne samo one u izravnim HSS-ovim organizacijama već i sve one koji barem nisu otvoreni politički protivnici) („Zadruga Hrvatski seljački dom“ 1939).

¹⁰ Tu su bili uredi za rad sa strankama, za ravnateljstvo, uredništvo *Gospodarske sloge* te prostori Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva (znanstvena institucija) i Zajednice upravnih općina (tijelo koje je koordiniralo nastup općinskih vijeća, nakon što su ona na općinskim izborima 1936. odreda prešla u HSS).

Središnjice HSS-ovih organizacija

Osim što su dale inicijativu, središnjice Seljačke i Gospodarske sloge (uz obilnu pomoć stranke), dale su konkretnu pomoć za realizaciju. Napominjemo kako ona nikada nije bila novčana, nego samo u obliku stručnog savjeta (posebice pravnim ili financijskim) te organizacijskom i promidžbenom podrškom. Posebno važnu ulogu odigrao je odvjetnik Stjepan Hefer, koji je osmislio pravne temelje za ustroj domova. Glavna je briga bila osigurati trajno vlasništvo, da se ne bi ponovio slučaj HSD u Zagrebu (Hefer 1936; Leček 2008). Zahvaljujući njegovoј ideji da domovi trebaju biti neki oblik zajedničkog vlasništva, većina ih se registrirala kao zadruga sa širokim rasponom djelovanja (multifunkcionalnost).

Osim toga, središnjice su nastojale zadržati djelomičnu kontrolu nad *seljačkim domovima*. Određivanje vrsta aktivnosti prepustili su ograncima (koji su prilagođavali rad svojim potrebama i mogućnostima), ali su rad usmjeravali preko stručnih savjeta. Osim toga, pokušavali su uputiti i na korisnost onih aktivnosti za koje su vidjeli da se slabije razvijaju. Od uopćenih se smjernica najčešće spominje kako se u *seljačkim domovima* trebaju organizirati samo „dostojne priredbe“ (isključivao se alkohol, kartanje, biljar i sl.), a poticalo se i gradnju u stilu stare narodne arhitekture (što i nije trebalo napominjati jer su gradili sami seljaci, odnosno lokalni zidari, koji su poznavali samo tradicijski način gradnje) (“Okružnica ograncima” 1938).

O domovima je na svojim sastancima raspravljala svaka od ovih središnjica, no radile su to zasebno, a rad se koordinirao tek na lokalnoj razini. Primjerice, Seljačka sloga redovito je imala posebne sekcije za rasprave o *seljačkim domovima* na svojim godišnjim skupštinama i velikim prosvjetnim kongresima, koje je organizirala 1939. i 1940 godine (“Osma redovita glavna skupština” 1938; “Već prvi prosvjetni sabor” 1940; “Hrvatski seljački prosvjetni sabor”. 1940). No, upute su davane samo njezinim ograncima, a onda su oni u svome selu (ili na svom području) surađivali s podružnicama Gospodarske sloge ili bilo kojom udružgom otvorenom za suradnju.

Seljaci i domovi

Seljaci su brzo prihvatili ideju pa, iako je do njezinog ostvarenja bio dugi put, brojni ogranci spominju kako im ono što imaju više nije dovoljno i

kako osjećaju potrebu za odgovarajućim prostorom. Tako Mandić piše kako su ogranci Seljačke slove „naša seljačka sveučilišta“ i za njih više nije dosta „obična čitaonica“, posebice ne ona koju je osnovao „bog zna tko i u koju svrhu“ (Mandić 1936). Njegov stranački kolega, Antun Babić iz Gradišta, na jasan je način „posložio“ sliku idealnog novog sela u kojem seljak ima „crkvu za molitvu, školu za nauku, obćinu za upravu“, a *seljački dom* kao „stjecište naše, razsadište svega dobra...pravi izvor seljačke prosvjete“ (Babić 1936).

Pred onima koji su počeli razmišljati o ideji podizanja vlastitog doma, stajao je težak zadatak pa su pozitivni primjeri drugih trebali pokazati kako je zadatak izvediv uz zajednički rad. Kao primjer je posebno isticana Valpovština, kotar čiji je narodni zastupnik bio spomenuti Stjepan Hefer. Ovo je u svemu bio idealni kotar jer je postignuta potpuna organiziranost seljaka u svim organizacijama HSS-a. Uz ostale organizacije hrvatskog seljačkog pokreta, u svakom je selu već 1936. godine osnovan ogrank Seljačke slove (njih 18), do rata su podigli ili imali u gradnji devet seljačkih domova¹¹, a za cilj su si postavili da svako selo dobije vlastiti dom („Veliki prosvjetni sastanak Valpovštine“ 1939). Sa svoje je strane Gospodarska sloga isticala primjer *doma* u Sv. Nedjelji, koji je imao prije svega gospodarske funkcije: trgovina, rasadnik, mlin, ambulanta, veterinar (Šute 2010: 355).

OSTVARENJE: PODIZANJE I DJELOVANJE SELJAČKIH DOMOVA

Rastući seljački pokret tražio je prostor za rad, no većini osiromašenih sela to je izgledalo ili doista bilo nedostizno. Pomoć od države nisu mogli očekivati, iako se radilo o kulturnim i prosvjetnim središtima. Osim toga, kredite kod banaka malo se tko usudio podizati jer u Hrvatskoj seljaci, u pravilu, nisu dobivali privilegirane kredite (za razliku od seljaka u Srbiji). Stoga su *seljački dom* mogli podići isključivo vlastitim sredstvima i zajedničkim radom, znači uz visoku motivaciju i slogu (uzajamno povjerenje). Inicijatorima iz središnjica to je bilo jasno pa se na *domovima* nije inzistiralo. O njima i prednostima koje donose razmjerno se puno pisalo, ali nikada to nije postavljeno kao obveza, koja bi još više opteretila (pa onda i odbila) već opterećenog seljaka. Štoviše, uvijek je isticano da u taj zahvat trebaju ići ogranci

11 Bistrinci, Bocanjevci, Brođanci, Gat, Ivanovci, Ladimirevci, Petrijevci, Šag, Tiborjanci.

koji mogu jer *dom* ipak nije presudan za dobar rad. On, kako su pisali, samo olakšava rad, ali u konačnici nije važno mjesto, nego duh pokreta. No, ono na čemu jesu inzistirali bilo je da se radi na načelu samopomoći. Tko se odlučio za taj pothvat, trebao je to učiniti vlastitim snagama. U tome su bili vrlo jasni, čak i grubi. U središnjici Seljačke sloge osudili su molbe nekih ogranača koji „kao da su se dali na prošačenje“, dodavši da su osnovani da bi seljaci sami sebi pomogli te da „ako ogrank Seljačke Sloge gradi sebi dom, neka se prostre, kolik mu je ogrtač“ („Neki ogranci“ 1940).

Seljaci su to razumjeli pa su slučajevi upita za finansijsku pomoć bili izrazito rijetki (očito bi ih postavili oni koji su tek osnovani). Stoga je na Prvom prosvjetnom saboru u prosincu 1939. godine potpredsjednik HSS-a August Košutić¹² mogao primijetiti kako je posebnost skupa da sudionici (seljaci) „ovdje ne postavljaju nikakva pitanja, da vlast učini ovo ili ono“, jer su svjesni „velike istine, da u javnom životu mora sve narod učiniti sebi sam“ (Prosvjetni sabor 1940: 69).

Stoga, to što je razmjerno velik broj sela krenuo u izgradnju seljačkog doma, znači, u najveću investiciju koju su ogranci mogli imati, govori nam i o velikoj potrebi koju su osjećali i koja im nije nametnuta (potreba „odozdo“).

Da se ne stekne kriva predodžba, većina ogranača i dalje je radila u prostorima koji nisu bili adekvatni, a u njima je dočekala i početak rata. Neki su se sastajali u seoskoj kući („bratska kuća“, „selski dom“) ili u prostoru koji bi im iznajmila ili dala zemljišna zajednica ili općina. Jeftiniji ili besplatni prostori bili su, u pravilu, u ruševnom stanju pa je trebalo osigurati sredstva za popravak. Neki su koristili prostor drugih, starijih ili bogatijih udruga (čitaonice, vatrogasni dom). No, iz izvješća se čini da su se najčešće sastajali u nečijoj privatnoj kući. U pravilu se radilo o jednoj prostoriji u kojoj su mogli održati sastanke, predavanje ili vježbe zborova, ali ne i priredbe pa su njih ostavljali za ljetu, kada se moglo raditi na otvorenom.¹³

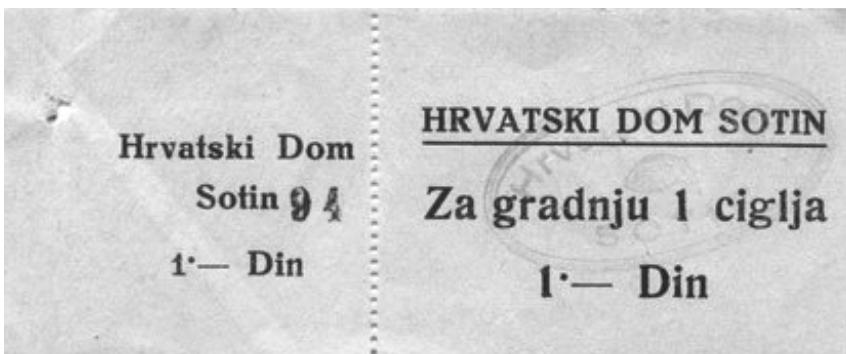
12 A. Košutić (1893. – 1964.), jedan od visoko pozicioniranih i najspoznajenijih stranačkih dužnosnika (i zet Stjepana Radića). Potpredsjednik stranke od 1928. godine. Razdoblje diktature proveo je u emigraciji, a mogao se vratiti tek 1937. godine.

13 Nažalost, ne znamo ni približno koliko je ukupno postojalo domova po selima. No, znamo da je Seljačka sloga imala više od 1.200 ogranača, a Gospodarska sloga imala je svoju podružnicu u gotovo svakom selu. Svi su oni djelovali u nekakvim, makar i neodgovarajućim prostorijama. Osim toga, treba računati i na domove koje su podizale ili uređivale druge udruge. Sve su one brzim tempom uvodile selo u javni život.

Gradnja

Oni ogranci koji su se odlučili za gradnju, znali su da mogu računati jedino na sebe i to u svim poslovima oko gradnje. Prvo što su morali učiniti bilo je sakupiti sredstva, a to su uglavnom radili organiziranjem zabava ili sabirnih akcija (na kojima su prihvatači sve što bi seljaci davali, bilo novac ili priloge u naturi). Nakon toga moralno se osigurati zemljište. Neki su ogranci imali sreće i dobili zemljište na poklon, a drugi su ga morali kupiti. Slijedila je priprema materijala kojeg su koristili u gradnji (ovisno o regiji, pekli su ciglu, kreč, priređivali kamen ili drvo). Gradnja same zgrade bila je završna faza.

Takav je napor doista tražio zajedništvo, iz izvješća se vidi da su se udruživale ne samo „ustanove hrvatskog seljačkog pokreta“ (HSS i sve njene organizacije), nego su se često pridruživali i drugi (zemljopisna zajednica, vatrogasna društva, starije zadruge ili čitaonice).

Slika 3. Potvrda o uplaćenom prilogu za gradnju *seljačkog doma* u Sotinu (kotar Vukovar). (Privatno vlasništvo)

Iz izvješća objavljenih u glasilima Seljačke i Gospodarske sluge, koje su i najviše radile na *seljačkim domovima*, znamo da je do 1941. godine izgrađeno ili bilo u gradnji oko sto *domova*. Od toga su popravljane ili dograđivane postojeće zgrade za njih desetak, s početnim (pripremnim) radovima počeli su u četrdesetak ogrankaka, s gradnjom u njih trideset pet, a bilo je dovršeno oko dvadeset pet *seljačkih domova*.¹⁴ Ovi domovi većinom su se nalazili u bogatijim područjima, središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji. Značaj ovih – naizgled nevelikih – brojeva, kao i prostorna

¹⁴ Iz izvješća ogrankaka koja su redovito objavljivana u glasilima *Seljačka sloga* i *Gospodarska sloga* (1936. – 1941.).

distribucija, jasniji su ako znamo da je za njihovu gradnju trebalo više od 100.000 din, kako svjedoče izvješća iz Nove Plavnice (Bjelovar) i Ivanovaca (Valpovo) („Nove Plavnice“ 1939; „Ivanovci“ 1940). To je bila cijena velikog imanja, imanja najsiromašnijih seljaka procjenjivana su i na manje od 10.000 din.

Slika 4. Izgradnja Hrvatskog doma u Ilači (kotar Šid, Srijem). (Privatno vlasništvo)

Taj napor bio je velik i značio je za selo puno više od samog prostora za ugodniji rad. Bila je to potvrda da seljaci mogu ostvariti i složeni pot hvat, i da to mogu učiniti sami. To je budilo ponos i podizalo samosvijest jer su se seljaci možda prvi put osjetili dorasli modernom svijetu kojeg prije nisu razumjeli i prepuštali su ga „boljima od sebe“. Tako su seljaci iz Biškupaca (Požega) ponosno javili kako im novoizgrađeni *dom* služi „na čast i diku“ („Biškupci“ 1936). Ponos je bio isti, bez obzira na veličinu *doma*, bio on „tako velik da može u njeg stati čitavo selo“ kao u Bocanjevcima (Valpovo) ili mali kao u Dubovici (Ludbreg), bio je jednako važan. Kako su napisali Dubovičani, dom su „željno čekali“, a sada „makar je mali, ali nam je drag, jer je naš“ („Bocanjevcii“ 1940; „Dubovica“ 1939). Otvorenje (posveta) doma bila je velika svečanost u kojoj je sudjelovalo cijelo selo te gosti iz susjednih sela. U Gornjim Zdjelicama (Bjelovar) posveta je „bila tolika svečanost, da su župnici iz tri župe dom blagoslovili“ („Gornje Zdjelice“ 1940.).

Naravno, ovi su uspjesi davali poticaj i drugima, koji su mogli na ostvarenom primjeru vidjeti da je takvo nešto moguće.

Gradnja je tražila i nametnula suradnju. Bila je moguća jer joj je pretvodila dobra umreženost, koju je, povratno, akcija ovih razmjera samo učvršćivala (Leček 2015). Domovi su tako plod, ali i izvor sinergije svih lokalnih udruga i institucija (organizacije HSS-a, drugih udruga ili ustanova). Napokon, oni su mjesto na kojem se pokazuje aktivitet sela, motivacija i sposobnost realizacije složenih ciljeva.

Slika 5. Posveta Hrvatskog seljačkog doma u Brođancima.
(Državni arhiv u Osijeku. Fond Stjepan Hefer)

Funkcije – multifunktionalnost

I sama izgradnja potvrdila je kako – barem neki – seljaci postaju „subjekt“ javnog života. No, to još više potvrđuje rad u *seljačkim domovima*, bez obzira na to kakvi oni bili.

Možemo reći da su domovi imali složenu ulogu, koju možemo sagledati iz više aspekata.

Prva bi bila ona za koju su podizani, a to je **kulturna u najširem smislu riječi**. Njima su inicirane raznovrsne djelatnosti, koje su vodili sami

seljaci. Iako seljaci nisu osmišljavali djelatnosti (to je radila „svjesna“ inteligencija), možemo ih vidjeti kao dobre temelje izgradnji prave demokracije (ne samo one koja se svodi na izlazak na izbore, a svi se ostali poslovi prepustaju drugima). U ovu skupinu možemo ubrojiti prosvjetnu djelatnost (knjižnice, čitaonice, tečajevi, predavanja), kulturnu u užem smislu („prosvjetna sijela“, smotre, muzeji), gospodarsku (zadruge, različite vrste socijalne samopomoći), pravnu (sud dobrih i poštenih ljudi), pa čak i upravnu (izabrani općinski odbori, koji su tada bili isključivo sastavljeni od HSS-ovaca). Bilo je tu, znači, za svakoga ponešto, tj. zadovoljavale su se različite potrebe sviju ili, kako bi oni rekli u sintagmi koja se provlači kroz brojna izyješća, „cijelo selo, mladi i stari, muško i žensko“.

Druga bi bila **društvena funkcija**, pod kojom podrazumijevamo umrežavanje korisnika. U njima su se sastajale sve „grane“ hrvatskog seljačkog pokreta (HSS, Seljačka sloga, Gospodarska sloga, Hrvatska seljačka zaštita, Hrvatski radnički savez ako je postojao). Osim toga, prostor doma trebale su koristiti i druge udruge, ukoliko nisu bile izravni politički protivnici HSS-a (zadruge, čitaonice i dr.) te napokon sve ustanove (općine, imovne općine, zemljische zajednice). Prostor *doma* trebao je omogućiti komunikaciju, pa čak i koordinaciju svih organiziranih oblika društvenog i javnog života sela.

Napokon, *seljački domovi* imali su i **političku funkciju** nacionalnog povezivanja. U njima su održavani sastanci na kojima su se okupljale sve lokalne organizacije HSS-a, dolazili su izaslanici vrha stranke (koji su često i sami bili seljaci, kako bi oni rekli, „seljački prvaci“), dobivale su se informacije i određivao stav o pojedinim pitanjima, odnosno koordinirala se nacionalna i lokalna politika. Dolazili su i voditelji drugih HSS-ovih organizacija te stručnjaci različitih profila (predavanja, savjetovanja). U domovima su održavane smotre „seljačke kulture“ (folklora), koje su povezivale lokalno / regionalno / nacionalno (ugošćavali su druge ogranke, a sami su odlazili na smotre izvan sela), a u domovima je dogovarano i uključivanje u nacionalne kampanje (najveća je bila opismenjivanje).

Istovremeno su to bila i mesta političke kontrole informacija koje dolaze do sela. Stoga, koliko god da su povezivali, *seljački domovi* su i dijelili. Kako je napisao Mandić, selo više ne treba staru čitaonicu, koju je osnovao „bog zna tko i u koju svrhu“. Ono treba dom, koji će jamčiti zadovoljenje „današnje potrebe sela“ (Mandić 1936). Međutim, ova kontrola bila je uperena jedino protiv režima. To svjedoči i sukob ogranka u Đurđancima sa seoskim učiteljem čiji su pjevački zbor izbjegavali, jer

„to je državna škola, a mi smo protiv države“ (Šalić 2006: 78-81).¹⁵ Sve ostalo, posebno podjele po nacionalnim udrugama, nastajalo je spontanim okupljanjem nacije oko svoje kulture, iako često nisu našli načina za izravnu suradnju, ukoliko su bili na istoj političkoj strani, među njima nije bilo trzavica. Dapače, unutarnacionalne sukobe vidimo ne samo kod hrvatskih, nego i drugih nacionalnih udruga. Zanimljiv je primjer Nijemaca u Krndiji ili Vučevcima, koji su zbog opredijeljenost za HSS ili za režim imali potpunu podjelu sela, a društveni se život koncentrirao na dvije odvojene i suprotstavljene lokacije (Leček 2016: 258).

Na primjeru Gradišta zorno možemo vidjeti kako su djelovali takvi domovi. U njihovu domu nedjeljom popodne održavani su „prosvjetni razgovori“. Na njima su se podnosila izvješća o radu imovne i upravne općine te lokalnih ogranačaka Seljačke i Gospodarske slove. S druge strane, ovdje se prenosilo upute njihovih središnjica o predstojećem radu te poruke vrha stranke o važnijim političkim i kulturnim događanjima. Tako je selo, kako piše autor izvješća, bilo „upućeno u sve prilike sadašnjice“. U *domu* su, osim toga, održavana „prosvjetna sijela“¹⁶, predavanja i zabave. Osim toga, dom je bio i mjesto kupnje, i prodaje (Jovanovac 1938). Bio je, drugim riječima, središnje mjesto na kojem se dogovarala sva lokalna politika, obavljali različiti poslovi važni za život sela te dobivale informacije kojima se koordinirala suradnja na široj razini. Seljački domovi postaju središnjim mjestom medijacije, mjestom susreta sela i „vanjskog svijeta“ na kojem se prenosilo znanje (transfer) nužno za modernizaciju i mjesto kojim se selo uklapalo u širu zajednicu (politički, gospodarski, kulturno). Kako su u tome mogli sudjelovati (gotovo) svi (iako znamo da se odlučivanje odnosilo samo na muškarce), možemo reći kako se radilo o uspostavljanju lokalne demokracije i postavljanju temelja na kojima se moglo graditi demokratsko društvo.

Treba naglasiti i kako ova transformacija nije išla prisilno (kao što je bio slučaj s nizom drugih reformi, primjerice, kasnijom kolektivizacijom ili općenito ruralnom politikom iz vremena socijalizma). Provađala

15 Pomirili su se kada je ustrojena Banovina Hrvatska. Učitelj je tada postao njegov službenik, a ne više Ministarstva kulture u Beogradu i mogao je suradivati s ustanovama seljačkog pokreta.

16 „Sijela“ su predstavljala kulturni rad ogranačaka. Pjevački i tamburaški zborovi izvodili su tradicijske pjesme, recitirale su se pjesme članova i izvodile amaterske predstave s temama iz seljačkog života („Prosvjetna siela“ 1938). Nastojala se održati određena ozbiljnost (bez točenja alkohola), iako je nakon završenog programa kontrola bila nemoguća pa se tolerirala zabava s plesom (a i poneko piće).

se uz prihvatanje, štoviše, aktivno sudjelovanje samih seljaka, svjesnih kako im je aktivnost u novo osmišljenim akcijama korisna, pa i nužna.

NASLIJEĐE

Drugi svjetski rat donio je kraj *seljačkim domovima* kakvima ih je zamislio HSS. Nestala je i sama stranka, a s njome i njezina konceptacija lokalne samouprave, kulturne politike i uloge udruga. No, ostao je veliki kapital, ne možda toliko u materijalnoj vrijednosti (koja, kako smo rekli, često nije bila velika), nego, prije svega, u stavu i izvjesnom, makar i kratkom, iskustvu ljudi u aktivnom radu za svoju zajednicu (lokalnu, a onda i nacionalnu).

Međutim, komunistička vlast napravila je oštar rez prema naslijedu HSS-a. Iako je neko vrijeme koristila stare HSS-ove pojmove, pokušavajući iskoristiti njihovu popularnost, u vanjsku je formu stavljala svoj sadržaj (primjerice, povezala je kolektivizaciju sa starim zadrušnjima). I dalje je koristila domove, čak podizala nove ili širila stare, ali to više nisu bili „naši“ domovi. Zgrade koje su gradili ili u njih svi ulagali pa su ih svojima i doživljavali, sada su postale državno, potom i društveno vlasništvo. Iako je u komunističkoj retorici to značilo da „pripadaju narodu“, svi su znali koja je razlika. Na nekoliko istraženih primjera ponavlja se isti obrazac: zgrade starih domova koristile su se još neko vrijeme, zatim su proglašene neadekvatnima i porušene, prenamijenjene ili čak privatizirane.¹⁷

17 Istraživanje je provedeno na nekoliko primjera: Cvelferija (Vrbanja, Soljani, Gunja, Strošinci, Drenovci); Đakovština (Kešinci, Trnava); Sisak (Peščenica); Valpovština (Bistrinci, Bocanjevci, Gat, Ivanovci, Šag).

Slika 6. Hrvatski dom u Bistrincima. Nakon 1945. godine prelazi u državno vlasništvo, u njemu je neko vrijeme bila smještena čitaonica, održavale su se različite priredbe, otvoren je i *disco*-klub. Prije desetak godina Mjesni odbor poklonio ga je Crkvi.

(Fotografija: Dinko Župan)

Slika 7. U Šagu je podignut novi dom, a u staroj zgradbi smješten je Vatrogasnji dom, koji danas više nije u funkciji.

(Fotografija: Dinko Župan)

Slika 8. Dom u Bocanjevcima srušen je krajem 1990-ih,
a početkom 2000. godine izgrađen je novi dom.
(Fotografija: Dinko Župan)

Slika 9. Nekadašnji seljački dom u Vrbanji danas je privatna kuća.
(Fotografija: Ivica Čosić Bukvin)

Osim zgrada, nova je država preuzela i instituciju domova (kao „zadružni dom“ ili „dom kulture“), koji su ostali svojevrsna središta seoske društvenosti (ponajviše rad KUD-ova i zabave). No, izgubili su sveobuhvatnu funkciju ranijih *seljačkih domova*, prije svega onu koja je HSS-u – a i samim seljacima – bila najvažnija, a to je lokalnog odlučivanja (uprava, gospodarstvo).¹⁸ Ostale su im kulturne funkcije (koje su se mijenjale i pratile trendove: kino, TV-sala, *disco-klub*), a pojavile su se uslužne djelatnosti (pošta, trgovina), negdje i neke ustanove socijalne države (ambulante, veterinarske službe). Možemo reći da su domovi iz tog vremena omogućili (barem donekle) praćenje urbanih kulturnih trendova, koncentrirali u sebi nove djelatnosti koje su pružale ugodniji život, ali su istovremeno pasivizirale selo, koje je sve više postajalo „konzument“, a sve manje „subjekt“, kako bi rekli u predratnom HSS-u.

Domovi su nastavili raditi i u Republici Hrvatskoj, ali bez države koja bi, barem donekle, kontrolirala njihov rad. U novije vrijeme kontinuitet (nekih) funkcija ovisi isključivo o lokalnoj (pa čak i privatnoj) inicijativi.

Primjer: Vrbanja / Cvelferija – uzor i problemi

Ovdje navodimo kazivanje Ivice Čosića Bukvina iz Vrbanje kraj Županje.¹⁹ On je idealan primjer člana lokalne zajednice, a istovremeno medijatora između svog sela i „visoke“ kulture (autor je dvadesetak knjiga, s jedne je strane organizator niza lokalnih kulturnih događanja, a s druge je strane sudionik znanstveno-stručnih skupova). Osim toga, Vrbanju smatramo primjerom izvrsnog rada seoske zajednice te žarištem kulturnih događanja. Dom u Vrbanji (kao i nekim drugim selima Cvelferije²⁰) i danas se koristi za različita događanja (svadbe, svečane večere, smotre, izložbe, koncerte, predstavljanje rada udruga).

18 Koliko je selo svjesno gubitka stvarnog prava odlučivanja može nam ilustrirati i primjer Trnave. Stara je čitaonica bila smještena u neodgovarajućoj zgradici, koju je selo odbijalo popraviti sve do 1970. godine, a onda su iznenadno samodoprinosima i vlastitim radom podigli novi dom (danasa zgrada Općine). Vjerojatno nije slučajno da se ova probuđena energija poklopila s „hrvatskim proljećem“, koje je probudilo nade u društvene promjene. (Lukačević 2011:179181)

19 Razgovor vodila S. Leček, 16. rujna 2017. Razgovor je autoriziran i dopušten je korištenje imena i prezimena kazivača.

20 Naziv za područje nekadašnje 12. satnije iz vremena Vojne granice. Obuhvaća devet sela kraj Županje, a na samoj granici prema Bosni i Hercegovini s jedne strane, a Srbiji s druge strane.

No, ono što izvana izgleda kao uspješan model, iznutra prolazi strukturnu krizu. Mišljenje Ivice Čosića Bukvina je da razlog tome nisu finansije, jer općina i Ministarstvo kulture (obnova nošnji) daju izvjesnu podršku. No, ta je podrška *samo* finansijska (i minimalna), gotovo se može reći „forme radi“. Stoga, mišljenje je kazivača da sveukupno djelovanje doma, a onda i neke autentične²¹ kulture sela, proživljava krizu. Naveo je i razlog da je sve manji broj uključenih ljudi, bilo radi stvarnog smanjenja potencijalno aktivnih članova (iseljavanje, školovanje) ili pasiviziranja onih koji ostaju (ne žele obveze). Za razliku od ranijeg razdoblja, naročito predratnog, ono što se osjeća izostanak je mreže uzajamne potpore koja ili ne postoji, ili se urušava. U situaciji u kojoj sve ovisi o pojedincima mogu se čuti i primjedbe kako su „ljudi glavni problem“ ili čak (auto)ironično „dok je luda, bit’ će i KUD-a“.

Bez da se umanjuje današnji entuzijazam i zasluge pojedinaca, ipak se mora istaknuti kako bez organizirane potpore, ne toliko države, jer to i ne bi trebao biti njezin posao, nego mreže različitih udruga (koje bismo mogli nazvati i razvijenim institucijama civilnoga društva), budućnosti kulture prije ide u smjeru jačanja podjele na profesionalnog „proizvođača“ i sve pasivnijeg „konzumenta“, nego prema modelu kojeg smo imali i koji bismo mogli razvijati – aktivnom sudjelovanju svih pojedinaca u raznim oblicima javnog / kulturnog života. Primjer HSS-a pokazuje da proračunska sredstva nisu presudna za to.

ZAKLJUČAK

U međuratnom razdoblju Hrvatska seljačka stranka i pokret koji je okupila (hrvatski seljački pokret) stvorili su model *seljačkih domova*, mjesta koja su trebala postati seoskim središtima kulture (pri čemu se misli na kulturu shvaćenu u najširem smislu). Istraživanje je pokazalo dvije ključne karakteristike ovih *domova*.

Prva je njihova namjena. U *seljačkim domovima* trebale su djelovati *sve* seoske institucije (općinska vijeća, zemljишne zajednice i sl.) ili udruge (osobito one vezane za HSS, poput ogrankaka Seljačke ili Gospodarske sluge). Drugim riječima, trebali su biti prostorom u kojem bi se ostvarivala lokalna demokracija (samouprava), u kojem bi izabrani

21 Pod autentičnim se misli na internalizirani doživljaj kako je ono što je stvoreno bilo kojom vrstom vlastite aktivnosti ujedno i „vlastito“, „autentično“, a ne na pojam „izvornosti“ iz nacionalnih ideologija.

predstavnici seoske zajednice donosili odluke važne za selo, a cijela bi zajednica različitim udrugama zadovoljavala ostale svoje potrebe (kulturne, gospodarske, socijalne). Kultura je pritom smatrana integralnim dijelom javnih poslova koje obavljaju (ovisno o sposobnostima ili sklonostima) svi članovi seoske zajednice.

Druga je karakteristika način na koji su podizani i na koji su djelovali, a bilo je to isključivo na načelu samopomoći. Naime, HSS je gotovo cijelo vrijeme bio u oporbi pa sve što su željeli napraviti morali su napraviti vlastitim sredstvima i radom. Stoga izgradnja tih, za selo vrlo skupih prostora, pokazuje izuzetnu pokretačku moć ideje da pojedinac treba i može odlučivati o pitanjima koja ga se tiču (biti „subjekt“ javnog života).

Međutim, ovaj je pristup bio vezan za HSS, stranku koja je nestala s Drugim svjetskim ratom i poraćem. Iako bi povijest domova nakon 1945. godine zahtijevala veću studiju, u ovome smo radu kratko i na izabranim primjerima uputili na problem negiranja baštine *seljačkih domova*, i to ne forme (domovi postoje i dalje), nego načela na kojem su djelovali do 1945. godine. Osnovna je razlika u tome što su domovi izgubili funkciju mjesta lokalnog odlučivanja. Ostale su im kulturne funkcije (koje su se mijenjale i pratile trendove: kino, TV-sala, *disco-klub*), a pojavile su se uslužne djelatnosti (pošta, trgovina), negdje i ustanove socijalne države (ambulante, veterinarske službe). Možemo reći da su domovi iz tog vremena omogućili (barem donekle) praćenje urbanih kulturnih trendova i koncentrirali u sebi nove djelatnosti koje su pružale ugodniji život. Međutim, ovaj je proces istovremeno pasivizirao selo koje je, kako bi rekli u predratnom HSS-u, sve manje bilo „subjekt“ javnog života.

Domovi djeluju i danas, ali, ostavljeni entuzijazmu pojedinaca, prolaze određenu krizu. Stoga na kraju upozoravamo na opasnost da se proces pasivizacije nastavi te na model koji smo imali i koji bi i sada mogao omogućiti da što veći broj zainteresiranih postane aktivnim stvarateljem kulture.

LITERATURA

- BABIĆ, Antun. 1936. „Prosvjeta na selu”, *Seljačka sloga*, br. 12, 368–369.
- „Biškupci“. 1936. *Seljačka sloga*, br. 12, 292.
- “Bocanjevci”. 1940. *Seljačka sloga*, br. 3, 75.
- CERIBAŠIĆ, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- „Dubovica“. 1939. *Seljačka sloga*, br. 3, 82. (SS, 3/1938., br. 12, 366)
- „Gornje Zdjelice“. 1940. *Seljačka sloga*, br. 7, 190.
- HEFER, Stjepan. 1937. „Hrvatski seljački domovi”, *Seljačka sloga*, br. 3, 55–58.
- HERCEG, Rudolf („Star.“). 1937. „Dom”, *Seljačka sloga*, br. 11, 251.
- „Herešin“. 1937. *Seljačka sloga*, br. 1, 20.
- HABREMAS, Jürgen. 1990. *Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- HILDERMEIER, Manfred, JÜRGEN Kocka (ur.). 2000. *Europäische Zivilgesellschaft Ost und West: Begriff, Geschichte, Chancen*, Frankfurt, New York: Campus.
- „Hrvatski seljački dom u Zagrebu“. 1936. *Seljačka sloga*, br. 12, 290.
- „Hrvatski seljački prosvjetni sabor“. 1940. *Seljačka sloga*, br. 12, 349–350.
- „Ivanovci“. (-ac) 1940. *Seljačka sloga*, br. 10–11, 309.
- JOVANOVAC, Antun. 1938. „Na rad u novoj godini”, *Seljačka sloga*, br. 1, 9.
- KATANEC, Mihovil. 1936. „Seljačtvо kao subjekt”, *Seljačka sloga*, br. 5, 106–108.
- Keane, John. 1988a. *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospect of Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London, New York: Verso.
- KEANE, John (ur). 1988b. *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London, New York: Verso.
- LEČEK, Suzana. 2005. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji 1925. – 1941.*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Srednja Europa.
- LEČEK, Suzana. 2008. „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar – primjer osječkog odvjetnika Stjepana Hefera“, *Scrinia slavonica* 8, 189–240.
- LEČEK, Suzana. 2015. „Priča o uspjehu – strategija i metode političke borbe Hrvatske seljačke stranke (1918.–1941.)“, Zorislav Lukić, Hrvoje Petrić (ur.), *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb: Matica hrvatska, 27–48.
- LEČEK, Suzana, 2016. „Podunavskošvapske zavičajne knjige o političkom životu u Slavoniji i Srijemu 1918.-1941.“, *Godišnjak Njemačke zajednice/DG Jahrbuch*, god. 23, 241–264.
- LUKAČEVIĆ, Mato. 2011. *Trnava i okolica u prošlosti i sadašnjosti*, Trnava: Matica hrvatska, Ogranak Đakovo.
- MANDIĆ, Mato. 1936. „Misli u ranu zoru na 11. Lipnja”, *Seljačka sloga*, br. 9, 205.
- “Neki ogranci“. 1940. *Seljačka sloga*, br. 6, 163.
- „Nove Plavnice“, 1939, *Seljačka sloga*, br. 10, 332.
- “Okružnica ograncima, članovima i prijateljima Seljačke Sloge. S odborske sjednice dne 25. rujna 1938. u Zagrebu“. 1938. *Seljačka sloga*, br. 11, 326–328.

- “Osma redovita glavna skupština Seljačke Sloge hrvatskoga seljačkoga prosvjetnoga i dobrotvornoga društva u Zagrebu dne 13. veljače 1938.” 1938. *Seljačka sloga*, br. 3, 80–99.
- “Prosvjetna siela”. 1938. *Seljačka sloga*, br. 3, 108.
- Prosvjetni sabor Seljačke Sloge u Zagrebu 8. – 10.XII.1939. 1940.* Zagreb: Seljačka sloga.
- RADIĆ, Stjepan. 1921. „Hrvatski Seljački Dom“, *Božićnica 1922*, Zagreb: Radićeva Slavenska Knjižara, 104–106.
- SELIGMAN, Adam B. 1992. *The Idea of Civil Society*, New York, Toronto: The Free Press, Maxwell Macmillan.
- “Solidarnost Seljačke Sloge”. 1939. *Hrvatski dnevnik*, 30.9.1939., 8.
- STAUTER-HALSTED, Keely. 2001. *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848 – 1914*, Ithaca, London: Cornell University Press.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2008. *Socijalna povijest knjige. Od početka hrvatskoga narodnog pokreta (1935.) do danas*, knj. III. Zagreb: Školska knjiga.
- STRUVE, Kai. 2006. “Peasant Emancipation and National Integration. Agrarian Circles, Village Reading Rooms, and Cooperatives in Galicia”, Torsten Lorenz (ur.), *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 229–250.
- ŠALIĆ, Tomo. 2006. “Đurdanci u prostoru i vremenu”, u: T. Šalić, Adam Pavić, *Đurdanci kod Đakova*, Đakovo: Matica hrvatska, Ogranak Đakovo.
- ŠUTE, Ivica, 2010. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935. – 1941.*, Zagreb: Srednja Europa.
- ŠUTE, Ivica, 2012. „Trough Concord to Freedom! Economic Concord – an economic organization of Croatian Peasant Party (1935-1941)”, Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk (ur.), *Wies i Ruch Ludowy w Polsce i Europie. W kregu historii i tradycji*, Tom 1, Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Widzial Nauk Humanistycznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, 253–258.
- ŠUTE, Ivica, 2015. „HSS i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga (1935. – 1941.)”, Zorislav Lukić, Hrvoje Petrić (ur.), *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb: Matica hrvatska, 81–98.
- TOMAŠIĆ, Ljudevit, 1939. „Narod sebi! Dom Gospodarske sloge u Zagrebu“, *Božićnica. Seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za prestupnu godinu 1940.*, Zagreb: Radićeva slavenska knjižara, 91–93.
- TROUTON, Ruth. 1952. *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900-1950. A Study of the Development of Yugoslav Peasant Society as Affected by Education*, London: Routledge & Kegan Paul.
- “Već prvi prosvjetni sabor ili kongres hrvatskih seljaka – dobro uspio”. 1940. *Seljačka sloga*, br. 1, 7–13.
- “Veliki prosvjetni sastanak Valpovštine”. 1939. *Hrvatski list*, 7.11.1939., 8.
- “Zadruga Hrvatski seljački dom”. 1939. *Seljačka sloga*, br. 10, 330–331.

THE PEASANT HOMES OF THE CROATIAN PEASANT PARTY (1935-41) – CONCEPT, ACHIEVEMENTS, HERITAGE

During the interbellum, the Croatian Peasant Party and the movement it garnered (the Croatian peasant movement) created the model of *peasant homes* (Croatian: *seljački domovi*) – places intended to become village centres of culture (defined in the broadest possible sense). They were built and later operated exclusively on the principle of self-help. As the Peasant Party was in the opposition government nearly the entire time, they could not count on state support. In other words, everything related to the *homes* was undertaken by the peasants themselves, while the city headquarters ensured only professional advice (financial, legal). The construction of these spaces, which were quite expensive in the context of their rural settings, shows the exceptional driving force of what would today be known as the institutions of civil society. In addition to the fact that their construction displayed a degree of activation, the functions the *peasant homes* were supposed to unify (work on *all* of the needs of the village – administrative, economic, cultural) also displayed the level of activity and decision-making that had been attained regarding local issues. All village institutions (municipal councils, land unions, etc) or associations (especially those tied to the Peasant Party, such as the branches of cultural and educational organization *Seljačka sloga* and of economic organization *Gospodarska sloga*) were meant to operate out of these *homes*. However, this work was tied to the Peasant Party, which vanished in the wake of World War II.

Although the history of the homes after 1945 demands more in-depth study, the current research uses a few select examples to briefly underline the issue of the negation of the *peasant homes' heritage* – not their physical form (the homes still exist) but the principles they operated under until 1945 (involvement in and decision on all local community issues). The homes retained their cultural functions (which changed and followed trends: cinemas, TV halls, discos), and service industry functions (post offices, shops), and even some social state institutions appeared in them (clinics, veterinary services). The homes of the time enabled (to a certain extent) urban cultural trends to be followed and provided some new services that offered a more comfortable life. However, they simultaneously made the village community passive, resulting in its becoming more of a “consumer” and less a “subject”, to use the Peasant Party’s pre-war terminology.

The homes still operate today, albeit left to the enthusiasm of individuals. A crisis can be felt in their work, and many have ceased to function (larger spaces that currently serve only for weddings or occasional parties are not considered *homes* in the current research). The authors thus warn that, without organised resistance (not so much from the state, as this should not be the state’s job, but rather from the developed institutions of civil society), it is difficult to envision the future of culture outside of the dichotomy between professional “producer” and passive “consumer”.

Keywords: „cultural homes“, reading rooms, cultural center, Croatian Peasant Party, cultural politics, cultural transfer

Željko Dugac

SUSRET SEOSKE ZAJEDNICE S NOVIM ZANIMANJEM: SESTRE POMOĆNICE (MEDICINSKE SESTRE) U MEĐURATNOJ HRVATSKOJ

UDK: 614.253.5(497.5)"1918/1941"(091)

614.253.5:316.334.55(497.5)"1918/1941"

Izlaganje sa znanstvenoga skupa

Conference paper

Primljeno / Received: 4. 4. 2018.

Prihvaćeno /Accepted: 16. 4. 2018.

Između dvaju svjetskih ratova razvija se zanimanje sestara pomoćnica (medicinskih sestara) koje se bavi ne samo medicinskim već i socijalnim radom. Prateći tadašnje trendove, medicinske sestre pomoćnice djelovale su u socijalno najugroženijim skupinama, posebice u seoskim krajevima. Pružajući medicinske usluge, sestre ujedno šire polje složenog socijalnog i obrazovnog djelovanja. Njihova je uloga bila vezana za bolesne članove kućanstava, ali i za ostale skupine, primjerice, za nezbrinutu djecu, napuštene žene itd. pa sve do zdravstveno-prosvjetnog rada. Zauzimajući važno mjesto u seoskoj zajednici i nudeći brojne besplatne usluge, koje do tada nisu bile uobičajene i poznate, poticale su postupnu transformaciju seoske zajednice. Primjerice, od stava da je sve što je došlo iz grada i od doktora skupo, nedostupno i neprihvatljivo, prema prihvatanju i gradnji povjerenja te korištenju ponuđenih usluga. Sestrinstvo kao žensko zvanje gradilo je mostove između seoske zajednice, suvremene znanosti, medicine i općenito novog odnosa prema bolesnima i siromašnima. Živeći u samoj seoskoj zajednici i radeći u lokalnim zdravstvenim stanicama, često kao jedini stalni djelatnici, one su ulazile u slojevitost problema na terenu i stvarale prisnije kontakte nego ostali predstavnici medicine i zdravstvenog sustava.

Ključne riječi: povijest medicine, sestre pomoćnice, medicinske sestre, domaćinski tečajevi, tkalački tečajevi, opismenjavanje

*Ovaj je rad nastao u sklopu projekta „Hrvatska znanstvena i filozofska baština: transferi i apropijacije znanja od srednjeg vijeka do dvadesetog stoljeća u europskom kontekstu“ (IP-06-2016-6762) kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost.

UVOD

U ovom će prilogu biti prikazani počeci djelovanja sestara pomoćnica (medicinskih sestara) između dvaju svjetskih ratova u hrvatskim selima. Sestre pomoćnice, kako se tada običavalo reći, bavile su se ne samo medicinskim već i socijalnim radom te su djelovale među stanovnicima iz socijalno i zdravstveno najugroženijih skupina, što je bilo često u seoskim krajevima. Pružajući medicinske usluge, sestre ujedno šire polje složenog socijalnog i obrazovnog djelovanja. Njihova uloga nije bila vezana samo za bolesne članove kućanstva, već i za brojne svakodnevne probleme, čak i za prehranu stanovništva. Zauzimajući važno mjesto u seoskoj zajednici i nudeći brojne besplatne usluge, koje do tada nisu bile uobičajene i poznate, poticale su postupnu transformaciju seoske zajednice. Primjerice, od stava da je sve što je došlo iz grada i od doktora skupo, nedostupno i neprihvatljivo pa do prihvaćanja i gradnje povjerenja te korištenja ponuđenih usluga. Sestrinstvo kao žensko zvanje gradilo je mostove između seoske zajednice, suvremene znanosti, medicine i općenito novog odnosa prema bolesnima i siromašnima. Živeći u seoskoj zajednici i radeći u lokalnim zdravstvenim stanicama, često kao jedini stalni djelatnici, one su ulazile u slojevitost problema na terenu i gradile prisnije kontakte nego ostali predstavnici medicine i zdravstvenog sustava.

U ovom će radu na temelju arhivske građe i relevantnih radova prikazati dio sestrinskog rada u seoskoj zajednici djelovanjem putem tečajeva, i to higijensko-domaćinskih, tkalačkih tečajeva i tečajeva za opismanjavanje seoskoga stanovništva (usp. Dugac 2010, 2015).

HIGIJENSKO-DOMAĆINSKI TEČAJEVI

Higijensko-domaćinski tečajevi između dvaju svjetskih ratova bili su omiljeni načini za poduku seoskih žena o brojnim pitanjima vezanima za kućanstvo, ali i za opću higijenu i zdravstveno ispravno ponašanje. Brojna su društva i udruženja građana organizirala takve tečajeve, međutim, oni se u punoj formi oblikuju tek nakon otvaranja „Škole narodnog zdravlja“ u Zagrebu 1927. godine. Ta ustanova preuzima stručnu brigu o organiziranju tečajeva na terenu, primjerice, od 1927. do 1937. godine „Škola narodnog zdravlja“ organizira čak 262 domaćinska tečaja za 4135 polaznica u Turopolju, Podravini, Zagorju, u kotarevima Jastrebarsko, Karlovac i Vrbovsko te u Lici i Hrvatskom primorju (usp. Prebeg 1938).

Program tečajeva za žene nije obuhvaćao samo kuhanje, već i sve ostalo što se u to vrijeme smatralo potrebnim da žena bude dobra domaćica i mati. Predavanja i praktične vježbe obuhvaćale su teme: prehrana; higijena prehrane; anatomija i fiziologija; bakteriologija; zarazne bolesti; njega djece i njega bolesnika; opća higijena i higijena žene; prva pomoć; domaćinstvo; povrtlarstvo; konzerviranje hrane i mljekarstvo. Nastavni plan domaćinskog tečaja usmjeravao se i na pojedine zdravstvene teme kao što su najčešće bolesti, vrućica, srdobolja, beginje, šuga, kraste, rane, opeklina od vruće vode, prva pomoć, njega bolesnika u kući, čuvanje od zaraza, cijepljenje, domaća ljekarna, najnužnije ljekarije i zavoji u kući, rađanje te njega i odgoj djece (usp. *Glasnik...* 1919).

Ujedno se govorilo o nadriličništву, štetnosti praznovjerja i korištenja usluga tzv. *vračara*, čime se medicinska zajednica u seoskim krajevima željela nametnuti kao jedina nadležna za pitanja zdravlja i bolesti. Nadalje, polaznice tečajeva uvježbavalo se pravilnom čišćenju soba, namještanju kreveta, pogotovo dječjih i bolesnikovih, pranju rublja i sl. Ponekad su se programi tečajeva sastavljali na licu mjesta, ovisno o potrebi zatećenoj na terenu, no uglavnom su postojali planovi napravljeni prije samog tečaja (usp. Dugac 2010: 87-93).

O tečajevima kuhanja u Mraclinu piše Drago Chloupek navodeći kako tečajeve vodi sestra Ani Papailiopoulos i kako traju tri tjedna, obično za petnaestak polaznica (usp. Chouplek 1933: 16-21). U sačuvanim izvorima možemo naći podatke o brojnim organiziranim tečajevima u hrvatskim selima. Primjerice, o higijensko-domaćinskom tečaju koji se održao u Vukomercu od 10. veljače do 10. ožujka 1937. godine, izvještava *Hrvatski dnevnik* u kojem čitamo kako su žene zadovoljne onim što su naučile. Seoski starješina imao je isto mišljenje pa je na pitanje je li zadovoljan novim načinom kuhanja rekao: „Vraga ne! Evo prošli petak, posni dan, jeo sam četiri vrsti jela, da sam se najeo ko puh. Tako mi je prijalo, a poslije sam istom čuo, da je to kuhanio na ulju. Znate, prije smo u petak drugo jeli.“ (usp. *Hrvatski dnevnik* 1937).

Tečajevima su se uvodile nove vrste namirnica i načini pripremanja hrane, ali i novi načini gospodarenja, kao i novi životni stil koji je podrazumijevao gradnju higijenskih objekata poput nužnika, ogradijenih gnojница, higijenskih bunara i perila te uređivanje i pošljunčivanje blatnih dvorišta i putova (usp. *Izvještaj o higijensko-domaćinskom tečaju...* 1937).

TKALAČKI TEČAJ

Uz zdravstvene i socijalne probleme, zanimanje socijalnih medicinara vezivalo se i za problem racionalnog gospodarenja te mogućnosti poboljšavanja ekonomске strane domaćinstva, obitelji te cijele uže i šire zajednice. Bila je to jedna od osnovnih postavki u radu koje su se pridržavali i koja se temeljila na razmišljanjima dr. Andrije Štampara, idejnog vođe. Ističući da zdravstvene i prosvjetne aktivnosti neće biti uspješne ako je standard stanovništva ispod razine snošljivosti, Štampar je jasno odredio smjernice djelovanja socijalnih medicinara, dakle, i sestara pomoćnica (usp. Dugac 2008). Stoga, svi naporci koji su vodili oživljavanju kućne djelatnosti, obrta, izrade ručnih radova i sl. te u seoskim krajevima racionalnije poljoprivredne proizvodnje, koja bi ljudima donijela veći standard, bili suitekako dobrodošli. Poticanje izrade ručnih radova te novih, jednostavnih i bržih načina tkanja bili su prepoznati kao mogućnosti podizanja privrede, posebice u seoskim i prigradskim naseljima u kojima je tradicija uzgoja sirovina (npr. lana), ali i korištenje određenog tipa tkanja i općenito rada tekstilom, već odavno bila prisutna. Škola narodnog zdravlja uključila se u promoviranje novog oblika ručnog tkanja i nastavila aktivnosti koje je nakon Prvog svjetskog rata započela Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju tzv. „Školama za seoske domaćice“. Novi oblik ručnog tkanja podrazumijevao je rad na tkalačkom stanu koji je imao čunak na kotačićima, što je omogućavalo brži i jednostavniji način tkanja nego što je bilo tada uobičajeno na stacionima s ručnim čunkom (usp. Trojan 1940).

Vodenim idejama, započeli su tkalački tečajevi koji su se održavali diljem Hrvatske, a posebice u Mraclinu, gdje ih je osobito dobro prihvaćala lokalna zajednica i gdje su na upoznavanje novih oblika tkanja dolazili i ljudi iz drugih krajeva. Zbog dobrih iskustava ljudi iz Mraclina, krenulo se organizirati i tkalačke tečajeve u okolini Zagreba, ali i ostalim dijelovima Hrvatske. Sestra Anica Kačečnik navodi kako je 1936. godine održan uspješan higijensko-domaćinski tečaj na Žitnjaku. Pri kraju tečaja, na prijedlog sestara, a poticajem žena iz Mraclina koje su sudjelovale na tom tečaju, osnovano je „Društvo naprednih domaćica“ koje je imalo četrnaest članica. Broj članica ubrzo se povećao na dvadeset i devet. Članice su otišle u Mraclin da bi se bolje obrazovale, ujedno pregledale kuće i tkalačke stanove koji su se tamo nalazili. Članice društva potom su zamolile da se i na Žitnjaku održi tkalački

tečaj. Tkalački tečaj održan je od 11. siječnja do 11. veljače 1937. godine. Učitelj tkanja bio je Pavle Trojan. U dokumentima se navodi kako je vidljiv pozitivni rezultat tkalačkog tečaja te kako je „preudešeno“ pet tkalačkih stanova po uzoru na tkalačke stanove koji su bili moderniji i djelotvorniji. Uz tkalačke tečajeve, organizirala su se i zdravstveno-prosvjetna predavanja, a projiciran je i film znakovita naslova „Blago kući gdje se žena uči“. „Društvo naprednih domaćica Žitnjak-Petruševac“ tom se prigodom pokazalo iznimno aktivnim i uspjelo je ospozobiti svoje društvene prostorije. Na kraju tečaja priređena je čajanka kako bi se proslavio završetak tečaja i prva godišnjica društva, što je dodatno utjecalo na zbližavanje seoskog stanovništva, educiranih lokalnih žena i sestara kao predstavnica grada; modernog, novog i *znanstvenog elemenata* kao nečega što se prihvata i koristi i na selu (usp. *Izvještaj o tkalačkom tečaju...1937*).

ZA KULTURNI NAPREDAK I SUZBIJANJE NEPISMENOSTI

S ciljem suzbijanja nepismenosti sestre su kućnim posjetima i tečajevima na terenu trebale prikupljati podatke o nepismenima, ali i podupirati akcije opismenjavanja. Higijensko-domačinski tečajevi bili su izvrsna prilika za opismenjavanje pa su sestre dijelile prosvjetni materijal te upućivale polaznice na kampanju opismenjavanja koju je vodila „Seljačka sloga“, odnosno tečajeve koje je organizirao „Klub ABC“ (usp. Leček 1993; Leček 2003., Leček, Petrović Leš 2010). Inače, „Klub ABC“ tražio je od sestara da prilikom kućnih posjeta u evidencijske kartone upisuju i kakvo je stanje pismenosti u obiteljima kako bi se mogao jasnije vidjeti razmjer nepismenosti te kako bi akcije suzbijanja nepismenosti bile uspješnije (usp. *Dopis...1938*). Sačuvani dokumenti govore kako se higijensko-domačinskim tečajevima planiralo prikupiti i podatke o analfabetima te tečajevima pružiti satove opismenjavanja (usp. *Dopis...1936*). Jasno je da je u opismenjavanju najveću pomoć pružala „Seljačka sloga“ koja je, primjerice, dostavila deset primjeraka besplatnih *Abecedarki* za potrebe „Društva naprednih domaćica Žitnjak-Petruševac“. Gradske zdravstvene odsjek u Zagrebu, u suradnji sa Središtem sestara u Zagrebu, namjeravao je svake subote održati predavanje radi suzbijanja nepismenosti i deset nepismenih seoskih žena naučiti čitanju i pisanju (usp. *Dopis...1940*).

ZAKLJUČAK

U pismu koje je 1944. godine sestra Gema iz Vrapča poslala sestri Anici u „Sestrinsko društvo“ piše da kada ljudi na selu (a Vrapče je u to vrijeme još uvijek bilo selo blizu grada) vide „da nisam gospa koja možda nešto traži... mi počinjemo biti prijatelji.“ (usp. *Pismo...* 1944). Ta opaska sažima namjeru sestara pomoćnica, u početnoj fazi rada na terenu sa seoskim stanovništvom, a to je zadobivanje povjerenja i uspostavljanje

Državna škola za sestre pomoćnice u Zagrebu. Međuratno razdoblje.
Fotograf nepoznat. Privatno vlasništvo.

prijateljstva kako bi ljudi na selu shvatili da oni koji dolaze iz grada nisu oni koji nešto od njih traže, već im žele pružiti besplatnu uslugu koju nisu imali priliku koristiti. Usmjerenost sestara prema korisnicima njihovih usluga, prema ljudima, njihovim emocijama i potrebama očita je i razumljiva. Sestre pomoćnice – medicinske sestre u to su vrijeme bile novo i nepoznato zanimanje, dio nove funkcije zdravstvenog i državnog aparata. Trebale su zadobiti povjerenje seoskog stanovništva, izboriti svoj status i dokazati svoju ulogu. Organiziranje higijensko-domaćinskih tečajeva, tkalačkih tečajeva i pomoći u opismenjavanju stanovništva bili su načini kojima su sestre postupno zadobivale povjerenje, prije svega žena. Postupno su svojim funkcijama ulazile u svakodnevnicu sela, utjecale na modernizaciju i prihvatanje novih znanstvenih i medicinskih spoznaja te njihovo uklapanje u tradicionalno seosko okruženje.

LITERATURA

- CHLOUPEK, Drago. 1933. *O poboljšanju narodne ishrane*. Sestrinska riječ 1, 16-21.
- DUGAC, Željko. 2008. „Svijet kao domovina: Andrija Štampar i njegova međunarodna aktivnost tridesetih godina XX. stoljeća“. U: *Andrija Štampar, Dnevnik s putovanja 1931. – 1938.*, ur. i prir. Ž. Dugac i M. Pećina. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“; Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Srednja Europa : Zagreb, 43-50.
- DUGAC, Željko. 2015. *O sestrama, siromašnima i bolesnima. Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa.
- DUGAC, Željko. 2010. *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosjecišvanje u međuratnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa.
- LEČEK, Suzana. 1993. „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26, 123-150.
- LEČEK, Suzana. 2003. „Seljačka sloga i prva kampanja opismenjivanja u Hrvatskoj (1937.-1941.)“, u: Alexander Buczynski, Stjepan Matković, Milan Kruhek (ur.), *Hereditas rerum Croaticarvm ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 292.-301.
- LEČEK, Suzana i Tihana PETROVIĆ LEŠ. 2010. *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosjedljiva politika Banovine Hrvatske 1939.-1941.* Zagreb: Srednja Europa.
- Nastava iz higijene u našim školama. 1919. *Glasnik Ministarstva narodnog zdravlja* 1, 86-88.
- TROJAN, Pavao. *Ručno tkanje na tkalačkom stanu čunkom s kotačima*. Zagreb: Vlastita naklada 1940.
- PREBEG, Živko. 1938. *Higijensko-domaćinski i tkalački tečajevi u selima Škole narodnog zdravlja. Izvještaj o dvanaestogodišnjem radu*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja, 4-5.

ARHIVSKI IZVORI

Dopis. Središte sestara za Seljačka sloga u Zagrebu. 1940 (od 8.8.). Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1940. HR-DAZG-237 (sign. 25.).

Dopis. Gradsko poglavarstvo za Središte sestara. 1938. (od 17.11.). Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1938. HR-DAZG-237 (sign. 23.).

Dopis. Gradsko poglavarstvo za Gradski školski odsjek. 1936. (od 17.11.). Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1936. – 1937. HR-DAZG-23 (sign. 22/1.).

Dopis. Gradsko poglavarstvo za Središte sestara. 1936. (od 28.9.1936.). Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1935-1936. HR-DAZG-237 (sign. 21/2.).

Izvještaj o higijensko-domaćinskom tečaju. 1937 (ožujak). Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1936-1937. HR-DAZG-237 (sign. 22/2.).

Izvještaj o tkalačkom tečaju, potpisuje sr. Kačečnik. 1937. Središnji ured sestara pomoćnica u Zagrebu. Opći spisi, 1936-1937. HR-DAZG-237 (sign. 22/2.).

Pismo sr. Geme sr. Anici. 1944. (od 21. lipnja, Vrapče). Društvo diplomiranih sestara pomoćnica. HR-DAZG-755 (sign. 16.).

U Vukomercu rade sestre pomoćnice. 1937(15.3.). *Hrvatski dnevnik* 293/2, 7.

A VILLAGE COMMUNITY ENCOUNTERS A NEW PROFESSION: NURSES IN INTERBELLUM CROATIA

Between the two world wars, the profession of nursing was created in Croatia; these nurses did not deal only in medical work, but social work as well. Following modern trends in social medicine at the time, these nurses began working among socially endangered groups, especially in rural areas. Their role was tied to ill members of households and numerous other groups including neglected children, abandoned wives, etc., as well as to medical education. As their role within the rural community grew and they began to offer numerous free services that had not been previously available, they inspired the gradual transformation of the rural community – for example, by moving it from the opinion that everything from the city or from doctors is expensive, unavailable, and unacceptable towards acceptance, building trust, and taking advantage of the services offered. Nursing as a women's profession built bridges between the rural community and modern science and medicine, and created a generally new relationship with the sick and the poor. Living in the rural community itself and working at local clinics, often as the only independent employees, nurses delved into the complexities of issues in the field and built closer contacts than other representatives of the field of medicine and the health system. By offering medical services, nurses also began to expand the field of complicated social and educational work. On the basis of archival material and relevant literature, this paper portrays a part of the work of nurses in the rural community through lectures on hygiene and housekeeping, weaving, and literacy.

Keywords: medicine history, nurse, housekeeping course, weaving course, literacy course

Špela Ledinek Lozej / Saša Roškar

PLANINE V JULIJSKIH ALPAH PRED SODOBNIMI IZZIVI: prima planin pod Montažem in V Bohinju

UDK: 636(234.323.6)

338.48-6:7/8(234.323.6)

Izvirni znanstveni članek

Original scientific paper

Prejem / Received: 16. 5. 2017

Sprejetje / Accepted: 16. 3. 2018

Prispevek na podlagi terenske dokumentacije primerja zgodovinske, ekonomske, socialne in kulturne kontekste dveh planinskih območij v Julijskih Alpah – planine pod Montažem (Italija) in v Bohinju (Slovenija). V 20. stoletju se je tradicionalna stopenjska oblika planinske paše spremenila, in sicer tako v intenzivnosti izrabe planinskih pašnikov, v številu prepašene živine in vpleteneih posameznikov, predvsem pa v vlogi, ki jo je imelo planinsko gospodarstvo v življenju lokalnega in širšega prebivalstva.

Ključne besede: planine, Julijiske Alpe, živinoreja, turizem, planšarske stavbe, Montaž, Bohinj

UVOD

V gorskih območjih je (bila) zaradi geografskih dejavnikov kmetijska dejavnost otežkočena, zato se je že od nekdaj uveljavljala predvsem pašna živinoreja, ki je omogočala tudi gospodarsko izrabo površin nad gozdno mejo. Sčasoma so se tako razvili bolj ali manj kompleksni stopenjski sistemi izmeničnega vrstjenja košnje in paše na vaških travnikih, rovtih, senožetih ozziroma prestajah ter v nižjih in visokih planinah (Cevc 1984; Cole and Wolf 1999; Melik 1950; Netting 1981; Viazzo 1989).

Julijske Alpe, del Južnih apneniških Alp, ki leže v severovzhodni Furlaniji v Italiji in severozahodni Sloveniji, se delijo na vzhodni in zahodni del. Vzhodne Julijske Alpe leže v Sloveniji, manj obsežne Zahodne Julijske Alpe pa v Italiji (z izjemo Kaninske skupine). Klimatske in morfološke značilnosti – od visokih travnih planot na jugovzhodu do strmih skalnih sten na severozahodu, kulturni razločki (prisotnost različnih jezikovnih skupin),¹ predvsem pa konstantno spreminjači se politični

1 Zahodne Julijske Alpe leže na stičišču nemške (v Kanalski dolini), romanske (furlanske in kasneje italijanske) in slovanske (slovenske) jezikovne skupine.

okvirji² in posledična posestna razmerja, so narekovali različne oblike organizacije planinske paše kot tudi različna poimenovanja gorskih pašnikov s pripadajočimi sezonskimi bivalnimi in gospodarskimi poslopij. Na slovensko govorečih območjih se imenujejo povečini *planine* oziroma *planšarije*, nižje ležeče pa *rovti*, *senožeti* oziroma *prestaje*; na nemško govorečih območjih v Kanalski dolini se visoke planine imenujejo *Almen* oziroma *Alpen*, nižje pa *Voralpen* oziroma *Mayen*; na furlansko govorečih območjih v Zahodnih Julijcih in Predalpskem hribovju *mont*; ter v italijanščini *alpi*, *alpeggi* oziroma *malghe*.

Naravnogeografski dejavniki so pomembno vplivali na lego planin, prav tako se planine razlikujejo glede nadmorske višine – od dandanes opuščenega planinskega naselja Predrobac v Nadiški dolini na 225 m nadmorske višine pa do prav tako opuščene planine Zgornji Tosc v bohinjskih planinah na 1812 m nadmorske višine.³ Nadmorska višina in lega sta narekovali vrsto planine – navadno so spomladi sprva pasli na vaških pašnikih, zatem v rovtih, senožetih oziroma prestajah. Sledil je premik pašne živine v nižje planine in poleti v visoke planine. Konec poletja so se v nasprotnem vrstnem redu vrnili v dolino. Morfologija, tj. dostopnost in strmost terena, je vplivala tudi na vrsto živine, ki se je pasla v planini; v preteklosti je bila glavnina planin mešanih, namenjenih tako drobnici kot govedu, šele s prepovedjo kozjereje ter pospeševanjem govedoreje v drugi polovici 19. stoletja, so se uveljavile goveje in ovčje planine (poznamo pa tudi specializirane konjske in volovske planine). Goveje in ovčje planine lahko razlikujemo na mlečne planine, tj. planine v katerih se predeluje mleko, in nemlečne planine, namenjene bodisi klavni oziroma suhi živini.

Družbeni dejavniki so vplivali na razlike glede lastništva ter upravljanja planin. Z ozirom na lastništvo ločimo (a) planine v zasebni lasti (do zemljške odveze sredi 19. stoletja so bili lastniki predvsem fevdalci, kasneje pa tudi manjši posestniki oziroma družbe), (b) planine v skupni lasti (pri čemer je priposestvovanje navadno vezano na posedovanje določenega deleža skupnega zemljишča)⁴ in (c) planine v javni (navadno občinski) lasti. Planinske paše niso nujno koristili lastniki zemljишča,

2 Preko Julijskih Alp je potekala meja Oglejskega patriarhata in kasnejše Beneške republike z Avstrijskim cesarstvom; od 1866 dalje meja med Kraljevino Italijo in Habsburško monarhijo ter, po prvi svetovni vojni, Kraljevino Jugoslavijo; ter po drugi svetovni vojni meja med Italijo in Jugoslavijo ter kasneje Slovenijo.

3 Najvišja še delujoča planina je Velo polje (1693 metrov) v Bohinju.

4 Podrobnejše prim. Kissling-Näf, Volken, Bisang 2002 in Novak 1955.

ampak je bila ta lahko oddana v najem oziroma so imele (in še imajo) posamezne skupnosti v planinah služnostne pravice. Upravljanje planinskega gospodarstva je bilo lahko individualno ali skupno, organizirano v okviru pašnih in kasneje agrarnih skupnosti, sirarskih in rejskih društev ali zadrug. V grobem bi veljalo, da so bile senožetne in nižje planine v zasebni lasti z individualno organiziranim gospodarjenjem, visoke planine pa skupne ali v javni lasti s skupnim upravljanjem planinskega gospodarstva. Pogoste pa so bile tudi kombinirane oblike, na primer, da je bila paša organizirana individualno, sirjenje pa skupno.

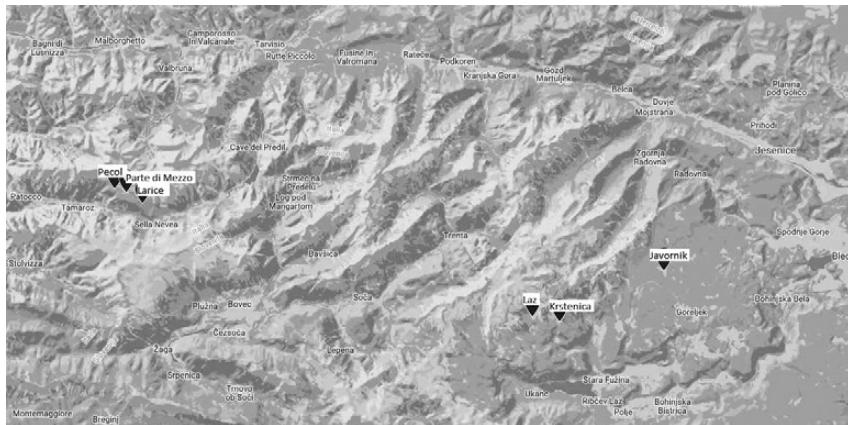
Geografski dejavniki, lastniška ter upravljavaška razmerja ter tip planine so vplivali tudi na morfološko, urbanistično in arhitekturno podobo. Pri tem ločimo planine s posamičnim skupnim gospodarskim in bivalnim poslopjem ter planinska naselja z individualnimi hlevi in bivališči.⁵ Stavbe so bile zgrajene iz lokalnih gradiv – lesa in kamna, ki ju od 20. stoletja dalje spodrivajo beton, pločevina, vlakno-cementna in druga kompozitna gradiva.

Na podlagi geografskih, zgodovinskih, lastniško-upravljavskih in formalnih razlik lahko območje Julijskih Alp razdelimo na tri večja območja, in sicer (1) območje kranjskih oziroma gorenjskih planin (bohinjske, blejske, dobravske, gornjesavske, škofjeloško-selske), (2) posoških planin (trentarske, loške, bovške, kobariške, tolminske, baške oziroma grapske) in (3) zahodnojulijskih planin (kanalske, dunjanske, reklaniške, rezijanske, terske in nadiške). Na naštetih območjih sta se planinska paša in predelava mleka ohranili v različni meri; ponekod so opustili tako pašo kot predelavo mleka, drugod se je ohranila le paša, v redkejših primerih tudi predelava mleka. Ocenjujeva, da je prav predelava mleka eden izmed pokazateljev ohranjenosti oziroma *živosti* planine, saj zahteva dnevno prisotnost rejcev, dodatno delo, organizacijo sistema molže, predelave in distribucije, omogoča pa obenem tudi dodatni zaslužek.⁶ V prispevku bo na podlagi večtedenskega opazovanja z

5 Ta so lahko razpršena oziroma razporejena v gručo, vrsto ali krog.

6 Na celotnem območju Julijskih Alp je bilo v pašni sezoni 2016 osemintrideset mlečnih planin: Bitenjska planina, Gorenjek, Javornik, Konjska dolina Konjščica, Krstenica, Laz, Praprotnica, Uskovnica, Velo polje, Zadnji Vogel in Zajamniki v Bohinju; Lom, Podkuk, Medrije, Sleme, Polog, Pretovč, Razor, Stador na Tolminskem; Božca, Hlevišče, Idrska planina, Kašina, Kuhinja, Leskovica, Zaprikraj in Zaslav na Kobariškem; Duplje in Krnica na Bovškem v Sloveniji; ter planini Karman (it. Cuarnan) nad Guminom in Confin nad Pušjo vasjo v Prealpskem hribovju, Kot v Reziji, Montaž nad Nevejskim sedлом, Plan dai Spadovai in Sompodagna nad Dunjo, ter planini Poccet in Višarje nad Kanalsko dolino v Zahodnih Julijskih Alpah v Italiji.

udeležbo v pašnih sezонаh 1998 in 1999, nadaljnje kontinuiranega terenskega dokumentiranja bohinjskih planin ter terenske dokumentacije podmontaških planin v pašni sezoni 2016 predstavljen in v okviru zgodovinskih, ekonomskih, družbenih in kulturnih kontekstov primerjalno analiziran razvoj ter izpostavljeni izzivi dveh pašnih območij, in sicer planin Pecol, Parte di Mezzo in Larice, združenih v skupni kompleks, imenovan planina Montaž (it. *Malga Montasio*), ter bohinjskih planin Laz, Krstenica in Javornik.

Slika 1: Zemljevid Julijskih Alp z označenimi obravnavanimi podmontaškimi in bohinjskimi planinami. Vir: Google Maps, sestavila Saša Roškar, 2018.

PODMONTAŠKE PLANINE

Planina Montaž obsega v preteklosti ločene planine Pecol, Parte di Mezzo in Larice, deloma pa uporabniki koristijo tudi pašnike sosednjih planin Barboz in zgornji Cregnedul (it. *Cregnedul di sopra*). V preteklosti sta k reklaniškim oziroma kluškim planinam pod Montažem (ozziroma Poliškim Špikom (Tuma 1929:11)) sodili še planini Nevejsko sedlo in spodnji Cregnedul (it. *Cregnedul di sotto*). Najstarejša omemba planine Montaž (*Moltasium*) sega v leto 1085, in sicer kot last benediktinskega samostana Možac v Železni dolini, ki je bil dan v fevd družini Di Prampero. V sledečih stoletjih beležimo številne spore za koriščenje planinske paše, in sicer tako med fevdalci in lokalnimi prebivalstvom (vse do leta 1727, ko so planine Pecol, Parte di Mezzo in Larice dane v trajen najem občinama Kluže in Reklanica), kot tudi med lokalnim

prebivalstvom Reklanice in Kluž na eni in iz Jezerske doline in s Trbiža na drugi strani (Danelutto 2003:103–106).

Najverjetneje so vse do druge polovice 19. stoletja v planini pasli večinoma drobnico pastirji iz furlanskega nižavja okoli Pordenona (Pasut, Romanzin in Bovolenta 2016:48). Govedoreja je izpričana od druge polovice 19. stoletja (Marinelli 1894).

V začetku 20. stoletja so bile omenjene podmontaške planine razdeljene na 16 parcel.⁷ Na vsaki parceli je bila sirarna, namenjena predelavi mleka, shranjevanju sira in namestitvi planšarja, ter hlev (De Gasperi 1914:359–361). Parcele so bile oddane planšarjem, ti pa so sklenili pogodbe s posamičnimi rejci, ki so jim prek poletne sezone pustili živino v varstvo. Zakupniki so morali prednostno sprejeti živino lokalnih rejcev, šele zatem živino iz furlanskega nižavja. Planšarji so skrbeli za živino in predelovali mleko individualno, pašne površine pa so bile skupne (Marchettano 1911:402–409).

Leta 1931, po dolgoletnih sporih z družino Di Pamperi, je občina Kluže dobila v last podmontaške planine. Toda že leta 1936 jih je bila zaradi povojskih dolgov prisiljena prodati. Pod ceno jih je kupil Konzorcij (kasneje Društvo) lastnikov plemenskih bikov iz Vidma (it. *Tenutari stazioni taurine di Udine*), ki je bil v tridesetih letih 20. stoletja ključni akter v povojni obnovi živinoreje v Furlaniji (Danelutto 2003:106–108). Pridobitev podmontaških planin je bila v okviru fašistične režimsko propagande predstavljena kot »vzpostavitev najbolj moderno opremljene planšarije za pašo plemenskih bikov« (Selvi 1936:2).

Po drugi svetovni vojni so investicije v planinsko infrastrukturo olajševali vojaška fortifikacija območja v času hladne vojne ob italijansko-jugoslovanski meji in vzpostavitev turističnega središča na Nevezskem sedlu pod Kaninom. V šestdesetih letih je bila planina – sprva le Parte di Mezzo, kasneje pa celoten kompleks – oddana v najem in upravljanje Zvezi rejcev Furlanije–Julijske krajine (it. *Associazione Allevatori del Friuli Venezia Giulia*). V osemdesetih letih je Društvo rejcev plemenskih bikov dodatno investiralo v elektrifikacijo, ureditev oskrbe z vodo ter namestitev modernega molzišča, pa tudi v turistično infrastrukturo (Pasut, Romanzin in Bonaventa 2016:62–64). Medtem ko so lastniki investirali v infrastrukturo, pa so upravitelji, Zveza rejcev Furlanije–Julijske krajine, intenzivno vlagali v promocijo planine. Ta

⁷ Planina Pecol je obsegala štiri parcele, Parte di Mezzo šest, Larice štiri in Barboz eno (Pasut, Romanzon in Bovolenta 2016:40).

je bila v sinergiji s promocijo sira montaž, čigar prva znana omemba sega v leto 1775, konec 19. stoletja pa se je proizvodnja razširila skupaj z zadružnim sirarstvom po celotni Furlaniji (Ghinetti 1885; Čotar 1988:42–95). Že leta 1955 je bil montaž zaščiten kot blagovna znamka, od leta 1986 kot geografska označba porekla na državni in od 1996 na evropski ravni (Commission Regulation (EC) No. 1107 1996:6; Čotar 1988:42–95; Ledinek Lozej 2016:96–98).

Če je bilo v začetku 20. stoletja v treh planinah Pecol, Parte di Mezzo in Larice preko poletja prepasenih okoli 670 glav goveje živine (Marchettano 1911:404), se danes prepase okoli 120 molznic in pol toliko telet. V pašni sezoni predelajo 150 ton mleka (oziroma 1700 kg dnevno) (Pasut, Romanzin in Bovolenta 2016:24).

Ugodna geografska lega, infrastrukturna urejenost in dostopnost planine, predvsem pa splet zgodovinskih okoliščin v povezavi z intenzivno podporo agrarne politike ter s promocijo blagovne znamke in kasneje geografske označbe sira montaža, so prispevale k veliki prepoznavnosti planine in intenzivni turistični dejavnosti.

Slika 2: Parte di Mezzo. Fotografija: Špela Ledinek Lozej, 2016.

BOHINJSKE PLANINE

Bohinj je območje, kjer je imelo planšarstvo s kompleksnim stopenjskim sistemom izmenjanja paše in košnje med dolinskimi pašniki in travniki, rovti, nižjimi in visokimi planinami pomembno vlogo vsaj od poznega srednjega veka dalje, ko so znane prve omembe planin – med bohinjskimi planinami se prva omenja Javornik leta 1377 (Kos 1960:136).⁸ Ob koncu 19. stoletja vzpostavljeni skupno sirarstvo je imelo do sredine 20. stoletja zelo pomembno gospodarsko vlogo. Za razliko od podmontaških planin, v katerih so lastniki, torej fevdalci in kasneje občina, oddali v najem parcelo s pripadajočimi objekti in skupno pašo, pa so v bohinjskih planinah pasli stalni pašni upravičenci, ki so na skupnem zemljišču postavili tudi lastniške objekte – stanove, v katerih so bivali *majerji*. *Majerji* so v planini skrbeli za živino in do uvedbe skupnega sirarstva tudi predelovali mleko. Skupna predelava mleka – organizirana sprva v okviru sirarskih društev in kasneje zadruge – je po drugi svetovni vojni zaradi spremenjene kmetijske politike postopoma razpadala. Leta 1971 je Kmetijska zadruga v Bohinju prenehala z nastavljanjem sirarjev v planinah; delovala je le še sirarna v Srednji vasi (Novak 1987). V prvi polovici 20. stoletja je bilo v Bohinju vsaj 52 planin, v letu 2016 pa 37 planin in senožeti, od tega 12 mlečnih.⁹ Kompleksen sistem stopenjske paše se je poenostavil – v večini primerov gre danes živila iz vaških pašnikov v sredini junija naravnost v visoke planine brez vmesnih stopenj. Zaradi specifičnih posebnih razmer – priposestvovanja v visokih planinah in lastništva v nižjih planinah – pa se je ohranilo več kot tisoč planinskih objektov (stanov, staj, hlevov s seniki, sirarn), med katerimi datirajo posamični tudi še v prvo polovico 19. stoletja.

V nadaljevanju bodo predstavljene tri – z ozirom na arhitekturno in organizacijsko ohranjenost ter nosilstvo gospodarske dejavnosti in gibalja razvoja – različne planine, in sicer Laz, Krstenica in Javornik.

Laz je visoka planina v lasti upravičencev Agrarne skupnosti Stara Fužina – Studor. V preteklosti¹⁰ je bila zelo pomembna bohinjska plani-

8 Planine se omenjajo v urbarjih o plačilu davka v siru ter v sporih glede pravice do paše na posameznih planinah (Kaspert 1891, Kos 1960, Melik 1950).

9 Leta 1966 se je v bohinjskih planinah prepaslo 1220 glav goveje živine (Vojvoda 1995:20), leta 2016 pa le še 519 (Jovič 2016:15). Večina bohinjskih planin danes leži na območju Triglavskega naravnega parka.

10 V srednjeveških dokumentih je bila imenovana Debeli vrh (kot se imenuje bližnji vrh), poimenovanje Laz oziroma V Lazu zasledimo od konca 15. stoletja (Kos 1960:131; Melik 1950:53).

na zaradi zagotovljene oskrbe z vodo preko celega poletja. Današnje planinsko naselje sestoji iz devetnajstih stanov,¹¹ sirarne¹² in dveh lovskih koč Triglavskega narodnega parka, ki sta bili preoblikovani iz nekdanjih stanov. Stavbe v planini so razmeroma dobro ohranjene, kar lahko pripišemo tako odmognjenosti in donedavni nedostopnosti planine za motorna vozila,¹³ kot tudi dejству, da imajo pastirske stanove v najemu različni umetniki, ki so s svojim zanimanjem sodelovali pri kodifikaciji dediščine, ozaveščanju lokalnih uporabnikov ter promociji v širši javnosti. V nasprotju z dobro ohranjenim stavbarstvom pa se sama dejavnost planinske paše ni ohranila v tolikšni meri. V pašni sezoni 2015 sta v planino prgnala le še dva posestnika: kmet in sirar izpod Studora, ki je s pomočjo družine v planini prepasel 13 glad svoje goveje živine (Jovič 2016), v najeti skupni sirarni predeloval mleko v sir, maslo in sirarsko skuto, ki jih povečini proda v planini, ter starejša *majerica*, ki je imela v oskrbi čredo koz različnih gospodarjev (Peče 2018). Zaradi različnih interesov, če ne celo izključujočih se vizij planinskega gospodarjenja in

Slika 3: Laz. Fotografija Špela Ledinek Lozej, 2012.

11 Značilni bohinjski stanovi na visokih fužinarskih planinah so nadstropni – pod eno streho sta združena bivališče za pastirja v nadstropju in odprta staja za živino pod njim.

Lahko so deloma prislonjeni na pobočje, slone na lesenih kobilah, kamnitih podstavkih ali suhem zidu. Podrobno o bohinjskih stanovih prim. Cevc 1989, 1992 in Novak 1992.

12 Sirarna je bila zgrajena leta 1900 z državno podporo (Novak 1987:78); prvič je bila obnovljena v sedemdesetih letih, ko so kotel na vratilu (*cganu*) zamenjali z vzdanim; drugič leta 2003 (potem ko jo je leta 1991 poškodoval plaz); ter nazadnje jeseni 2012, ko so zamenjali strešno kritino in dotrajana bruna.

13 Jeseni 2014 je bila nelegalno vzpostavljena traktorska pot od planine Dedno polje do planine Laz ter leta 2015 urejen vodovod.

življenja, nista pasla skupaj, kot je bilo v navadi do sedemdesetih let 20. stoletja, marveč individualno.

Medtem ko je iz arhitekturno-konservatorskega vidika Laz ena izmed najbolje ohranjenih bohinjskih planin, pa se pretekla skupna organizacija paše in predelave mleka ni ohranila. Slednja se je – v nekoliko modificirani obliki – ohranila v planini **Krstenica**.

Planino Krstenica, ki je izvorno pripadala fužinarski in studorski srenji, je češnjanska srenja¹⁴ dobila v koriščenje šele v srednjem veku (Ceklin 1977:67–74; Kos 1960:133–134). Planina je bila sprva locirana višje, na današnjem mestu se je ustalila v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bila zgrajena tudi skupna sirarna. Mleko je predeloval zadružni sirar, pri pomoči (*tretinjenju*) pa so se vrstili pastirji, ki so sicer individualno molzli in skrbeli za živino (Ledinek Lozej 2002; Novak 1995). Od sedemdesetih let, ko je bohinjska zadružna prenehala gospodariti s planinami, pa do pašne sezone 2015 je sirjenje in pašo prevzela zavzeta *majerica*, ki so ji okoliščine omogočale, da je skoraj trideset pašnih sezont preživel v planini, kjer je skrbela za živino rejcev iz Zgornje bohinjske doline. Pomagali (*tretinili*) so ji v prvi vrsti otroci lastnikov živine; na Krstenici so tako poletja preživele tri generacije otrok, ki so se navezale na planino in priučile dela. Delo z mladimi se je obrestovalo, kajti v pašni sezoni 2016 je vodenje planine prevzela 19-letna Češnjanka, ki je poprej poletja preživljala v planini.¹⁵

Slika 4: Delo v sirani, Krstenica. Fotografija: Špela Ledinek Lozej, 2010.

¹⁴ Dandanes upravičenci Agrarne skupnosti Bohinjska Češnjica, Jereka, Podjelje, Koprivnik.

¹⁵ Skupna skrb za živino se v planini Krstenica kaže tudi v manjšem padcu prek poletja prepašene živine – leta 1958 skoraj 82 glav goveje živine (Vojvoda 1995), v letu 2015 pa 33 glav (Jovič, 2016:16).

Tretji primer ohranjene mlečne planine je planina **Javornik** na Pokljuki, ki je v lasti Agrarne skupnosti Gorjuše – Nomenj. Planina Javornik je tako glede lege – upravno je to bohinjska planina v gorjanskem območju, kot glede arhitekture – za planino so značilni večlastniški¹⁶ nadstropni stanovi s hlevi spodaj in v pristreških ter samostojni pritlični hlevi – *tamarji*. Ker pašna srenja Gorjuše – Nomenj ni imela nižje planine, sodi Javornik med visoke planine z največ – kar 85 – dnevi paše (Vojvoda 1965:175). Paša mlečne živine se je ohranila tudi v drugo polovico 20. stoletja, ker so zaradi dobrih prometnih povezav po letu 1971 mleko vozili v mlekarno v Srednji vasi (Novak 1987:81); tako da je bila Javornik prva planina, ki je dobila zunanje molzišče.¹⁷ V planini so pričeli vnovič predelovati mleko v pašni sezoni 2013. Paša in predelava sta organizirani v okviru agrarne skupnosti, ki prek pašne sezone najame sirarja in odkupi od lastnikov živine mleko po višji ceni kot dolinske mlekarne. Izkupiček od prodaje mlečnih izdelkov v planini ostane tako agrarni skupnosti. Vnovična vzpostavitev predelave mleka v planini je predvsem

Slika 5: Dušan Jović, lokalni kmetijski svetovalec, ob odprtju prenovljene sirarne, Javornik. Fotografija: Špela Ledinek Lozej, 2013.

¹⁶ Stanovi so praviloma dvolastniški in imajo notranjost organizirano tako, da ima vsak lastnik svoje ognjišče. Čeprav so *majerji* živeli v skupnem objektu, je vsak skrbel za svoje gospodinjstvo (prim. Novak 1992).

¹⁷ V letu 1958 se je v planini prepaslo 154 glav živine (Vojvoda 1995), kasneje se je število zaradi prepovedi paše v gozdu zmanjšalo. V letu 2015 je bilo v planini 46 glav goveje živine (Jović 2016:16).

zasluga dolgoletnih prizadevanj kmetijske pospeševalne službe v okviru projekta Sirarska pot ter občinske in evropske finančne pomoči. Planina Javornik je primer prožnega prilagajanje rejcev novim gospodarskim okoliščinam. Planina pa je zanimiva tudi zato, ker so člani agrarne skupnosti – kljub legi planine znotraj enega najbolj obiskanih območij Triglavskega naravnega parka in za razliko od nekaterih drugih bližnjih planin (npr. Goreljek) – uspeli uspešno preprečiti dolgoročno oddajanje planšarskih objektov najemnikom in tako ohraniti kmetijski značaj planine.

SODOBNI IZZIVI

a) **Opuščanje kmetijske rabe in povečevanje turistične izrabe planin**

Od sedemdesetih let 20. stoletja lahko tako v Furlaniji kot v Sloveniji sledimo procesom deagrarizacije, opuščanja pašne živinoreje in (iz)rabe planin. Zaradi sočasne rasti turistične industrije je seveda vzniknila dilema med prepuščanjem planinskih naselij propadanju oziroma turistični izrabi. Vprašanje je bilo zaradi številčnosti planšarskih stavb¹⁸ kot tudi zaradi vključenosti v območje Triglavskega naravnega parka aktualnejše v Bohinju,¹⁹ kjer zasledimo prve najemnike v zimskem času in posledično modernizacijo stanov že v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, kot tudi že prve vikende, bodisi kot spremenjene pomožne kmetijske objekte ali kot nove gradnje. Kljub enotnosti varstvene stroke (Lukan Klavžer 2006) ter izrecni prepovedi gradnje počitniških objektov z Zakonom o Triglavskem naravnem parku leta 1981 so se številni stanovi spremenili v počitniška bivališča, kar povzroča dandanes tudi številne okoljske probleme (npr. povečevanje porabe pitne vode, neurejene odpadne vode, pritiske za urejanje dostopov za motorna vozila). Za razliko od bohinjskih planin, je bil razvoj podmontaških planin že od tridesetih let 20. stoletja centraliziran, sprva namenjen reji plemenskih bikov,

18 Srednje velika bohinjska kmetija je imela v preteklosti v različnih planinah vsaj pet kmetijskih objektov, ki jih danes praviloma ne potrebujejo več za kmetijsko rabo.

19 Navedena problematika je bila leta 2006 izpostavljena na posvetu Triglavskega naravnega parka (Lukan Klavžer 2006), pri čemer je konservatorska stroka zagovarjala stalničče, da je obnova stavb mogoča in potrebna le v primeru kmetijske dejavnosti (Bizjak 2006:11; Cevc 2006:35; Knific 2006:70). Novi Zakon o Triglavskem naravnem parku iz leta 2010 (ZTNP-1) je navedeno tudi uzakonil. Ker pa dilema v praksi do danes ni razrešena, je Občina Bohinj leta pripravila strategijo trajnostnega razvoja planin (Zupan idr. 2018).

kasneje paši telet, v zadnjih desetletjih pa je postalo območje planine Pecol – poleg nekaterih karnijskih planin (npr. Pramosio) – eno izmed najbolj množično obiskanih poletnih turističnih središč. Upravljalec, Zveza rejcev Furlanije–Julijske krajine, je načrtno oblikovala turistični produkt, ki ni bil, kot v Bohinju, prepuščen stihiji posamičnih lastnikov. Vendar pa je bilo lokalno prebivalstvo na ta račun oropano možnosti lastnih iniciativ razvoja. Množični obisk pa je planino prelevil v kuliso turistične industrije.

Osnovno vprašanja ostaja: kako uravnovesiti pozitive učinke turizma, torej možnost prodaje mlečnih izdelkov v planinah in posledično ekonomsko vzdržne pogoje za ohranjanje planinske paše, z negativnimi, torej s preobremenjenostjo okolja ter turističnim prilaščanjem planinske krajine.

Slika 6: Spremembe pomožnik kmetijskih objektov v počitniške pogosto ne upoštevajo tipologije planine glede gradbenih materialov in oblikovanja, ampak se zgledujejo po romantični podobi o lastni hiški v Alpah. Planina Uskovnica. Fototeka ZVKDS OE Kranj, fotografija: Saša Roškar, 2012.

b) Dostopnost planin in udobje stanov

Vse še delujoče mlečne planine so dandanes dostopne za motorna vozila,²⁰ kar olajšuje transport sira iz in vsega potrebnega v planino. Če je bila pretekla stavbna tipologija s smotorno zasnovanimi bivalnimi in gospodarskimi objekti sad odmaknjenosti planinskih naselij in nujnosti uporabe razpoložljivih gradiv (les, kamen, občasno še apnena malta), ki po propadu ne onesnažujejo okolja, pa se dandanes dotrajani stavbni elementi nadomestijo z novimi, napravljenimi v dolini ali celo prefabriciranimi. Pri posegih na tradicionalnih objektih tako največkrat prevlada cenovna in izvedbena racionalnost.²¹ Slednje pa je tudi posledica individualizacije stroškov za vzdrževanje planine: v preteklosti so imeli pašni upravičenci poleg paše tudi pravice do uporabe lesa za kurjavo in obnovo stavb (Novak 1955:302; Vojvoda 1965:166), danes pa agrarne skupnosti vzdržujejo s skupnimi sredstvi le skupne objekte (sirarne), stroški za vzdrževanje posameznih stanov pa so – ne le v nižjih in sezonžetih planinah, ampak tudi v skupnih visokih planinah – prepuščeni lastnikom stavb.

Slika 7 in 8: Obnovitveni posegi pogosto spreminjajo dragoocene stavbarske elemente. Na bohinjskih visokih planinah se pojavljajo ostrešja *na kašto*, ki jih zaradi ekonomičnosti izvedbe nove kritine ali nepoznavanja starejših krovskih tehnik spreminjajo.

Slika 7: Planina Dedno polje, Fototeka ZVKDS, OE Kranj, foto: Saša Roškar, 2012.

Slika 8: Planina Laz, Fototeka ZVKDS, OE Kranj, foto: Saša Roškar, 2013.

²⁰ Nazadnje je bila leta 2014 urejen dostop do planine Laz, prim. op. 12.

²¹ Mednje sodijo tudi posledice globalizacije, kot je npr. praksa, da je ugodnejše pripeljati lesene skodle iz drugega konca Slovenije kot jih izdelati v planini.

Zaradi manjšega števila objektov, ki so jih lastniki (sprva fevdalci, zatem občina in naposled Društvo lastnikov plemenskih bikov) skupaj s parcelo oddajali v najem, je bil proces modernizacije podmontaških planin centraliziran, zložnejši, a nič manj intenziven od tridesetih let dalje. Rezultat je razdelitev dejavnosti po posameznih planinskih kompleksih: tako je Pecol namenjena v prvi vrsti turistični dejavnosti (sirarna, gostinsko-namestitveni objekt, molzišče), Parte di Mezzo in Larice pa namestitvi živine in osebja, pri čemer so skušali v meri, kot se je le dalo, ohraniti stavbne lupine.

Prvi val modernizacije je v bohinjske planine prinesel skupne sirarne, v nadaljevanju pa so spremembe pospešili spremenjeni bivalni standardi, najprej najemnikov (turistov) in naposled tudi samih lastnikov (npr. uvajanje štedilnikov namesto odprtih ognjišč).²² Na drugi strani pa so, kot smo videli v planini Laz, prav najemniki, ki stanove uporabljajo kot počitniška bivališča, pogosto sodelovali pri prepoznavanju in kodifikaciji posamičnih prvin (npr. ostrešje *na kašto*, odprta ognjišča, posamezni elementi notranje opreme) kot dediščine ter ohranjanju le-teh.

Slika 9: Petričev stan v Planini Laz z vrezano letnico 1876 – eden zadnjih stanov v fužinarskih planinah z ohranjenim lesenim ognjiščem. Planina Laz, Fototeka ZVKDS, OE Kranj, foto: Saša Roškar, 2012.

²² Danes se oziramo na življenje planšarjev nekoč z romantično nostalgijo in pozabljamom, da so razmere, v kakršnih so živelji še pred nekaj desetletji, danes popolnoma nesprejemljive in, kot meni Križnar, tudi ne več nujne (Križnar 2006:19).

c) Znamčenje

Prepoznavnost sira montaž in planine Montaž se je gradila vzajemno. Sir montaž je postal poznan proizvod furlanskih zadružnih sirarn, od srede 20. stoletja regionalna blagovna znamka in kasneje zaščitena označba porekla na evropski ravni. Ker pa se je sama proizvodnja montaža razširila po celotni Furlaniji in celo Benečiji (it. Veneto), je Konzorcij za varstvo sira montaž (it. *Conzorzio per la tutela del formaggio Montasio*) poleg sira montaž z geografsko označbo porekla uvedel še dve znamki, in sicer planinski montaž, torej montaž, proizведен iz mleka krav, ki se pasejo v planinah pod Montažem, ter montaž iz mleka krav italijanske simentalke (it. *pezzata rossa*) (prim. Bovolenta and Romanzin 2014:23; Ledinek Lozej 2016:97). Na drugi strani pa blagovne znamke in geografske označbe niso imele večjega vpliva na proizvodnjo mlečnih izdelkov v bohinjskih planinah. Mohant, ki se je nekoč proizvajal tudi v planinah, predvsem v nižjih in senožetnih, ima sicer zaščiteno označbo porekla (Commission Implementing Regulation (EU) No 1163 2013:13), toda certifikat ima med planinskimisirarji le en proizvajalec, ki mleko predeluje poleg v domači sirarni še v planini Laz. Seveda pa je necertificirano različico mohanta moč dobiti in okusiti tudi v drugih planinah. Na drugi strani pa je bohinjski sir – sir, ki naj bi se v preteklosti proizvajal v zadružnih bohinjskih sirarnah, tako planinskih kot dolinskih –, sirarna v Srednji vasi (danes Bohinjska sirarna v Srednji vasi) leta 1999 registrirala kot blagovno znamko, in sicer s pripisom »posebna vrsta ementskega sira« (Bohinjska sirarna 2017). V planinah so zaradi tržnih razlogov bolj naklonjeni proizvodnji manjših poltrdih sirov, katerih zorenje je krajše od zorenja velikih hlebcev bohinjskega sira, in imajo manj pikanten okus kot mohant (Ledinek Lozej 2013). Občinski zavod Turizem Bohinj je v zadnjih letih vzpostavil blagovno znamko Bohinjsko s pomočjo katere izvajajo intenzivno promocijo pridelkov, izdelkov in kulinarike iz Bohinja. Dokaj uspešni marketinški promociji pa v tem trenutku umanjka skupno trženje in dostopnost posameznih produktov izven lokacije pridelave in predelave.

d) Folklorizacija življenja

Odnos nosilcev dejavnosti do tradicije je ambivalenten. Pravzaprav se vsi še aktivni rejci živine v planinah sklicujejo na tradicijo planinske paše ter pravice, ki jim iz tega pritičejo. Obenem zaradi ohranjanja dejavnosti in kulturne krajine pričakujejo razumevanje s strani institucij glede

posegov, ki jih predpisi ne omogočajo (npr. vzpostavitev povezav, ki bi omogočile dostop bohinjskih planin za motorizirana vozila). Drugačno razmerje do tradicije pa je berljivo v poskusih predstavljanja tradicionalnega planšarskega življenja občinstvu, pri čemer so kot tradicija odbrane izolirane kulturne prvine, pogosto stereotipizirane, ki učinkovito komunicirajo s širšo javnostjo. V Bohinju tako od leta 1954 vsako jesen poteka Kravji bal, folklorna prireditev, ki naj bi bila povezana z zaključkom planinske paše. Dejansko pa gre pravzaprav za folklorno prireditev v dolini, ki označuje nekakšen javni zaključek planinske paše, vendar je sama prireditev le predstava, folkloristični konstrukt ter »sekundarna v širši zgodbi o vlogi živinoreje v lokalnem okolju« (Habinc 2013). Primerljivo velja tudi za rekonstrukcijo odgona živine iz planine Pecol, ki jo drugo nedeljo v septembru organizira Društvo rejcev Furlanije – Julisce krajine in Združenje planšarjev Karnije in Kanalske doline (it. *Cooperativa malghesi Carnia – Val Canale*). Po nekajurni hoji v dolino pričakajo s cvetjem ozaljšane krave in goniče harmonikaši in novinarji. Toda že čez nekaj ur odpelje krave nazaj v planino tovornjak, kjer ostanejo do uradnega zaključka sezone. Poleg razvpitega Kravjega bala sva v Bohinju dokumentirali tudi manjše pobude, ki tradicijo uporabljajo v

Slika 10: Uprizontitev prigona živine iz planine Pecol na Nevejsko sedlo.
Fotografija: Špela Ledinek Lozej, 2016.

tržne namene. Sirar, ki poleti pase v planini Laz, je za potrebe prodaje na tržnicah in za posebne dogodke sestavil premično sirarno, v kateri je mogoče prikazati sirarske postopke, pri katerih se lahko preizkusijo tudi obiskovalci (Predstavitev 2017). K predstavitvi sodi tudi kostumiranje v tradicionalno nošo. Podobne prireditve so tudi odgon živine v planino z delavnico izdelovanja vencev iz zelenja za krave, izdelovanje pastirskih palic ipd. (Ledinek Lozej 2013). Obiskovalcem, ki iščejo pristnost in pravo domačo hrano, je – namesto vedenja o dejanski kompleksnosti vsakdana, razmerij in aktivnosti – predložena instantna in enoznačna predstava, ki krepi romantične podobe o planšarskem življenju v preteklosti.

ZAKLJUČEK

Tako v podmontaških kot v bohinjskih planinah lahko v drugi polovici 19. stoletja sledimo primerljivemu razvoju pospeševanja izrabe planinske paše in uvajanja sodobne skupne predelave mleka. V 20. stoletju pa sta se območji različno razvijali, kar lahko pripišemo razlikam v lastništvu in upravljanju planin ter kmetijskim politikam. Podmontaške planine so bile z izjemo kratkega obdobja javne lasti vseskozi v zasebni lasti, in v upravljanju najemnikov. Bohinjske planine so bile od odkupa služnostnih pašnih pravic sredi 19. stoletja v skupni lasti srenj, kasneje agrarnih skupnosti, od srede 20. stoletja pa do ponovne vzpostavitve agrarnih skupnosti pa v državni lasti. Podmontaške planine so primer s strani kmetijske politike intenzivno podprtega razvoja v rejo plemenske živine in proizvodnjo s prepoznavno blagovno znamko in kasneje z geografsko označbo promoviranega živilskega proizvoda ter v turizem usmerjenega planinskega gospodarstva. Na drugi strani pa je bilo preživetje bohinjskih planin v drugi polovici 20. stoletja prepuščeno stihiskim rešitvam – interesom in delovanju posameznikov, lokalnih skupnosti in lokalne kmetijske pospeševalne službe. Pašne skupnosti posamičnih planin se izzivov lotevajo različno – v Lazu je skupnosti sistem paše in predelave mleka zaradi različnih interesov vpletenih razpadel in ga sedaj ohranjajo posamezniki; na Krstenici sta se skupna paša in predelava mleka ohranili spričo prizadavanj posameznikov in uspešnega medgeneracijskega prenosa znanja; v planini Javornik pa je vnovičen zagon sirarne dokaz prizadavanj kmetijske pospeševalne službe. Oživljanje planin, interes za predelavo mleka ter vnovično delovanje

desetletja zaprtih sirarn, je večinoma sad tržnih interesov. Zaradi velikega povpraševanja se proizvajalci v planinah ne povezujejo (z izjemo s strani kmetijske pospeševalne službe vpeljane Sirarske poti) oziroma odločajo za blagovne znamke ali geografske označbe.

Primerjava območij je zanimiva tudi z vidika ohranjanja planšarskega stavbarstva. Zaradi specifičnih posebnih in upravljavskih razmerij ter stopenjske paše se je v Bohinju ohranilo prek tisoč objektov, ki spričo deagrarizacije in opuščanja poletne paše večinoma niso več v kmetijski rabi. Območje bohinjskih planin je skoraj v celoti vključeno v Triglavski narodni park. Varstvene stroke imajo že desetletja izoblikovano stališče, da sprememba namembnosti pomožnih kmetijskih objektov ni dopustna, niti je predpisi ne dovoljujejo. Kljub temu prevladuje miselnost, da tudi uporaba objektov v turistične namene omogoča ustrezno ohranjanje stavbnega fonda. Ker normativni ukrepi v zadnjih desetletjih niso bili uspešni in se degradacija kulturne krajine ne zmanjšuje, je potrebno iskati drugačne načine osveščanja uporabnikov o stavbnih in krajinskih kvalitetah. V podmontaških planinah je zaradi drugačnih lastniško-upravljavskih razmerij mnogo manj objektov. Opuščanje, obnova in spremembe namembnosti so potekale načrtno; v turistične (gostinsko-namestitvene) namene je bil spremenjen le osrednji del planine Pecol, medtem ko so ostale stavbe ohranile kmetijsko namembnost.

Planinsko gospodarstvo je bilo tako v preteklosti kot je še danes kompleksen sistem povezanosti prebivalstva z okoljem. Za uravnoteženo delovanje je poleg interesa posameznikov nujno sodelovanje skupnosti in vpetost v širše družbene okvire. Vključevanje v širše družbene okvire, ki med drugim določa tudi ekonomijo pašne živinoreje in predelave mleka, je – kot izpričuje primer podmontaških planin – ključno za gospodarsko učvrstitev, mnogo bolj kot romantizirane podobe planšarskega življenja na folklornih prireditvah, ki jih rejci sicer lahko izkoriščajo v promocijske in tržne namene. In če v Bohinju izkoriščajo Kravji bal in manjše folklorne dogodke pletenja vencev in krašenja pastirskih palic v turistične oziroma tržne namene, pa velja za podmontaške planine prav nasprotno – uprizoritev odgona iz planine organizirajo v sicer turistično oblegani planini rejci živine skoraj izključno zase ter za sorodnike, znance in domačine – sir se tako ali tako proda v planini.

Zahvala

Raziskovalni rezultati so bili delno sofinancirani v okviru Operativnega regionalnega programa Evropskega socialnega sklada 2014–2020 Avtonomne dežele Furlanije – Julijske krajine (Prioritetna od 3 – izobraževanje in usposabljanje, Program št. 26 – mobilnost raziskovalcev, TALENTS³ štipendijski program).

LITERATURA IN VIRI

- BIZJAK Janez. 2006. »Spreminjanje kulturne krajine ter dvajsetletne izkušnje pri varovanju in ohranjanju stavbne dediščine v Triglavskem narodnem parku (1983–2003)«, *Razprave in raziskave* 12, 7–11.
- Bohinjska sirarna. 2017. »Zaščitni znak«, http://www.sir.si/zascitni_znak.html (dostop 15. 5. 2017).
- CEKLIN, Franc. 1977. »Bohinj in Triglav«, *Planinski vestnik* 77/2, 65–79.
- CEVC, Tone. 1984. *Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem: Kulturnozgodovinski in etnološki oris*, Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CEVC, Tone. 1989. »Domneve o stavbnem izviru dveh tipov planšarskih koč na planinah v Sloveniji«, *Traditiones* 18, 125–130.
- CEVC, Tone. 1992. *Bohinj in njegove planine: Srečanja s planšarsko kulturo*, Radovljica: Didakta.
- CEVC, Tone. 2006. »Obnoviti ali plačati davek času?«, *Razprave in raziskave* 12, 31–35.
- COLE, John W., Eric R. Wolf. 1999 (1974). *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
- Commission Implementing Regulation (EU) No 1163. 2013. “Commission Implementing Regulation (EU) No 1163/2013 of 7 November 2013 entering a name in the register of protected designations of origin and protected geographical indications [Mohant (PDO)]”. Official Journal of the European Union L 309, 13. http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2013.309.01.0013.01.ENG&toc=OJ:L:2013:309:TOC (dostop 15. 5. 2017).
- Commission Regulation (EC) No. 1107. 1996. “Commission Regulation (EC) No. 1107/96 of 12 June 1996 on the registration of geographical indications and designations of origin under the procedure laid down in Article 17 of Council Regulation (EEC) No 2081/92”. Official Journal L 148, 1–10. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31996R1107&from=EN> (dostop 15. 5. 2017).
- ČOTAR, Danijel. 1988. »Il Montasio dalla A alla Z: Tradizione e Technologia«. V *Montasio, un sapore infinito*, ur. Giancarlo Ricci. Udine: Consorzio per la Tutela del Formaggio Montasio, 41–110.
- DANELUTTO, Antonino. 2003. »Le malghe del Montasio«. V *Canal del Ferro e Valcanale nel tempo: Relazioni al convegno “Aspetti storici, economici e culturali del Canale del Ferro e della Valcanale” - Malborghetto, 4 ottobre 2003*, ur. Emilia Mirmina, Padova: Cleup, 104–116.

- DE GASPERI, Giovanni Battista. 1914. »Le casere del Friuli«. *Rivista Geografica Italiana* 8, 295–461.
- HABINC, Mateja. 2013. »Tradicionalnost prireditev Kravji bal, Vasovanje in Kmečka ohcet v Bohinju s perspektive njihovih organizatorjev«, *Traditiones* 42/2, 85–104.
- GHINETTI, Guglielmo. 1885. *Le latterie sociali del Friuli al concorso provinciale del maggio 1885: Relazione*, Udine: Tipografia di Giuseppe Seitz.
- JOVIČ, Dušan. 2016. *Paša in planšarstvo na bohinjskih planinah - pogled v prihodnost - diplomsko delo*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za zootehniko.
- KASPRET, Anton. 1891. »Razmere gorenskih kmetov okoli leta 1500: Po arhivskih virih spisal«, *Ljubljanski zvon* 11/4, 202–208.
- KISSLING-NÄF, Ingrid, Thomas Volken in Kurt Bisang. 2002. »Common property and natural resources in the Alps: The decay of management structures?«, *Forest Policy and Economics* 4, 35–147.
- KNIFIC, Vladimir. 2006. »Izkušnje in usmeritve pri ohranjanju stavbne dediščine v bohinjskem delu Julijskih Alp«, *Razprave in raziskave* 12, 69–74.
- KOS, Milko. 1960. »O nekaterih planinah v Bohinju in okoli Bleda«, *Geografski vestnik* 32, 131–139.
- KRIŽNAR, Naško. 2006. »Spremembra kulturnih sistemov in preživetje njihovih vrednot«, *Razprave in raziskave* 12, 19–23.
- LEDINEK LOZEJ, Špela. 2013. »Paša in predelava mleka v planinah Triglavskega naravnega parka: Kulturna dediščina in aktualna vprašanja«, *Traditiones* 42/2, 49–68.
- LEDINEK LOZEJ, Špela. 2016. »Dairying in the mountain pastures in the Julian Alps: Heritages, utopias and realities«, *Studia ethnologica Croatica* 28, 91–111.
- LUKAN KLAVŽER, Tea (ur.). 2006. Spreminjanje kulturne krajine in stavbne dediščine v Triglavskem narodnem parku zaradi opuščanja kmetijske dejavnosti. *Razprave in raziskave* 12. Bled: Triglavski narodni park.
- MARCHETTANO, Enrico. 1911. »I pascoli alpini della Carnia e del Canale del Ferro«. *Bulletino dell'Associazione Agraria Friulana* 17–20, 398–413.
- MARINELLI, Giovanni. 1894. *Guida del Canal del ferro*, Udine: Tip. Seitz.
- MELIK, Anton. 1950. *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- NETTING, Robert McC. 1981. *Balancing on an Alp: Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NOVAK, Anka. 1987. "Planinsko sirarstvo". V *Bohinjski zbornik*, ur. Jože Dežman, Radovljica: Skupščina občine, 73–84.
- NOVAK, Anka. 1992. »Planšarske zgradbe v bohinjskih gorah«. *Varstvo spomenikov* 34, 132–149.
- NOVAK, Anka. 1995. »Življenje in delo planšarjev v Bohinju«. V *Planšarske stavbe v vzhodnih Alpah: Stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine*, ur. Tone Cevc, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 12–39.
- NOVAK, Vilko. 1955. »Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju (Slovenija)«, *Zbornik filozofske fakultete*, 159–315.

- PASUT, Davide, Alberto Romanzin, Stefano Bovolenta, 2016. *Malga Montasio: Una storia friulana*, San Michele all'Adige: SoZooAlp.
- PEČE, Miha. 2018. *V Lazu* (Film, 71 min), Ljubljana: AVL ISN ZRC SAZU.
- Predstavitev. 2017. "Predstavitev sirarstva na kmetiji Odolnjek", Turistično društvo Bohinj. http://www.bohinj-info.com/si/prireditve/1/predstavitev_sirarstva.html (dostop 16. 5. 2017).
- SELVI C. 1936. "Per la valorizzazione del nostro patrimonio zootechnico", *L'Agricoltura Friulana* 15/15, 2.
- TUMA, Henrik. 1929. *Imenoslovje Julijskih Alp*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo.
- VIAZZO PIER Paolo. 1989: *Upland communities: Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VOJVODA, Metod. 1965. *Razvoj kulturne pokrajine v Bohinju: Doktorska disertacija*, Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- VOJVODA, Metod. 1995. »Geografska oznaka planinskega gospodarstva v Bohinju«. In *Plansarske stavbe v vzhodnih Alpah: Stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine*, ur. Tone Cevc, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 12-24.
- Zakon o Triglavskem narodnem parku. 1981. Uradni list SR Slovenije 63/28/81. http://web.bf.uni-lj.si/students/vnd/knjiznica/Skoberne_literatura/predpisi_veljavni/Zakon%20o%20Triglavskem%20narodnem%20parku.pdf (dostop 15. 5. 2017).
- Zakon o Triglavskem narodnem parku. 2010. Uradni list RS 52/10, 7697. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregleadPredpisa?id=ZAKO5487> (dostop 15. 5. 2017).
- ZUPAN, Slavka idr. (ur.). 2018. *Razvoj bohinjskih planin: Strateški koncept trajnostnega razvoja planin v Občini Bohinj*, Bohinjska Bistrica. Občina Bohinj.

MOUNTAIN PASTURES IN THE JULIAN ALPS FACED WITH CONTEMPORARY CHALLENGES: EXAMPLES OF THE ALPS BELOW MONTASIO AND IN BOHINJ

Based on the documentation obtained in the field, the paper compares the historical, economic, social and cultural contexts of two alpine pasture areas in the Julian Alps – the alps below the mountain Montasio (Italy) and in the area of Bohinj (Slovenia). In the 20th century, the traditional vertical transhumance underwent some changes, i.e. in terms of the intensity of the use of mountain pastures, the number of pastured livestock and the individuals involved, and primarily also in terms of the role the mountain pasture economy played in the life of the local and wider population.

Keywords: Alps, the Julian Alps, livestock breeding, tourism, alpine huts, Montasio, Bohinj

Anita Matkovič

JURJEVANJE – MED POMLADNO ŠEGO IN POLETNIM FESTIVALOM

UDK: 398.332.1(497.4 Črnomelj)

394.48:398.332.1:3

Strokovni članek

Professional paper

Prejem / Received: 15. 5. 2017

Sprejetje / Accepted: 14. 3. 2018

Jurjevanje v Beli krajini je ime folklornega festivala, ki že dobrega pol stoljeta poteka v Črnomlju v Beli krajini. Festival se ponaša z nazivom najstarejši folklorni festival v Sloveniji. Leta 1964 je bila v danes t. i. Jurjevanski dragi v Črnomlju prvič organizirana – z besedami enega od takratnih organizatorjev – »največja folklorno-turistična prireditev v Beli krajini« (Spletni vir 1). Poimenovanje gre iskati v praznovanju jurjevega, ki je pomenil začetek pomlad. V desetletjih do danes je prireditev spremenjala imena, koncepte, časovno umestitev in v zadnjih letih tudi lokacijo.

Ključne besede: jurjevanje, Črnomelj, folklorni festival, aplikativna etnologija.

UVOD

Naslov posveta, ki je jeseni leta 2016 potekal v Lugu v Baranji, je bil *Etnologija in vas 21. stoletja: tradicionalno, ogroženo, ustvarjalno*. Naslov je v meni vzbudil razmišljanja, ali bi bila tema jurjevanja primerna za posvet. Odločila sem se, da jo predstavim ter ob tem razmišljjam o vlogi etnologa v majhni lokalni skupnosti, ki se v številnih stvareh razlikuje od vloge etnologa v znanstvenih ustanovah, na fakultetah in drugih institucijah. Vsakršna specializacija znotraj etnologije je praktično nemogoča, je pa omejitev zato pokrajinska, v mojem primeru na Belo krajino. Poleg strokovnega dela, ki ga opravlja etnolog, mora biti, zlasti na terenu, hkrati tudi čistilka, hišnik, varuška, prevoznik in včasih tudi psiholog. Petnajst let sem bila zaposlena kot kustodinja etnologinja v lokalnem muzeju in vsa ta leta sem bila tudi članica organizacijskega odbora, ki je skrbel za organizacijo festivala Jurjevanje v Beli krajini. Skrbela sem predvsem za program, namenjen otrokom, za nastope otroških folklornih skupin, organizacijo rokodelskega sejma itd. Po drugi strani pa že dobrih trideset let na festivalu sodelujem kot nastopajoča – sem namreč članica ene od belokranjskih folklornih skupin, ki že vsa leta redno nastopajo na festi-

valu. Vse te izkušnje sem želela strniti tudi v svojem prispevku. Ko sem iskala primeren naslov, mi je na misel prišlo kar nekaj različic. Jurjevanje – med šego in festivalom. Morda malo pre malo povedno. Jurjevanje – med pastirskim praznikom in mestnim festivalom. No, to morda le ni čisto res, kar bomo videli v nadaljevanju. Jurjevanje – med pomladno šego in poletnim festivalom. Ta naslov se mi je zdel najbolj primeren. Številni strokovnjaki, pa tudi laična javnost, že leta festivalu očitajo prav neskladnost imena in časovne umestitve, v kateri festival poteka. Festival namreč že vsa leta poteka v mesecu juniju in nikoli ni potekal aprila oziroma vsaj blizu dejanskega praznovanja jurjevega (23. ali 24. aprila). Zadnja leta se je jurjevanje premaknilo na zadnji vikend v juniju, kar resnici na ljubo res ni več niti pomlad, ampak že poletje. Naslov prispevka poudarja prav to dejstvo in ob tem v nas spodbudi razmišljanje, ali ima festival sploh še kaj skupnega s prvotno pomladno šego, razen imena.

JURJEVANJE KOT ŠEGA

Jurjevanje je praznovanje jurjevega kot začetka pomlad. Praznovanje sovpada s pomladjo, ko se poveča moč sonca, ko se prebudi rastlinje. Po ljudskem koledarju marsikje na Slovenskem jurjevo velja za začetek pomladi. V zelenem Juriju se skriva prastaro indoevropsko božanstvo. Poganskemu božanstvu so nadeli ime svetnika sv. Jurija, a s tem niso mogli zatreći tudi vseh šeg in navad, ki so se ohranile ob praznovanjih. A v tem prispevku se ne bomo ukvarjali s sv. Jurijem. V Beli krajini se je vse do danes ohranilo jurjevanje, pa čeprav včasih samo še kot gledališče zgodovine, zrežiran dogodek za potrebe promocije regije, turizma, protokola ... Že ob ustanovitvi župnije Črnomelj leta 1228 je oglejski patriarh Bertold Andeški ugotavljal, da ljudstvo v deželi »[...] živi zamotano v zmoti slepote, kakor da oponaša plemensko obredje [...]« (Weiss: b. n. l.:b. n. s.). Kaj vse se je skrivalo za »plemenskim obredjem«, lahko danes žal samo ugibamo.

»Zeleni Jurij je mitološki lik, ki v Beli krajini in širši okolici nosi to ime, vendar pa, ko se poglobimo v njegovo bistvo, odkrijemo, da je znan po vsej slovanski Evropi, in sicer pod različnimi imeni, kot so npr. Zeleni Jurij, Zeleni Juraj, Šentjurij, Jarilo ali Jarylo, Vyrez, Vesnik itd. Če pogledamo še bolj podrobno, odkrijemo, da se njegova podoba, njegova vloga, čas pojavljanja idr. ujemajo z mnogimi mitološkimi liki, znanimi na območju Evrope, Azije in Indijskega podkontinenta. Opravka imamo z likom, ka-

terega zgodba na osnovni ravni predstavlja večno borbo med dobrim in zlím, z likom, ki je znan praktično v vseh kulturah» (Jevšček 2013:10).

Po do zdaj znanih podatkih iz 19. stoletja je bilo jurjevanje znano na širšem Slovenskem. Jurjevo praznujejo v krajih severno od Drave že 23. aprila, medtem ko ga praznujejo v krajih južno od Drave 24. aprila. Pri jurjevanju gre za nazoren primer, kako staro obredje propade in obstane na stopnji otroške igre, preden dokončno ne zamre (Kuret 1989:255–256) oziroma se preoblikuje v dogodek. France Marolt že pred 2. svetovno vojno ugotavlja, da praznovanje jurjevega že počasi zamira:

»'Jurja vodijo' belokranjski pastirji katoliki po nekaterih vaseh črnomaljskega in metliškega okrožja že bolj poredko na dan sv. Jurija (*na Jurjevo 24. aprila*). Bolj živo se je ohranil ta pastirski običaj v okolici Vinice, Starega trga in Preloke, med staroverci (*unijatti*) in pravoslavnimi je Jurjevanje živ naroden običaj« (Marolt 1936:5).

Če si podrobneje pogledamo nekdanja praznovanja jurjevega v Beli krajini, jih lahko v grobem razdelimo v dve skupini. Prva skupina so »pastirska« jurjevanja. Ta so bila razširjena na podeželju in so povezana z začetkom paše. Skupine pastirjev, otrok, nekdaj fantičev, poimenovanih *jurjaši*, so koledovale od hiše do hiše. Enega iz skupine so zavili v brezovo zelenje – ta je prestavljal zelenega Jurija, peli so jurjevske pesmi in ob tem prosili za darove. Največkrat so v dar dobili jajca, košček suhega mesa, le redko denar. V zameno za dar so gospodinji podarili brezovo vejico. Če daru niso dobili, so prekleli hišo in ji zaželeli nesrečo. Iz dobljenih darov so si pripravili gostijo. Eden najstarejših zapisov takšnega pastirskega jurjevanja v okolici Vinice je bil objavljen leta 1854 v reviji *Šolski prijatel* (Tomšič 1854:179–181).

Na drugi strani se je v Beli krajini, konkretno v mestu Črnomelj, ohranil star obred praznovanja jurjevega, katerega akterji so do danes ostali odrasli. Ne gre za pastirsko praznovanje, temveč za praznovanje mladih meščank in meščanov. Najstarejši zapis tega »meščanskega« jurjevanja je podal Johann Kapelle v časopisu Carniola leta 1839 in opisuje praznovanje nekaj let pred objavo, okoli leta 1830 (Kapelle 1839:1–2).

»Jurjevanje se je po Kapellejem opisu ta čas (*okoli l. 1830.*) obhajalo redno zadnjo nedeljo meseca aprila (26. oz. 27. apr.), kar sicer ne soglaša s praznikom sv. Jurija, je pa razumljivo. Niti kmet, niti obrtnik tačas malo znanega mesteca Črnomlja, ki je štelo l. 1829. okr. 800 duš,

nista imela na delavnik časa za takšno, tako važno svečanost» (Marolt 1936:21).

Jurjaši so se zbrali pri kapelici sv. Jožefa na komendskem hribu¹ nad mestom. Od tu je sprevod po ustaljeni poti krenil proti mestu. Prvi so bili piskači in *trobači*, sledilo je okrašeno drevo, maj, za njim deček, zastrt v zelenje, in na koncu ženski zbor. Ob prihodu v mesto in na vrhuncu praznovanja so okrašeno drevo dekleta osmukala in pobrala z njega okrasje, robce in otirače, polomila so veje. S tem se je slavlje končalo. *Jurjaši* so Jurija v zelenju odpeljali do mostu in ga vrgli v reko Dobličico. Celoten obred je izvajala odrasla mladina, praznik pa so obhajali vsi meščani (Marolt 1936:21–22).

Prav to, »meščansko« obliko jurjevanja lahko imamo za nekakšnega predhodnika poznejše folklorne prireditve in še pozneje festivala, ki je podedoval ime Jurjevanje. Hkrati lahko prav v tem meščanskem jurjevanju iščemo opravičilo, da prireditve poteka v mestu in ne na podeželju, s katerim stereotipno radi povezujemo praznovanja jurjevega.

FOLKLORIZEM

Zanimivo je, da se je najstarejša plast belokranjskega plesnega izročila ohranila prav v mestih (Črnomelj in Metlika). Vzrok za to gre verjetno iskati v stanovski zavesti meščanov in njihovi želji ohranjati tradicionalna praznovanja. Prav v mestih so se ohranili tudi plesi, podobni otroški igri indoevropskega izvora Al je kaj trden ta vaš most. V belokranjskih mestih so jih namreč še plesali odrasli (Ramovš 1995:9–10).

Folklorizem je izraz za nepravo, drugotno folkloro, folkloro iz druge roke. Je pojav, ki največkrat že pozabljene oblike ljudske kulture oživlja kot rekonstrukcijo ali jih vključuje v različne javne prireditve. Folkloра tako živi zunaj naravnega, izvirnega okolja. Pri tem spremeni svojo pravotno funkcijo (Baš 2004:129–130). O šegah in navadah kot folklorizmu ter raziskovanju folklorizma piše Saša Poljak Istenič (Poljak Istenič

1 Danes kapelice ni več, hribček pa nosi ime Griček in na njem stoji spomenik Belokranjskemu, padlim v 2. svetovni vojni. Ime komendski hrib za današnji Griček sem prvič zasledila pri Leopoldu Podlogarju v njegovi Kroniki mesta Črnomlja in njega župe (Podlogar 1906:8). Dejstvo je, da je bil hribček nad mestom nekdaj last črnomaljske komende nemškega viteškega reda. Na njem je poleg kapelice menda nekoč stal gradič, imenovan Lustschloss, zagotovo pa je tu stala komendska kašča. Zagotovo je tudi, da stari avstrijski vojaški zemljevidi kot komendski hrib imenujejo neki drugi hribček, prav tako v okolici mesta. Verjetno so bili prav lastništvo in ostanki komendske kašče razlogi, da se je tudi današnjega Grička pozneje oprijel naziv komendski hrib. Danes se to ime ne uporablja več.

2008). In folklorizem v Beli krajini je spet povezan z mestom Črnomljem. Ivan Navratil leta 1888 poroča o črnomaljskem kolu, ki naj bi ga opustili že okoli leta 1878, leta 1888 pa spet »obnovili«:

»O znani slavnosti, ki se je v Črnomlju ovršavala letos 18. in 19. avgusta meseca, igralo se je 'drugi' dan tudi narodno kolo, potem ko je bilo jenjalo že pred desetimi leti« (Navratil 1888: 748).

Naslednji primer folklorizma v Beli krajini sega v leto 1908, ko nastanejo prvi zametki folkloarnih skupin. Tega leta je na Dunaju potekala velika proslava ob 60-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa in na prireditvi so sodelovale tudi skupine Belokranjcev iz Adlešičev, Metlike, Predgrada in Vinice (Ramovš 1995:14). Skupine Belokranjcev je v sprevodu spremljal tudi zeleni Jurij.

Slika 1: Skupina Belokranjcev z zelenim Jurijem na Dunaju, 1908
(Šašelj 1909:b. n. s.).

Leta 1933 je ljubljanski drogerist Gregorič organiziral fotoamaterski izlet v Belo krajino. V Črnomlju je prav takrat potekala prireditev Jurjevanje v Črnomlju. Ta dogodek so na filmski trak posneli kar trije udeleženci: Božidar Jakac, Ivan Noč in Metod Badjura. Zadnji je posnel film z naslovom Jurjevanje v Črnomlju, na trak so ujeti le deli posameznih plesov brez zvoka (Kunej 2004:187).

France Marolt je bil tisti, ki je načrtno razvijal folklorizem v Beli krajini. Ob raziskovanju belokranjskega glasbenega in plesnega izročila je v Črnomlju rekonstruiral prav jurjevanje (Ramovš 1995:14; glej tudi Marolt 1936:5–33). Marolt je bil tudi pobudnik nekaterih folkloarnih festivalov, ki so potekali v tridesetih letih 20. stoletja in na katerih so

sodelovale tudi belokranjske skupine (Ljubljana 1936 in Maribor 1939) (Ramovš 1995:14).

Prvi od festivalov s prisotnostjo Belokranjcev je bil v Ljubljani leta 1934 pod imenom Festival slovanske glasbe in slovanskih narodnih plesov (Festival 1934, Podbevšek 1934:326). Že na naslednji prireditvi, ki je bila v Ljubljani 13. septembra 1936 pod imenom Belokranjski dan, pa je bilo predstavljeno tudi jurjevanje. Prireditve je organiziral Folklorni inštitut Glasbene matice pod vodstvom Franceta Marolta in ob sodelovanju društva Bela krajina. Zelenega Jurija v spremstvu *jurjašev* je predstavila skupina iz Črnomlja (Kunej 2006). Že v zapisu takratnega poročevalca v časopisu Slovenski narod lahko izluščimo nekaj prvin folklorizma. Plese, šege in navade so sicer predstavljeni domačini, a ne v domačem okolju, pač pa v drugem kraju:

»Prišli so v Ljubljano, ker pač Ljubljancani nočejo priti k njim [...]« (Kunej po Časopisni vir 4). Jurjevanje pa so prikazovali tudi ob drugem času: »Sicer zdaj ni pomlad, vendar so meščani z veseljem sprejeli zelenega Jurija in ga navdušeno pozdravljali [...]« (Kunej po Časopisni vir 4).

Leta 1939 je prav tako na Maroltovo pobudo v Mariboru potekal Marioborski folklorni festival, spet s prisotnostjo Belokranjcev in spet s predstavljivo jurjevanja (Kunej 2009; Orel 1940).

18. junija 1939 je potekal Festival v Črnomlju. Turistična agencija Putnik je organizirala izlet z vlakom v Belo krajino in pet različnih izletov po Beli krajini, popoldne pa zaključek na festivalu v Črnomlju. Med drugim je bila predstavljena rekonstrukcija Zelenega Jurija, ki jo je pripravila skupina iz Črnomlja. »Najlepša in najbolj mogočna izmed iger, ki jih bomo videli v Črnomlju, bo vsekakor Zeleni Jurij, obredni prizor, ki so ga poznali še v 30tih letih preteklega stoletja« (Časopisni vir 1:5). Naslednje leto, leta 1940, je agencija Putnik vnovič organizirala izlet v Belo krajino, tokrat z zaključkom v Metliki na II. Belokranjskem prazniku. Črnomaljci so tudi tokrat prikazali jurjevanje v Črnomlju (Kunej 2004:188–189). Božidar Jakac je leta 1940 na pobudo Franceta Marolta posnel serijo filmov na temo Bele krajine, med drugim tudi Zeleni Jurij v Črnomlju (Kunej 2004:190).

Jurjevanje se že od tridesetih let 20. stoletja razvija v okviru folklorizma. Jurjevanje je bilo že opuščeno, vnovič rekonstruirano, preoblikованo v dogodek za občinstvo, preneseno v drugo obdobje leta, vključeno kot le eden od elementov v širši kontekst turistične prireditve in še kaj.

Slika 2: Jurjevanje na trgu v Črnomlju leta 1933 (Kure 2015:26).

Vse to se nadaljuje do današnjih dni. Zeleni Jurij je navdihoval in vzne-mirjal ljudi že od nekdaj, morda se danes samo pojavljajo nove oblike njegovega pojavljanja: zelenega Jurija je na eni od kart svojega slovenskega taroka upodobil Hinko Smrekar (prvi na slovenskem izdelani tarok, izdan 1910) (Ložar-Podlogar 1992:224), leta 1995 so z imenom Zeleni Jurij poimenovali enega od helikopterjev Slovenske vojske (Šu-štaršič 1995), ime Zeleni Jurij nosi v imenu črnomaljska folklorna sku-pina (Spletni vir 2), Zeleni Jurij je tudi psarna, ki vzreja nemške ovčarje (Spletni vir 3), jurjevske pesmi prirejajo številni poustvarjalci ljudske glasbe (med bolj znanimi je Magnifico (Spletni vir 4), skladatelja An-ton Lajovic (Spletni vir 11), Samo Vremšak, glasbeniki Tolovaj Mataj, Katalena, Marijan Dović, imamo muzikal Zeleni Jurij (Spletni vir 10), motiv zelenega Jurija so kot motiv uporabili mnogi pesniki (npr. Oton Župančič, Svetlana Makarovič), ga upodabljali slikarji (npr. Maksim Gaspari, Dirk Heij) itd.

Z besedami iz leta 1936 bi lahko opisali tudi vsakoletni obisk zelenega Jurija s spremstvom pri aktualnem predsedniku Slovenije, ki tudi danes ni nič drugega kot folklorizem: »Prišli so v Ljubljano, ker pač Ljubljanci nočejo priti k njim [...]« (Kunej po Časopisni vir 4).

Slika 3: Mlajša folklorna skupina Dragatuš z zelenim Jurijem pri predsedniku republike Slovenije Danilu Türkmu, 2011 (Osebni arhiv).

Zadnjih nekaj let se vnovič pojavljajo skupinice otrok, ki ob pomoči starejših na sodoben način obujajo jurjevanje – brez folklornih kostumov, pogosto s pesmimi, ki niso vzete iz knjig, ampak pridobljene od starejših sorodnikov ali sosedov. V teh nekaj opaženih primerih otroci niso člani otroških folklornih skupin niti to niso bili njihovi starši. Ker je

Slika 4: Jurjaši iz Blatnika pri Črnomlju, Blatnik, 2017 (Spletni vir 8).

jurjevanje zmrlo, v zadnjih letih pa praktično izginilo, se ti otroci zdaj samo ob pomoči staršev in starih staršev na novo »učijo jurjevanja«. Ta način, brez prisile avtoritet (šola, krožki, folklorne skupine itd.), se po mojem osebnem mnenju zdi pohvale vreden.

PRIREDITEV (FESTIVAL) JURJEVANJE

Od leta 1964 poteka v Črnomlju folklorna prireditev Jurjevanje.² Eden od pobudnikov in prvih organizatorjev jo navaja kot največjo folklorno-turistično prireditev v Beli krajini. Namen pobudnikov je bil spodbuditi k ustvarjanju belokrangske folklorne skupine (Spletni vir 1). Dolga leta je prireditev v prvi vrsti opravljala prav to svoje prvotno poslanstvo – predstavljalje so se domače folklorne skupine, prireditvi pa so bili pri-druženi gostinska dejavnost in pozneje še številni spremjevalni dogodki.

Slika 5: Vabilo na prvo jurjevanje (Časopisni vir 3).

² Ime prireditve se je sicer občasno spreminjala, a vedno je v imenu vsebovala jurjevanje. Prvo leto je potekala dva dni: prvi dan je bilo kresovanje s prizgom kresa, drugi dan pa je sledilo jurjevanje (Spletni vir 1). Nekaj časa se je imenovala Jurjevanje, nato Kresovanje in jurjevanje, tudi Jurjevanje v Črnomlju, Jurjevanje v Beli krajini ... (Blažič 2013).

Prireditev se je v medijih oglaševala različno: nekako do leta 2005 mediji večinoma pišejo o »prireditvi«. Leta 2006 se začne reklamirati kot »festival« in v letih 2006, 2007 ter od 2009 se opisuje kot »najstarejši folklorni festival v Sloveniji«, leta 2008 se še nekoliko pomensko razširi v Festival folklore, gastronomije in rokodelstva (a to ime nosi samo eno leto). Po letu 2000 se začne na prireditvi pojavljati vse več folklornih skupin iz sosednjih držav in drugod iz Evrope, leta 2012 nastopi prva folklorna skupina z druge celine (Blažič 2013).

Prireditev je že od vsega začetka potekala v mesecu juniju, kar se ne sklada s praznovanjem jurjevega, ki je aprila.³ Opazna je dolgoročna težnja pomikanja prireditve vse bolj proti koncu meseca junija in leta 2017 je prireditev potekala zadnji vikend v juniju. Leta 2000 je bila prireditev celo konec julija.⁴ Prireditev je v različnih obdobjih trajala različno dolgo – od enega dne leta 1989 pa do šestih dni leta 2015. Zadnjih nekaj let navadno prireditev traja pet dni – od srede do nedelje. Sreda in četrtek sta rezervirana za spremljevalne prireditve, petek, sobota in nedelja (predvsem zvečer) pa za osrednji »folklorni program«. Kot folklorni program na tem mestu strogo pojmujem nastope plesno-folklornih skupin. Ostali kulturni program je na programu popoldne, pred osrednjim večernim folklornim programom.

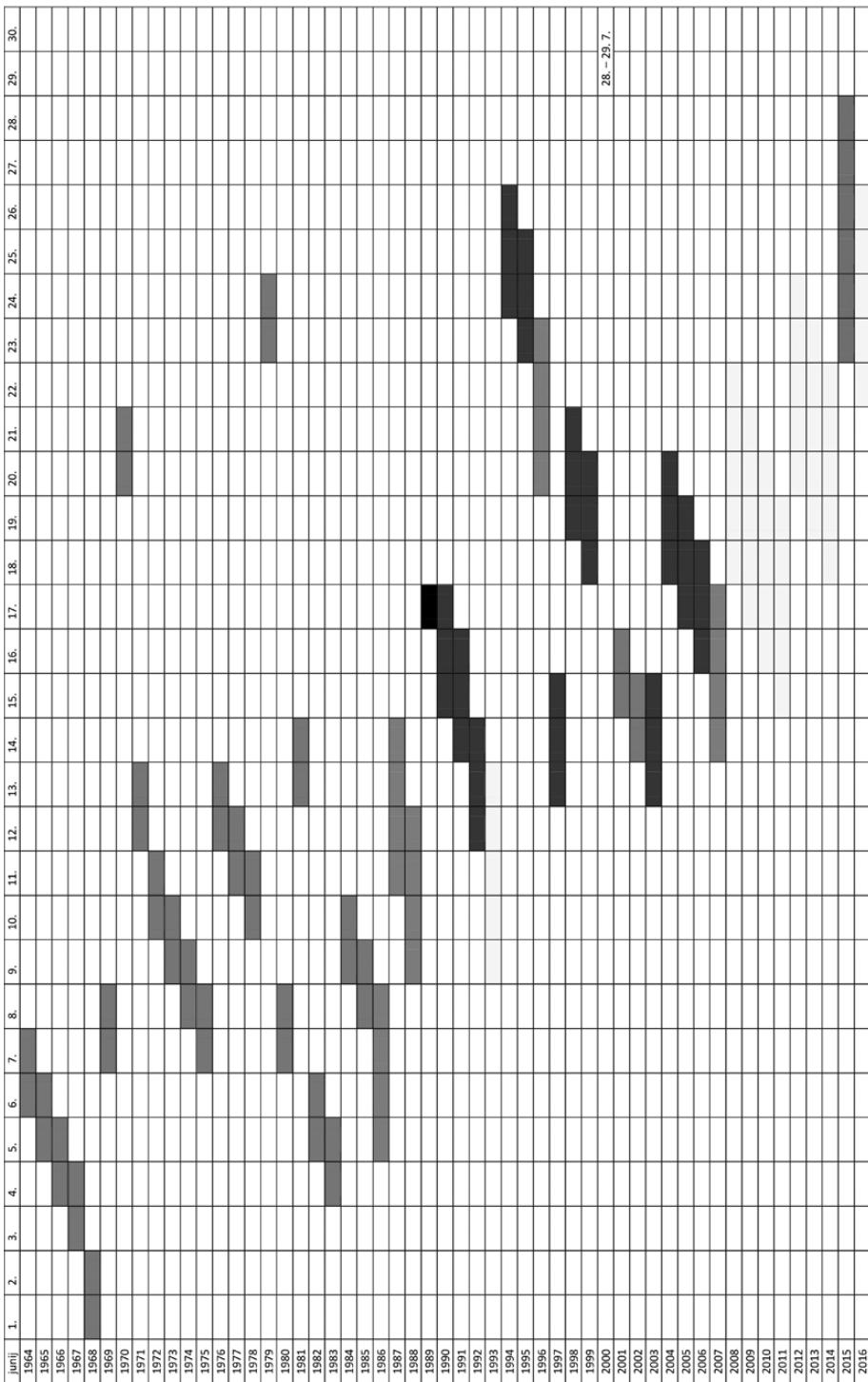
Prav imenu neustreznega časovna umestitev prireditve je pogost očitek prireditvi:

»Danes so obhodi *jurjašev* povezani zgolj s turističnoprireditvenimi motivi. Temeljna značilnost, ki črnomaljsko Jurjevanje uvršča predvsem v tematske folklorniške festivale, je tudi čas prireditve, ki ne poteka na jurjevo, ampak šele junija. Govorimo o izumljeni tradiciji, ki povzema po nekdanjem jurjevanju samo ime in vsebino gledališkega prikaza« (Bogataj 2011:119–120).

Zaradi navedenega razloga organizatorjem Festivala Jurjevanje ni uspel vpisati v register nesnovne dediščine Slovenije. Festival so želeli v register vpisati ob 50-letnici prireditve.

3 Folklorna skupina Zeleni Jurij Črnomelj sicer prireja praznovanje jurjevega. Gre za prikaz jurjevanja v Črnomlju in poteka v soboto okoli jurjevega (aprila). Leta 2017 je prireditev potekala 22. aprila pod imenom Jurjevo, praznik pomlad. Te prireditve ne gre zamenjevati za večdnevno junijsko prireditvijo Jurjevanje.

4 Prireditev je bila združena s srečanjem belokranjskih izseljencev z vsega sveta in zaradi tega premaknjena na julij.

Slika 6: Tabela – časovna umestitev in trajanje pririedive Jurjevanje.

V spominih enega od organizatorjev prvega Jurjevanja lahko preberemo:

»Mineva 48 let od tiste sobote 6. junija leta 1964, ko je v dragi pod železniško postajo v Črnomlju, ki smo jo organizatorji prvega Jurjevanja v Beli krajini izbrali za najprimernejši prireditveni prostor, zvečer zagorel kres in s kresovanjem ob njem naznani začetek največje folklorno-turistične prireditve v Beli krajini« (Spletni vir 1).

Kot prizorišče omenja »drago pod železniško postajo«.

V istem tekstu pa piše še:

»Zvedavi novinarji pa so oblegali organizatorje in hoteli zbrati čim več informacij o tem, kar so videli in doživeli ta večer v Jurjevanjski dragi; to ime se je prireditvenega prostora oprijelo že prvi večer« (Spletni vir 1).

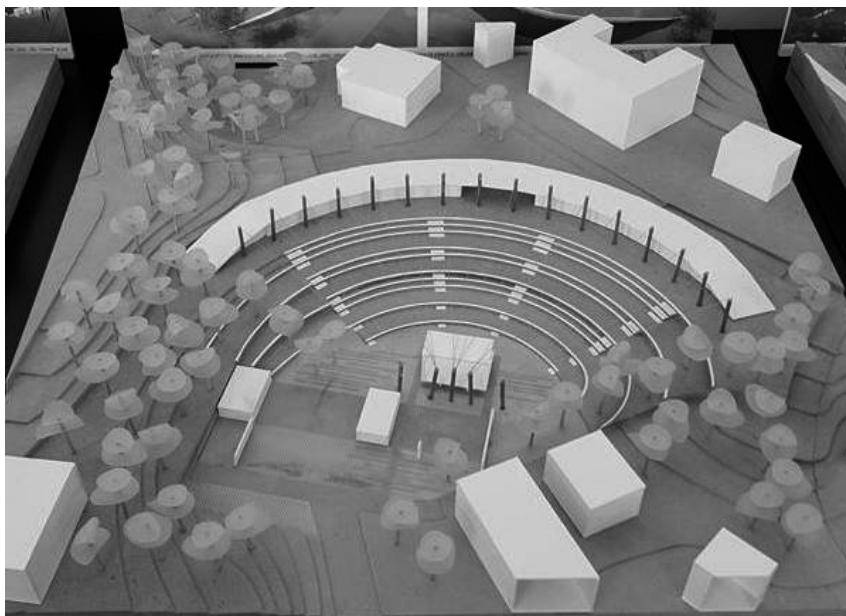
Predvsem na podlagi objav v medijih pa tudi na podlagi pogovorov z nekaterimi organizatorji minulih Jurjevanj sem prišla do nekoliko drugačnih ugotovitev. Prireditveni prostor precej dolgo ni dobil svojega današnjega poimenovanja Jurjevanjska draga. V medijih se je kot prizorišče navajalo: v Črnomlju (1964), prireditveni prostor (1970), v dolini pod hotelom Lahnja (1967, 1968, 1969), v Dragi pri hotelu Lahnja (1967), v dragi (1970), v dolinici nasproti hotela Lahnja (1964), okrog naravnega amfiteatra (1965), v dolinici v Črnomlju (1974) ... Šele leta 1980 sem v medijih prvič zasledila kot prizorišče navedeno Jurjevanjsko drago⁵ (Časopisni vir 2). V uradnih programih prireditve pa se ta naziv pojavi celo pozneje, šele leta 1986.

Leta 2016 se je prireditve preselila na novo lokacijo, in sicer v mestno jedro Črnomlja. Vzrokov je bilo po navedbah organizatorjev kar nekaj: končno je bila dograjena mestna obvoznica, ki je omogočila zaprtje mestnega jedra, želja po obuditvi mestnega jedra, ki sicer, kot mnoga mestna jedra v Sloveniji in po svetu, večinoma sameva, veliko lokalov je zaprtih itd., nova lokacija naj bi znižala stroške, predvsem na račun infrastrukture (elektrika, oder, ozvočenje itd.). Mnenja prebivalcev Črnomlja ob preselitvi so bila deljena. Po posplošeni oceni je starejša populacija z neodobravanjem in ostrimi kritikami spremljala preselitev, medtem ko so bili mlajši preselitvi naklonjeni. Organizacijski odbor je že nekaj mesecev pred prvo preselitvijo leta 2015 v medijih pojasnjeval razloge za preselitev in pozitivne stvari, ki jih bo ta prinesla.

5 Spremljala sem predvsem lokalni časopis *Dolenjski list* ter uradne letake in plakate prireditve.

A ideje za preselitev prireditve nazaj na staro lokacijo v Jurjevanjsko drago niso še povsem zamrle. Maja 2016 je Občina Črnomelj skupaj s študenti arhitekture z ljubljanske univerze izvedla delavnico, »s katero so študenti Jurjevanjsko drago obravnavali celovito in se dotaknili tudi urejanja širšega območja ob Jurjevanjski dragi kot tudi možnosti njene drugačne rabe« (Spletni vir 5). Na spletnih straneh občine Črnomelj je bilo ob tej priložnosti zapisano:

»Jurjevanska draga je za Črnomaljce sinonim za Jurjevanje. Draga je svojo dokončno obliko dobila s preureditvijo terena ob graditvi Kolodvorske ceste do železniške postaje, samo ime pa je dobila ravno po prireditvi Jurjevanje, ki se je na tem mestu odvijala dolga leta« (Spletni vir 5).

Slika 7: Maketa – eden od predlogov celostne ureditve Jurjevanske drage na podlagi delavnice, ki je bila leta 2016.

JURJEVANJE – PRIREDITEV, VESELICA, SREČANJE FOLKLORNIH SKUPIN, FESTIVAL ...

Kot sem že zapisala, se je prireditev Jurjevanje prvič poimenovala kot festival leta 2006. Po *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je festival »večdnevna prireditev, ki omogoča pregled dosežkov na določenem kulturnem področju« (Spletni vir 6). Po drugi strani pa beseda festival

izvira iz latinske besede *festivus* (ali *festus*) in se nanaša na veselje, radost, zabavo, vedrost, živahnost, slovesnost, svečanost, prazničnost (Wiesthaler v Kozorog 2011:61–62). Iz sorodne romanske izpeljanke predloge je izpeljana tudi fešta (Planko 2008:11). Jurjevanje je tako »večdnevna prireditev, ki omogoča pregled dosežkov na določenem kulturnem področju«, kot je tudi fešta. Fešta kot mestni in belokranjski praznik, ko se domačini odpravijo na prireditev in ko izseljeni Črnomaljci obiščejo svoje sorodnike in ob tem obiščejo še Jurjevanje.

V zadnjih letih opažam festivalizacijo prireditev tudi v Beli krajini – kot bi sledili sloganu »festival v vsako belokranjsko vas«.⁶ Očitno pa festivalizacija ni zajela samo Bele krajine: »Slovenijo je v zadnjem desetletju zajel proces festivalizacije. Vse, kar je kulturno prepoznavno, se manifestira kot festival. Tako imamo razen z umetnostjo povezanih festivalov opravka še z otroškimi, kulinaričnimi, nakupovalnimi, športnimi, upokojenskimi, znanstvenimi festivali in še bi lahko naštevali« (Spletni vir 12). »Imajo res vsi festivali jasno določeno poslanstvo? Številni so le muhe enodnevnice brez cilja in kontinuitete« (Spletni vir 7) – tudi v Beli krajini. Zanemariti ne gre niti marketinga kot bistvene komponente sodobnih javnih prireditev: »Če imenuješ kulturni dogodek 'festival', avtomatično privabi večje občinstvo, kar je 'čudežni pojav'« (Spletni vir 13 po Richards in Palmer 2010:41). Vloga etnologa pa postane še težja – samo opazovati festival kot pojav ali se tudi dejavno vključiti in ga skušati usmerjati? Niko Kuret je dejal, da »[t]urizem potrebuje folkloro in si jo tudi vzame« (po Kozorog 2014:27). Rešitev je morda v tem, da etnolog ni samo opazovalec, ampak dejaven ustvarjalec, kot je rekel že Jernej Šušteršič, da »bi pri vsaki turistični prireditvi z etnološko tematiko etnolog moral sodelovati, da ne bi izmaličil ljudskega izročila« (po Kozorog 2014:28). Dokončnega odgovora tukaj ne bom ponudila.

Kar nekaj let je v okviru Jurjevanja potekalo tudi državno srečanje folklornih skupin v organizaciji Javnega slada za kulturne dejavnosti

6 Nekaj belokranjskih festivalov zadnjih let: Vinska vigred – največji vinski festival v Sloveniji; glasbeni festival PungArt; Črfest – festival dobre glasbe, gledališča, smeha in otroškega rajanja; Festival Dojiva se; Teden kulture na placu – brezplačni festival ustvarjalnih delavnic, plesa, teatra in glasbe; Metliška Koupa – festival ustvarjalnih delavnic, plesa, glasbe in norih dogodivščin; festival kamsibaj gledališča; Festival Glas mladih; Šolski plesni festival; Kolpafest – festival glasbe, športa, umetnosti in kulturne dediščine; Mednarodni festival Igraj se z mano; Štrudlfest – festival zavitkov; Festival vlečene poti; Festival Juhuhu, počitnice! Festival harmonike; Schengenfest – festival zvoka, sonca in zabave ...

Republike Slovenije. Ta je srečanje folklornih skupin v teh letih tudi finančno podprt.

Festival Jurjevanje v Beli krajini bolj ali manj ustrezza osnovnim značilnostim, ki opredeljujejo festival: raznovrstnost ponujenih dogodkov je velika, prostor ima velik pomen, pomembna je časovna umestitev dogodkov, dogodki so časovno zgoščeni, izvedba je tehnično zahtevna, prevladujejo gostovanja (Planko 2008:12). V zadnjih nekaj letih se je Jurjevanje vsebinsko zelo razširilo. Nekateri dogodki so postali stalnica (npr. Srečanje otroških folklornih skupin Pastirče mlado, rokodelski sejem, kolesarski izlet Goni kolo), nekateri so bili samo nekaj let (npr. Jurjev tek, literarni in likovni natečaj) ... Nekaj dogodkov in spremeljevalnih prireditvev, ki so v zadnjih nekaj letih spremljali osrednje folklorno dogajanje festivala: nastopi folklornih skupin, srečanje otroških folklornih skupin Pastirče mlado, rokodelski sejem, program za otroke

Slika 8: Spletna stran Jurjevanja. Spletna stran 15. 5. 2017 še vedno vabi na Jurjevanje 2016, čeprav je do prireditve le še dober mesec (Spletni vir 9).

(predstave, delavnice ...), literarni natečaj za otroke, likovni natečaj za otroke, razstave, predavanja, Okusi Bele krajine – kulinarična ponudba Bele krajine, Jurjev tek, Goni kolo – kolesarski izlet po Beli krajini, srečanje starodobnikov, poleti z letalom, skoki s padalom, zabavni program – veselica ...

ZAKLJUČEK

Jurjevanje v Črnomlju je prireditev, ki jo spremljam že od otroštva. Najprej kot obiskovalka, pozneje kot nastopajoča in nazadnje kot članica organizacijskega odbora. Kot etnologinja gledam na prireditev drugače, kot bi verjetno sicer. Žal pa je vloga etnologa v organizacijskem odboru lahko precej nehvaležna. Najprej so tu finančne omejitve, ki omejujejo vse veje organizacije. Vsakemu organizatorju je najpomembnejši njegov del, sklepati kompromise pa je zahtevno, naporno in pogosto duhamorno. Mnenje etnologa je zelo zaželeno, ko se sklada z večinskim mnenjem odbora, a se to žal ne zgodi pogosto. Večkrat se zgodi preglasovanje na račun »pomembnejših« postavk. Aplikativna oziraoma uporabna etnologija je vsaj v teoriji precej zaželena veja etnologije, resnično uporabna in prav nič kabinetna. A v praksi se pogosto izkaže prav nasprotno. »Uporaba etnoloških podatkov, spoznanj, metod in teoretskih pогledov za ugotavljanje in razreševanje sodobnih življenjskih problemov [...]« (Baš 2004:654) pogosto daje rezultate, ki niso všečni naročniku. In takrat biti etnolog ni ravno zavidanja vredna vloga ...

VIRI IN LITERATURA

- BAŠ, Angelos (ur.). 2004. *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BLAŽIČ, Ana Marija. 2013. *50 jurjevanj. Od predstavitev belokranjskih folklornih skupin do mednarodnega folklornega festivala*, Črnomelj, RIC Bela krajina.
- BOGATAJ, Janez. 2011. *Slovenija praznuje. Sodobne šege in navade na Slovenskem*, Ljubljana Mladinska knjiga.
1934. *Festival slovanske glasbe in slovanskih narodnih plesov*, Ljubljana: Mestna občina, Narodno gledališče, Uprava ljubljanskega velesejma. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-OIGLF9EB/?euapি=1&query=%27keywords%3dfestival+slovanske+glasbe+in+slovanskih+narodnih+plesov.%27&pageSize=25> (dostop 15. 5. 2017).
- JEVŠČEK, Gregor. 2013. »Mitološka podoba Zelenega Jurija«. V: *50 jurjevanj. Od predstavitev belokranjskih folklornih skupin do mednarodnega folklornega festivala*, ur. Blažič, Ana Marija, Črnomelj: RIC Bela krajina, 10–11.

- KAPELLE, Johann. 1839. »Das Frühlingsfest in Tschernembl«, *Carniola. Zeitschrift für Kunst, Literatur. Theater u. geselliges Leben*, 3. maj, št. 1, 1–2. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3AF6NRHB/?eu-api=1&query=%27keywords%3dcarniola%27&pageSize=25&fyear=1839%2f1840&sortDir=ASC&sort=date> (dostop 15. 5. 2017)).
- KOZOROG, Miha. 2011. »Festivalizacija Slovenije in festivalska produkcija lokalnosti«, *Glasnik SED* 51 (3-4), 61–68.
- KOZOROG, Miha. 2014. »Etnološki in antropološki pogledi na javne prireditve v Sloveniji«, *Etnolog* 24, 23–42.
- KUNEJ, Rebeka. 2004. »Nekateri pojavi plesnega folklorizma v Beli krajini do 2. svetovne vojne«, *Traditiones* 33/2, 181–192. ([https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PIVE1DD0/?pageSize=25&frelation=Traditiones+\(Ljubljana\)&fyear=2004&query=%27rele%253dTraditiones%2b\(Ljubljana\)%40AND%40date%3d2004%40AND%40issue%3d2%27&fformattypeserial=article](https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PIVE1DD0/?pageSize=25&frelation=Traditiones+(Ljubljana)&fyear=2004&query=%27rele%253dTraditiones%2b(Ljubljana)%40AND%40date%3d2004%40AND%40issue%3d2%27&fformattypeserial=article) (dostop 15. 5. 2017)).
- KUNEJ, Rebeka. 2006. »Belokranjski dan v Ljubljani leta 1936. Vpliv in pomen dogodka za delovanje folklornih skupin«, *Folklorenik* 2, 14–16. (https://www.jskd.si/folklorna-dejavnost/zaloznistvo/.../5_belokranjski_dan_v_lj.pdf (dostop 15. 5. 2017)).
- KUNEJ, Rebeka. 2009. »Globok vtis folklornega festivala. Mednarodni folklorni festival leta 1939«, *Folklorenik* 5, 13–17. https://www.jskd.si/folklorna.../folklorenik/revija_folklorenik/folklorenik/.../02_kunej.pdf. (dostop 15. 5. 2017).
- KURE, Janez. 2015. »Jurjevanje pred izjemnimi priložnostmi«, *Belokranjec* 6/ XVIII, 26.
- KURET, Niko. 1989. *Praznično leto Slovencev. Prva knjiga*, Ljubljana: Družina.
- LOŽAR-PODLOGAR, Helena. 1992. »Slovanske šege na tarok kartah Hinka Smrekarja«, *Traditiones* 21, 213–226. (www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JQUXYEGK/17a593a4-3501-4dc9.../PDF (dostop 15. 5. 2017)).
- MAROLT, France. 1936. *Slovenske narodoslovne študije. Tri obredja iz Bele Krajine*, Ljubljana: Glasbena Matica, 1936. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CAFZKHY5/?euapi=1&query=%27keywords%3dslovenske+narodoslovne+%C5%A1tudije.%27&pageSize=25> (dostop 15. 5. 2017)).
- NAVRATIL, Ivan. 1888. »Belokranjsko kolo in nekoliko drugih narodnih pesmic in iger z razlagom«, *Ljubljanski zvon. Leposloven in znanstven list*, leta 8, zvezek 12, 743–749. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ZCHRP7EH/?euapi=1&query=%27keywords%3dljubljanski+zvon%27&pageSize=25&fyer=1888&fformattypeserial=jurnal> (dostop 15. 5. 2017)).
- OREL, Boris. 1940. »Dva folklorna festivala. Veliki festival slovenskih običajev v Mariboru 5. in 6. avgusta 1939 in Smotra hrvatske seljačke kulture v Zagrebu 11. junija 1939«, *Etnolog* 13, 149–165. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-OUWXEXJI/?euapi=1&query=%27keywords%3ddva+folklorna+festivala%27&pageSize=25> (dostop 15. 5. 2017)).
- PLANKO, Vesna. 2008. *Marketing dogodka, primer Festivala Lent*. Celje: Diplomsko delo. Univerza v Mariboru, Ekonomsko-poslovna fakulteta, smer Marketing, <http://old.epf.uni-mb.si/ediplome/pdfs/planko-vesna.pdf> (dostop 15. 5. 2017).

- PODBEVŠEK, Anton. 1934. »Prvi festival slovanskih narodnih plesov v Jugoslaviji«, *Kronika slovenskih mest 1*, št. 4, 326–330. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ISJ29FMI/?euapi=1&query=%27keywords%3dprvi+festival+slovenskih+narodnih+plesov+v+jugoslaviji%27&pageSize=25> (dostop 15. 5. 2017).
- PODLOGAR, Leopold. 1906. *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*, Ljubljana: Tomo Zupan.
- POLJAK ISTENIČ, Saša. 2008. »Šege in navade kot folklorizem«, *Traditiones*, 37 (2), 61–110.
- RAMOVŠ, Mirko. 1995. *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Bela kraji na in Kostel*, Ljubljana: Kres.
- RICHARDS, Greg in Robert Palmer. 2010. *Eventful Cities: Cultural Management and Urban Revitalisation*, Oxford in Burlington: Elsevier Butterworth-Heinemann, 41.
- ŠAŠELJ, Ivan. 1909. *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada. II.*, Ljubljana: Katoliško tisk. Društvo v Ljubljani. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CHYIYA9I/?euapi=1&query=%27keywords%3dbisernice%27&pageSize=25&ftype=knjige>; (dostop 15. 5. 2017).
- ŠUŠTARŠIČ, Nada. 1995. »'Došel je došel Zeleni Jurij!'. Krst šolskega helikopterja Bell 206 Jet Ranger«, *Slovenska vojska*, 24. februar, št. 84: 5–7.
- TOMŠIČ, Janez. 1854. »Narodski običaj v Vinici na Dolenskem«. *Šolski prijatel, Časopis za solo in dom*, 6. junij, 179–181. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FCG8GH56/?euapi=1&query=%27keywords%3d%C5%A1olski+prijatel%27&pageSize=25&fyear=1854> (dostop 15. 5. 2017).
- WEISS, Janez (prevajalec). b. n. l. *Prevod listine izdane s strani oglejskega patriarha Bertolda Andeškega dne 18. oktobra 1228*. Interno gradivo.

ČASOPISNI VIRI

- Časopisni vir 1: »Starina Bele krajine. Prihodnji nedeljo bo v Črnomlju velik narodni praznik.« Jutro, leto XX, št. 133, 11. junij 1939, 5. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-S0G17ATS> (dostop 15. 5. 2017).
- Časopisni vir 2: »Na jurjevanju vseh 10 skupin. V soboto in nedeljo tradicionalno belokranjsko kresovanje in jurjevanje«. Dolenjski list, št. 23, 5. junij 1980, 24. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-OCL7CTHO> (dostop 15. 5. 2017).
- Časopisni vir 3: »Bela krajina vas vabi na Jurjevanje!«, Dolenjski list, št. 22, 4. junij 1964, 1. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-XUANLIUA> (dostop 15. 5. 2017).
- Časopisni vir 4: *Slovenski narod*, 10. september. 1936, 3.

SPLETNI VIRI

- Spletni vir 1: Kramarič, Janez. b. l. Spomini enega od organizatorjev prvega Jurjevanja; <http://www.jurjevanje.si/sl/jurjevanje-crnomelj-slovenija/> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 2: Folklorna skupina Zeleni Jurij; <http://fs-zelenijurij.si/> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 3: Psarna Zeleni Jurij; <http://www.zeleni-jurij.com/> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 4: Magnifico: Zeleni Jure; <https://www.youtube.com/watch?v=27VZNl-gpS0k> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 5: Predstavitev rezultatov delavnice za urejanje Jurjevanske drage v Črnomlju; <http://www.crnomelj.si/item/3441-predstavitev-rezultatov-delavnice-za-urejanje-jurjevanske-drage-v-crnomlju> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 6: Slovar slovenskega knjižnega jezika, festival; >http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=festival&chs=1< (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 7: Festivalizacija Slovenije, <http://www.delo.si/kultura/dediscina/festivalizacija-slovenije.html> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 8: Pripeljali smo vam Zelenega Jureta ..., http://www.lokalno.si/2017/04/26/174770/zgodba/Pripeljali_smo_vam_Zelenega_Jureta/; (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 9: Jurjevanje – najstarejši folklorni festival v Sloveniji, <http://www.jurjevanje.si/sl/> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 10: Zeleni Jurij, Zupanovi šlagerji in druge novosti ZKP RTV Slovenija; <http://www.rtvslo.si/kultura/glasba/zeleni-jurij-zupanovi-slayerji-in-druge-novosti-zkp-rtv-slovenija/388942#startphoto=2> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 11: *Ob 25-letnici našega poklicnega koncertnega zбора: Zbor Slovenske filharmonije na slavnostnem večeru z vidnejšimi slovenskimi dirigenti*, <http://www.nasizbori.si/ob-25-letnici-nasega-poklicnega-koncertnega-zbora/> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 12: Festivali, festivalizacija in festivalski kraji, <http://www.sigic.si/festivali-festivalizacija-in-festivalski-kraji.html> (dostop 15. 5. 2017).

Spletni vir 13: Od kod festival? – ali odmev popularnosti Antonina Leopolda Dvoraka, <http://www.sigic.si/od-kod-nam-festival-ali-odmev-popularnosti-anton%C3%ADna-leopolda-dvo%C5%99%C3%A1ka.html> (dostop 15. 5. 2017).

JURJEVANJE – BETWEEN A SPRING CUSTOM AND A SUMMER FESTIVAL

Jurjevanje in Bela Krajina is the name of the folklore festival that has been held in Črnomelj in the Slovenian region of Bela krajina for over half a century. The festival is considered the oldest folklore festival in Slovenia. In 1964, “the biggest folklore-tourism event in Bela krajina” – as described by the then organisers – was held for the first time at the venue nowadays called Jurjevanska draga. The festival’s name originates in the celebration of *jurjevo* (St George’s Day), which heralded the beginning of the spring. Over the decades, several event-related things have changed, including the event’s name, concept, timing, and, in recent years, also the location.

Keywords: custom – jurjevanje, Črnomelj, folklore festival, applied ethnology

Tanja Kocković Zaborski / Ivana Šarić Žic

JE LI "ODZVONILO" GRADSKIM TRŽNICAMA?

UDK: 39:316.334.56

39:339.175

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Primljen / Received: 2. 4. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 15.4. 2018.

Izložba Tržnica – trbuh grada, popraćena stručnim predavanjima i radionicama, publici je predstavljena u sklopu manifestacije Pazi što jedeš, koju organiziraju Etnografski muzej Istre/Museo Etnografico dell'Istria i Udruga Istarski Eko Proizvod, a kojom se promovira tradicijska i lokalna prehrana.

Životni se stil posljednjih desetljeća ubrzano mijenja. Živimo „brže“, želimo obaviti što više u što kraćem vremenu, po mogućnosti automobilom. Tržnice, najčešće smještene u centru grada, bez mogućnosti parkiranja, sve se teže uklapaju u takav suvremeneni kontekst. U takvim okolnostima i tržnice se mijenjaju, prilagođavaju potrebama kupaca, ali ipak opstaju zahvaljujući njihovu društvenom značaju za svaku zajednicu te i dalje svjedoče o identitetu grada. Istražujući tržnice u Rijeci i Puli, autorice nisu željele istaknuti samo specifične značajke tih dviju tržnica, već uputiti na univerzalnu temu odnosa kupaca i prodavača koja je karakteristična za sve tržnice.

Ključne riječi: gradske tržnice, nematerijalna kulturna baština, tržni red, Pula, Rijeka

O IZLOŽBENOM PROJEKTU TRŽNICA – TRBUH GRADA

Tržnica kao etnološki i antropološki teren

Tržnice su fenomen dugog kontinuiteta. Tijekom povijesti oblikovale su se kao posebno izdvojeni i uređeni prostori namijenjeni osnovnoj trgovini prehrambenim i neprehrambenim proizvodima. One su ogledalo grada, ali i mjesta prijenosa lokalnog znanja i poduzetničkog duha. Stoga, tržnice odražavaju identitet grada u kojemu se nalaze pa su danas sve češće uvrštene i u turističke itinerere. Minimalna modernizacija samog prodajnog prostora, što je slučaj većine hrvatskih tržnica, značajno ide u prilog prezentaciji i njegovanju tradicije. Takvim brendiranjem

i predstavljanjem tržnice postaju i mesta naših projekcija o prošlosti (usp. Ferenčić 2014: 33).

Tržnica je i mjesto komunikacije ruralnog i urbanog prostora, mjesto interakcije različitih društvenih, statusnih i ekonomskih kategorija. Prijeklo namirnica također je okosnica komunikacije i međusobnog povjerenja kupaca i prodavača. Međutim, tržnica kao mjesto razmjene ne očituje se samo kroz domenu robne razmjene, već i u sferi koja nadilazi materijalno: razmjeni znanja, iskustava, recepata i informacija.

Specifičnost trgovanja na tržnici jedan je od višestrukih istraživačkih diskursa tržnice kao etnološkog i antropološkog terena. Način komunikacije na tržnicama, najčešće oslobođen persiranja i formalizma, predstavlja jednu od osobitosti ove vrste trgovanja. Nuđenje, nagovaranje, dogovor – sve su to elementi ovog jedinstvenog načina prodaje koji je, unatoč manjim promjenama, opstao do današnjih dana. Ekspanzijom trgovačkih lanaca tržnice su svakako izgubile dio kupaca, no zadržale su svoj prepoznatljiv društveni karakter zbog kojeg mnogi i dalje ondje nabavljaju namirnice za svoj obrok. Zbog svih tih specifičnih oblika interakcije u tijeku je postupak evaluacije tog fenomena na temelju kojega bi trgovanje na tržnicama moglo biti proglašeno zaštićenim nematerijalnim kulturnim dobrom Republike Hrvatske.

Na temelju takvih polazišta, izložba naslovljena *Tržnica – trbuh grada* rezultat je višegodišnje suradnje dviju muzejskih institucija, Etnografskog muzeja Istre/Museo Etnografico dell'Istria i Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, odnosno dviju autorica ovoga teksta koje su godinama kustosice u tim institucijama. Izložba je nastala u sklopu manifestacije *Pazi što jedeš* koja za cilj ima promociju tradicijske i ekološke prehrane, a koju Etnografski muzej Istre/Museo Etnografico dell'Istria provodi već sedam godina.

Ishodište ideje bila je činjenica, često neprepoznata, da tržnice imaju brojna značenja – od društvenoga do ekonomskog i turističkog, ali to su prije svega mesta komunikacije, prostor društvenosti s višeslojnim interakcijama kupaca, prodavača, promatrača. Izložbom se željelo uputiti i na činjenicu da su gradske tržnice svjedoci ekonomskog i društvenog razvoja grada, kao i pokazatelji prilika u kojima žive njegovi stanovničci. Prema Robertu Redfieldu i Miltonu Singeru, tržnica je *sine qua non* onoga što su nazvali *heterogenetičkim gradom*, vrstom grada koji se, zajedno s društvom čije je središte, povezuje sa širim svijetom. Tijekom tog procesa transformira se grad, društvo kojemu pripada, kao i ruralni

Slika 1: Bogatstvo ponude na pulskoj tržnici, Andreas Kancelar, 2015.

predjeli koji ga opskrbljuju (usp. Bestor 2006: 128). Na tržnici dolazi do izražaja veza između ljudi i hrane, a koja se može iščitati neposrednim odnosom proizvođača i kupaca namirnica. Možemo utvrditi da danas, u vremenu sve snažnije globalizacije, gradske tržnice predstavljaju svojevrsne muzeje na otvorenom, muzeje identiteta, mesta prezentacije lokalne tradicije. Vjerujemo da je svatko od Vas, barem jednom, otkrivajući nepoznate gradove, provirio na tržnicu ne bi li osjetio bilo grada. Tako je i na našim tržnicama sve češći prizor turista koji pažljivo obilaze štandove, propituju, otkrivaju, pokušavajući se „utopiti“ u tom živom svijetu boja i mirisa ne bi li sa sobom ponijeli baš taj „suvenir“ grada. Otkrivajući taj tek naizgled nevažan dio kulturne baštine, otkrivaju i identitet grada.

U vrijeme jačanja *on-line* trgovanja, kada mnogi zbog manjka vremena kupnju namirnica obavljaju posredstvom računala, tržnice nam omogućuju osobnu interakciju kupaca i prodavača. Ondje dostupne namirnice govore o nezaobilaznom segmentu kulture, prehrani, kao važnom segmentu kulture. Osim toga, arhitektura tržničnih paviljona svjedoči o kulturnim utjecajima tijekom povijesti, a u ponudi namirnica vidimo i migratori karakter stanovništva koji doseljenjem donosi i namirnice specifične za svoj kraj. To bogatstvo narječja i mentaliteta čini tržnice dinamičnim i inspirativnim mjestima susreta različitih kultura te vrlo inspirativnim prostorom za etnološko i antropološko istraživanje.

Realizacija projekta – značajan prinos međumuzejskoj suradnji

Od početka promišljanja koncepta izložbe, a onda i njezina vizualnog oblikovanja, vodilo se idejom da izložba bude praktična za prijenos i potpisna za planirana gostovanja. Izložba je prvi put predstavljena publici u Arheološkom muzeju Istre – Galeriji C8 (18. prosinca 2015. - 24. siječnja 2016.), potom u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka (16. ožujka - 3. srpnja 2016.) te u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu (7. srpnja - 5. rujna 2016.). Potom su upriličena brojna gostovanja u Republici Srbiji: u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu (14. - 30. rujna 2016.), u Narodnom muzeju Kikinda (7. listopada - 15. studenoga 2016.), u Narodnom muzeju Pančevo (18. studenoga - 10. prosinca 2016.) te u Etnografskom muzeju u Beogradu – Manakovoj kući (29. prosinca 2016. - 28. siječnja 2017.). Nakon povratka u Hrvatsku, izložba je gostovala u Zavičajnom muzeju "Stjepan Gruber" u Županji (19. veljače - 24. ožujka 2017.) te u Gradskom muzeju Vukovar (6. - 25. travnja 2017.). Izložba je potom predstavljena slovenskoj publici, u Tolminskom muzeju, od 11. svibnja do 10. rujna 2017.

Premda je sadržaj izložbe u gostujućim prostorima bio istovjetan onome u matičnim muzejima, oblikovno se ona prilagođavala svakom novom izložbenom okružju, što je bio dodatni profesionalni izazov. Osobitu vrijednost izložbe predstavljaju sadržaji posvećeni tržnici grada u kojem je izložba gostuje, a za čiju su realizaciju zaslužne kolege domaćih muzeja. Na taj je način i lokalnom posjetitelju omogućeno da uoči zajedničke karakteristike svih triju tržnica, ali i eventualne posebnosti vlastite. Realizacija izložbe u pojedinim je gostovanjima upriličena kao programski dio lokalnih manifestacija, primjerice, izložba u Kikindi otvorena je u vrijeme trajanja *Dana ludaje* (=bundeva ili tikva), u Tolminu povodom *Eko praznika*, a u Županji je bila programski dio *Šokačkog sijela*.

Slika 2: Dio izložbenog postava u Galeriji C8 u Puli,
Tanja Draškić, 2015.

Ta su gostovanja urodila novim dogovorima o uzvratnim izložbama, što je odličan poticaj za daljnju međumuzejsku suradnju. Pokazani interes za ugošćivanjem ove izložbe svjedoči da su tržnice uistinu univerzalna tema, zanimljiva širokoj publici, neovisno o geografskom, političkom i društvenom kontekstu.

PODROBNIJE O SADRŽAJU IZLOŽBE

Izazovi stvaranja koncepta

Od početka je zamišljeno da izložba bude popraćena stručnim predavanjima, radionicama i projekcijama filmova na temu prehrane te da izložba čini samo jedan dio kompleksno zamišljenog projekta. Ovakvim konceptom cilj je bio pokazati da muzeji nisu zatvorene, introvertirane institucije, već otvoreni komunikatori koji, u suradnji sa zajednicom u kojoj djeluju, otvaraju i problematiziraju aktualne teme od interesa za nju. Danas se uloga muzeja promovira i osnažuje, ne samo na razini turističke platforme, nego i kao važne karike u osnaživanju lokalnog identiteta. Institucija muzeja nije svrha samoj sebi, već ima iznimno važnu ulogu u osvještavanju i svojevrsnom održavanju kulturnog identiteta zajednice u kojoj se nalazi, njezinih posebnosti, prednosti i mana, istovremeno prikupljajući, čuvajući i istražujući predmete baštine koji su svjedoci prošlosti (usp. Cepetić 2015: 25).

Iako su autorice, s obzirom na prostor djelovanja njihovih mujejskih institucija, prije svega istraživale tržnice u Rijeci i Puli, cilj im je bio istaknuti ne samo specifične značajke tih dviju tržnica, nego i uputiti na univerzalnu temu odnosa kupaca i prodavača koja je karakteristična za sve tržnice.

Kao što je već istaknuto, kada govorimo o tržnicama, govorimo o nematerijalnoj kulturnoj baštini, stoga je za nas muzeologe ovo bio velik profesionalni izazov. U načelu, željela se svakako dati povjesna perspektiva razvoja riječke i pulske tržnice, ali i problematski osvrt na suvremeniji kontekst u kojemu gradske tržnice djeluju i opstaju.

Metodologija rada uključivala je uvid u dostupnu literaturu, s naglaskom na tržnice u Rijeci i Puli. Također, provedeno je detaljno istraživanje u Državnom arhivu u Rijeci i Državnom arhivu u Pazinu, kao i sveučilišnim knjižnicama. Istraživanje je uključilo teme vezane za arhitekturu tržničkih zdanja koja su rezultat promišljenog urbanističkog planiranja, ali i novinske napise iz različitih povijesnih perioda koji su

vrijedan dokumentarni materijal. Zanimljivim izvorom pokazali su se i *tržni redovi* koji vrlo jasno svjedoče o mijenjama na gradskim tržnicama. Vrijedan doprinos istraživanju temi su i provedena terenska istraživanja među trgovcima na tržnicama u Rijeci i Puli, kojima su tijekom 2014. i 2015. prikupljeni vrlo vrijedni podaci. Uz navedeno, provedena je anketna među suradnicima i prijateljima kojima je upućen kraći upitnik vezan za njihova iskustva s tržnicama, što je također prilog definiranim tematskim cjelinama. Na taj se način pokušalo dobiti cjelovitiju sliku. Na taj problem upozorava i autorica Black, navodeći da je htjela izbjegći predstavljanje "samo jedne strane medalje". Stoga je ona sebe kao istraživača stavila u poziciju kupca, ali i prodavača (usp. Black 2012: 14).

Za cjeloviti vizualni identitet izložbe zaslužna je diplomirana grafička dizajnerica Kristina Ivančić.

Izložbu čini 26 plakata, muzejska grada i građa posuđena iz privatnih zbirki – razglednice, košare, vase, specifične *mrežice* za kupovinu te brojne fotografije. Osobito zanimljiv prilog su i suvremene dizajnerske reinterpretacije torbi i kolica za kupovinu, koje su odraz recentnih trendova "povratka na tržnicu".

Izložbenoj dinamici pridonose, posebno za te potrebe, snimljeni video i audioprilozi, čime je dočarana živopisna atmosfera tržnice, gužva i interakcija prodavača i kupaca. Napominjemo da je taj segment istraživanja, u metodološkom kontekstu, bio i najproblematičniji. S obzirom na to što su prijepori, od uvođenja fiskalizacije tržnica u srpnju 2013., latentno prisutni, ovaj vid bilježenja nije uvek nailazio na odbavanje tržničkih prodavača. Naime, iako je autor videopriloga imao dozvolu za snimanje riječke ribarnice od Uprave Tržnica Rijeka, u rea-

Slika 3: Pozivnica za riječku izložbu

lizaciji je nailazio na podijeljene reakcije prodavača. Snimanje je trajalo nekoliko dana te je, premda u manjini, imao i neugodnih iskustava zbog zabrinutosti prodavača oko njegovih namjera sa snimljenim materijalom, iako su prodavači bili upoznati sa svrhom snimanja.

Tekst izložbe je, kao i popratni promotivni materijal, trojezičan (hrvatski, talijanski, engleski), što izložbu čini atraktivnom i za gostovanja izvan hrvatskog govornog područja. Od promotivnih materijala izložbu prate pozivnice, plakati, deplijani, *mesh/flag* te tiskani katalog od 132 stranice. Izložba je zastupljena i na društvenim mrežama, na *Facebook* stranici na kojoj se, osim najava gostovanja, predstavljaju i tržnice gostujućih gradova, ali i niz specifičnih tema koje prate dinamiku života tržnica. Interaktivni dio izložbe uključivao je *Kutak za posjetitelje* gdje im je omogućeno da zapišu vlastite stavove, emocije i sjećanja o tržnicama nekad i danas. U tom su prostoru organizirane i tematske dječje radionice, čime se i najmlađa populacija uključuje u osvještavanje značaja pravilnih prehrabnenih navika. Na taj je način muzejski prostor otvoren za komunikaciju sa zajednicom, što smatramo veoma važnim u suvremenoj muzeologiji.

Slika 4: Voli, ne voli..., Tanja Draškić, 2015.

I na kraju, za ovo istraživanje motivirala nas je i osobna privrženost tom mjestu kao nečem bliskom, poznatom i svakodnevnom, ali u istraživačkom diskursu još uvijek neotkrivenom. U ovom istraživanju miješala se dvojaka pozicija- kupca i istraživača, što je nekad bio otežavajući, a nekad olakšavajući element. Kao što Ferenčić primjećuje, naša je svakodnevica, tržnica, ujedno postala i istraživački teren, što je u određenim trenucima zahtijevalo osvješćivanje prostora tržnice u smislu ponovnog viđenja prostora drugim očima i zornijih uočavanja određenih praksi. Takva je istraživačka pozicija podrazumijevala prostornu i kontekstulanu auto-referencu, ali i iskustvenu te identitetsku koja pojma vlastitog u autoantropologiji i dalje proširuje (usp. Gulin Zrnić 2006: 81 prema Ferenčić 2014: 4-5). Stoga istraživanje tržnica u Rijeci i Puli nije samo istraživanje vlastitog unutar kojeg je refleksivnost dio odnosa prema terenu, kazivaču i istraživanju, već i vlastiti istraživački izazov u kojemu smo pronalazile načine kako *poznato* učiniti ponovno *nepoznatim* (usp. Ferenčić, 2014).

Tržnica “nekad i danas”

Važan je segment života na tržnicama osobni kontakt kupaca i prodavača. Razgovori provedeni u pripremi izložbe dokazuju da tržnice nisu anakrona mjesta, već prostori dinamičnih svjedočanstava društvenih promjena.

Marija Marjuča pripada trećoj generaciji prodavača na pulskoj tržnici, što je čest slučaj. Njezin je *nono*, primjerice, još prije II. svjetskog rata dolazio iz Cerovlja s volovima i ondje prodavao sijeno dok je njezina majka, u drugoj polovici 20. stoljeća, tu prodavala povrće. Najprije bi putovala vlakom koji je vozio radnike u Uljanik, a onda unajmila nosača koji bi utovario teret na kolica i vukao ih do tržnice. Kazivačica ističe i da je kao malena nerado dolazila s majkom na tržnicu jer je osjećala sram. Od 1993. godine prodaje svoje povrće i samoniklo bilje s područja Cerovlja pa kaže: „Kupci su delikatni, žele prirodno, nešpricano, a u isto vrijeme žele da povrće bude lijepo. A to ne može biti!“ Iz Pule navodimo još jedno kazivanje. Sofija već više od dvadeset pet godina na tržnici prodaje povrće koje uzgaja na svojoj zemlji i na zemljji u zakupu u blizini Pule. „Moraš biti psiholog kako bi što bolje komunicirao s kupcima“, naglašava Sofija. Za sebe kaže da ima „mekani“ odnos s kupcima, smatra da ljudi vole kupovati na tržnicama i da se pomalo vraćaju svi oni koji su se naučili kupovati u supermarketima jer žele kupovati svježe povrće, ribu i meso. Naglašava da kupci ovdje mogu pitati za savjete,

recepte, zastanu i, čak i kada im se žuri, porazgovaraju s prodavačima ili susjedima koje sretnu.

Gospođa koja već godinama prodaje na riječkoj *placi* otkrila nam je dio praksi koje osiguravaju uspješan dan na tržnici, osobito prisutnih kod starije generacije prodavača. „Važno im je da je prvi kupac muškarac, ne daj Bože da netko počne prije njih vagat' na njihovoj vagi ili da im prva prodaja bude manja od barem pola kile. I ne daj Bože da ju pitaš da ti usitni. To su neki stari običaji“.

Slika 5: Prizor s riječke tržnice, Ivo Vičić, 2015.

Istiće da je rad na tržnici sličan onom u bilo kojem radnom okružju. „Mi smo svi tu k'o jedna familija, i moramo biti takvi. Ti se makneš od tog stola, moraš nešto kupit', moraš na WC, moraš nešto obavit', moraš imat' povjerenje. Ima dijelova di pušu jedni na druge i ima dijelova gdje se slažu. Meni je logično da si pomažemo, šta ćemo biti ljubomorni jedni na druge. Ja imam svoje mušterije, ti imaš svoje.“ O okolnostima rada na otvorenom svjedoči nam jedna od riječkih prodavačica koja je na tom mjestu naslijedila svoju majku.

„Recimo, po ljeti isto znaju biti jake bure. Tu kutije lete, vase padaju, sve leti, neopisivo. Kad je bura, u šešulu (posuda za teret na vagi) stavim uteg od 2 kg da ju ne odnese. Ne možeš staviti suncobran, svi kažu: „nemojte biti na suncu“, a mi smo stalno na suncu. Ne možeš držati suncobran jer ti ga slomi, slomilo mi ih je masu, a to moraš sam kupit'.

Čim počne ljeto, ja faktor pedeset u kutiju i spremna sam, znate kako izgorimo. A i roba, zelenjava, da ni ne govorim.“ Ističe kako je kombinacija kiše i bure također izrazito neugodna. „A po zimi kad zna puhat’ i padat’ jednostavno ne možeš nego skineš suncobran i stojiš na kiši i ti, i roba, stojiš ako netko dođe i kupi, cijeli dan. A ‘ko će po kiši kupovati?“

Uz ova svjedočanstva, istraživanje za potrebe izložbe bilo je usmjereni i na povijest tržnih redova. Još od srednjeg vijeka možemo pratiti odredbe kojima se u gradskim statutima regulira funkcioniranje gradskih tržnica. S obzirom na razvitak tržišta javlja se postupno i potreba za samostalnim aktima kojima se propisuju sve složeniji odnosi na tržnicama. Prvi takvi akti javljaju se kod nas tek početkom 20. stoljeća (usp. Karninčić 2004: 108-109). Premda je riječ o zakonskoj regulativi, koja bi samo trebala utvrditi “uvjete i način pružanja tržnih usluga”, tržni su redovi vrijedan dokument vremena u kojem su nastali i svjedoci promjena na tržnicama. U njima su čitljive običajne norme koje jasno pokazuju šire ekonomske i društvene okvire iz vremena u kojem su nastali. Tržnim se redovima reguliralo i ponašanje prodavača kojima se, primjerice, zabranjivalo glasno izvikivanje i pozivanje kupaca. Isto tako je, prema Tržnom redu Tržnice u Puli iz 1926. godine, nedopustivo bilo da se na tržnici pojave „šarlatani i ulični svirači“. Pojedini nam članci spominju i prodaju žive peradi, što nije slučaj na suvremenim tržnicama.

„Živa perad smije se dopremati samo na tržnicu Sušak u košarama ili u ruci, a ne smije se nositi za noge“ (članak 24, Tržni red Gradske tržnice Rijeka, 1968.).

Čitav niz odredbi tržnoga reda, kao i dostupni novinski članci, upućuju nas na nastojanja da se na tržnom prostoru osigura red, kako nekad, tako i danas. Kao malu zanimljivost navodimo i primjer živežnog komesara Springhet-a koji je u drugom desetljeću 20. stoljeća, prema dostupnim novinskim izvadcima, gotovo svakodnevno poduzimao niz aktivnosti kako bi rad na riječkim tržnicama bio u skladu sa željenim standardima. Riječki *Novi list* navodi u veljači 1914. godine da je ribaru Natalu Farini „živežni komesar“ Springhet zaplijenio nekoliko košara ribe „radi gnjiloće“. Springhet je i u ožujku 1914., prema navodima istih novina, zaplijenio stanovitu količinu gnjilog mesa mesaru Josipu Ruglu, a mesar je kažnjen i globom. Također, nakon Drugog svjetskog rata, radi suzbijanja špekulacija i preprodaja, tadašnje Povjereništvo trgovine i opskrbe svakodnevno je određivalo cijene poljoprivrednih proizvoda

i ribe koja se nudila na tržnicama. To su bile maksimalne cijene koje je tržni nadzornik objavio prodavačima, a oni su bili dužni staviti ih na vidljivo mjesto prodajnog stola. Takav način formiranja cijena održao se do 1949. godine kada su se cijene povrća, voća i svježe morske ribe počele određivati slobodno, na bazi ponude i potražnje (usp. Paškvan 1981: 98).

Slika 6: Ča čemo danas, mila?
Andreas Kancelar, 2015.

Osim čistoće i reda na tržnicama, tržni su redovi regulirali i jedan od najvažnijih predmeta na gradskim tržnicama, a to su vase.

"Općinske vase moraju se održavati. Tanjuri uvijek moraju biti čisti. Vage moraju biti postavljene tako da kupac može lako kontrolirati mjerjenje. Mjerjenje se mora odvijati za svakog kupca posebno. Prodavači moraju dopustiti pregled ispravnosti vase povjereniku tržnice i policijskim službenicima" (članak 21, Regolamento per l' esercizio del Mercato centrale e degli altri mercati o piazze di mercato, Pula 1926.).

"Mjerjenje (vaganje) robe mora biti bezuvjetno tačno. Prodaja živežnih namirnica na tržnici dozvoljena je po težini ili drugoj mjeri. (...) Zabranjeno je mjerjenje (vaganje) robe pomoći visećih vaga. Vage i druge mjere moraju biti na prodajnom stolu tako smještene da kupci mogu neometano kontrolirati vaganje i mjerjenje" (članak 25, Tržni red Gradske tržnice Rijeka, 1968.).

Govoreći o obilasku tržnice, na prvi se pogled možda čini da se tržnicom krećemo bez nekog reda i smisla. Ipak, većina nas ima svoju "mentalnu mapu" kretanja. Razlozi mogu biti mnogostruki – od poznanstava s prodavačima, namjere da se prije kupi riba/meso, zatim povrće, voće, radi vizualnih podražaja, mirisa ili nečeg sasvim neobjasnjivog (usp. Black 2012: 47). Često u tom planu pronalazimo i vrijeme za kavu s prijateljima prije ili poslije kupovine, čitanje novina ili slučajan susret s dragim poznanikom. Ovisno o potrebama, kupac priprema popis za kupovinu, a često odlučuje i prema dnevnoj ponudi, neplanirano kupujući i više namirnica, mijenjajući plan za dnevni obrok.

„Najprije izaberem ribu, zamolim da mi ju očiste, a za to vrijeme kupujem kruh, mljivečne proizvode, meso, voće i povrće, novine pa idem po očišćenu ribu. Nikad se ne vraćam istim putem nego napravim krug“ (Elda, Pula).

„Nemam uobičajenog plana obilaska, ovisi o danu, vremenu, potreba-ma...“ (Ana, Rijeka).

„Prvo ribarnica pa mesnica, a onda sve ostalo, jelovnik smišljam u hodu“ (Goga, Rijeka).

Poslije obavljenе kupnje, namirnice je trebalo sigurno donijeti do vlastitog doma. Nekada su prodavači robu zamatali u čisti, bijeli papir, spremlali ju u papirnate škartoce ili, kako to u današnje vrijeme čine, u najlon-ske vrećice. Stari tržni redovi spominju zabrane zamatanja namirnica u novinski papir, krpe ili rupce da bi se održali nužni higijenski uvjeti.

Slika 7: Pula oko 1960. godine, Alojz Orel

Kupcima je pak uvijek bilo zajedničko to da namirnice žele sigurno prenijeti do krajnjega odredišta – kuhinje. Bilo u pletenim košarama, mrežicama, platnenim vrećicama, najlon-skim vrećicama ili suvremenim torbama na kotačima. Danas je kupcima na tržnici važnije ne samo *što* nose, već i *u čemu*. Tako torbe, osim što imaju uporabnu funkciju, postaju pokazatelj ekološke osviještenosti, pa i svojevrsni modni dodatak.

Danas se na tržnicama događa čitav spektar promjena. Tržnice su mjesa gdje pratimo suživot formalne i neformalne ekonomije u različitim aspektima, praksama i značenjima. Prodavači često nude svježa jaja, meso, ali i druge proizvode koji se nude *na crno*. Kao što je već navedeno, 2013. godine uvođenjem fiskalizacije željelo se smanjiti neformalnu prodaju, dok je u javnosti zavladala velika zabrinutost da će se fiskalizacijom uništiti tržnice „kakve su nekada bile“, a time i važan segment kulturnog identiteta. Manjak pokrivenosti *Wi-Fi*-jem, poteškoće korištenja uređaja za izdavanje računa, manjak osnova računalne pismenosti te poteškoće korištenja fiskalnih kasa u vlažnim uvjetima bili su samo neki od problema u provedbi te odluke. Unatoč ovom pokušaju, neformalna ekonomija i dalje funkcionira u vidu *javne tajne* te ju odlikuje kolektivna legitimizacija i dominantna predodžba o tome da *to svi rade* (Rubić 2013: 78 prema Ferenčić 2014: 23).

Govoreći u kontekstu promjena, pratimo i pojavu ekoloških tržnica. Svjesni odabir takvih tržnica, iznimno popularnih u Hrvatskoj i u svijetu, sve je prisutniji kod kupaca. Predstavlja otpor ubrzanim načinu života i standardiziranom okusu hrane, pokazujući želju da se jede zdravo i lokalno. Velika je potražnja za proizvodima koji su uzgojeni na ekološki način, bez pesticida i umjetnih gnojiva, od starih, domaćih sorti sjemeњa. Osnovna razlika "klasičnih" tržnica i tržnica koje nose prefiks *eko* je u tome što potonje nemaju posrednika: trgovac je ujedno i proizvođač. Danas takva direktna prodaja sve većem broju kupaca vraća povjerenje u kvalitetu ponuđenoga proizvoda. Ekološki certifikati garantiraju kupcima da je namirnica uzgojena po ekološkim standardima. Veći gradovi imaju nekoliko ekoloških tržnica koje su, uglavnom, organizirane *kvar-tovski*. U Rijeci su to *Eko Cvetko* na Drenovi i *Demetrin zeleni kutak*, a obje su stekle svoje vjerne kupce. Specifična je pojava i *Solidarna Eko-loška Tržnica* (SET), nastala u Puli. Rezultat je suradnje udruge Istarski Eko Proizvod (IEP) i ekoloških solidarnih grupa (SEG) – neformalnih grupa građana koji podržavaju i kupuju ekološke proizvode. Riječ „solidarna“ označava za proizvođače besplatnu prodaju na štandovima, a za kupce razumne cijene (niže od uobičajenih cijena ekoloških proizvoda). Voće i povrće na solidarnim ekološkim tržnicama imaju „ime i prezime“, kupci znaju što kupuju i od koga. Ponovno je uspostavljena veza između ljudi i hrane koju jedu. Atmosfera na tržnicama je prijateljska i ugodna, to je jedan od razloga zašto kupci ponovno dolaze.

„Najbitnija je značajka na ekotržnici povjerenje između kupaca i proizvođača. Tržnica ne može bez toga funkcionirati“ (Dorijan, mladi proizvođač koji nakon završenoga studija pokreće ekološku proizvodnju).

U kontekstu pojave ekoloških tržnica, danas sve češće nailazimo na, u najmanju ruku, prijeporne navode o kvaliteti i porijeklu namirnica na gradskim tržnicama. Skloni smo ih tumačiti kao recentan problem. Međutim, povjesni izvori uvijek su iznimno zanimljiv komparativni materijal za preispitivanje takvih teza. Hemerotečna grada starijeg datuma donosi podatke koji nam pokazuju da već početkom 20. stoljeća stanovnici grada Rijeke iskazuju nezadovoljstvo kvalitetom robe koju nalaze na tržnicama. Premda arhaičnost jezičnog stila daje naslutiti vrijeme nastanka, primjenjivost na današnje vrijeme dokazuje njegovu aktualnost.

“Primamo: U gradjanstvu vlada nezadovoljstvo, što oblasti ne znadu spriječiti, da ljudi, koji dolaze iz vana a donose na prodaju živežne namirnice, ne budu objedani od preprodavača, koji im razgrabe robu, kupujući ju jeftino, a kašnje je donose na trg i prodavaju uz visoke ciene” (*Riečki Novi list*, 1915.).

“Naši pokriveni Trgovi (tzv. Mercati) služe za preprodavače, biva one, koji zelje, voće, povrće kupuju i prekupljuju preko druge ruke. Njima je u nutri udobno namješteno. Ali okolni puk, koji donosi na Trg svoje proizvode, te ih prodaje iz prve ruke, svježe, zdrave i jeftine, nema никакove zaštite, niti ikakove udobnosti na riečkome Trgu” (*Riečki Novi list*, 1901.).

Od sajma do tržnice...

Što dolazi prije: grad ili tržnica? Možemo reći da su, povjesno gledano, razvoj grada i razvoj mjesta gdje se trgovalo bili iznimno povezani. Iako možemo zamisliti mjesta trgovanja bez gradova, ne možemo zamisliti gradove bez mjesta trgovanja (usp. Black 2012: 25-29). Gradovi i tržnice međusobno su se podupirali tako da su gradovi tržnicama pružali smještaj, potražnju i društveni kontekst, a tržnice gradovima hranu, zarađu i stvaralačku energiju (usp. Bestor 2006: 128). Veze između tržnice i urbanog života, uz pripadajuće kulturne dimenzije, mogu se sagledati iz različitih očišta pa time pružaju brojne istraživačke mogućnosti. Važno je istaknuti da su se tržnice i sajmovi, koji su imali određeni kontinuitet, uglavnom organizirali u vrijeme religijskih svetkovina. Sigurno je da je najstariji način razmjena roba počeo sajmovima koji su se, s odre-

đenim promjenama, održali vrlo dugo. U vrijeme kada su prometnice bile slabe i opasne za prijevoz, sajmovi su imali veliku prednost, dobru priliku za kupovinu, prodaju ili zamjenu roba (usp. Paškvan 1981: 38).

Administratori tržnica već su u 18. stoljeću brinuli i za higijenu na tržnicama pa je to rezultiralo preobrazbom europskih tržnica iz mjesta neformalnih okupljanja prodavača, proizvođača i kupaca u mjesta visoko kontrolirane i regulirane gospodarske aktivnosti. U to se vrijeme prehrambeni proizvodi počinju izlagati na povиenim štandovima, a ne više na zemljji. Osim toga, grade se štandovi i paviljoni koji su štitili proizvođače, prodavače i robu od sunca, prašine i kiše (usp. Black 2012: 38). Počinju se upotrebljavati novi materijali, poput željeza, i naprednije tehnike izrade. Stvoreni su prostori koji su omogуavali zaštitu, dobru ventilaciju i ugodan boravak. Takav trend nastavlja se do 20. stoljeća. Ipak, kao što je vidljivo na današnjim tržnicama, postoji i nenatkriveni prostor tržnice s obiljem štandova na kojima se prodaje voće i povrće, kako svjedoče i tržnice u Puli i Rijeci.

Trgovina između sela i grada odvijala se i prije izgradnje **gradske tržnice u Puli**. Od antike pa sve do kraja 19. stoljeća razmjena dobara odvijala se u okružju Foruma. Još tijekom srednjeg vijeka prostor Foruma dijelio se na nekoliko manjih trgov. Ribarnica se nalazila iza Augustova hrama, na tzv. Piazza Comizio, dok je zelena tržnica bila na trgu zvanom Stara tržnica (usp. Načinović 1993: 535).

Polovicom 19. stoljeća započinje brzi rast Pule kao važnog grada – luke u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Nagli razvitak grada povezan je i s porastom stanovništva, a s time je povezano i pitanje dobre opskrbe građana prehrambenim proizvodima. Do izgradnje gradske tržnice proširuju se do tada postojeći prostori na kojima se odvijala trgovina ili dodaju novi, kao što su tržnica na raskrižju današnje Carrarine i Kandlerove ulice i najveći prostor privremene tržnice – na Giardinima. Uslijed povećanja broja stanovnika i izgradnje nove infrastrukture grada, na nekadašnjoj Piazza Verdi, a danas Narodnom trgu, gradi se nova tržnica prema nacrtima bečkog inženjera L. Nobisa (usp. Benussi 2002: 601). Izgradila ju je 1903. godine bečka tvrtka Lodovica Jakoba Müntza, u prizemlju se nalazila suvremena ribarnica s 40 prodajnih mjesta ispod otvorenih trijemova, a u zatvorenom prostoru na katu bilo je 86 manjih boksova za prodaju voća, povrća i mesa. Prostor je omogуavao smještaj dodatnih privremenih stolova za prodaju namirnica (usp. Krizmanić 2002: 544-545). Na otvorenom dijelu tržnice seljaci iz okolnih sela i

naselja prodavali su povrće, mlijeko, jaja, ali i sitnu stoku, a ondje su zasađeni i kesteni koji i danas štite prodavače od sunca. Zbog svog futurističkog izgleda (korištenja isključivo željeza i stakla) novoizgrađena tržnica postaje prepoznatljiv dio Pule pa se tako pojavljuje na brojnim razglednicama iz tog doba.

Uslijedile su obnove tržnice 1935. i 1958., a posljednja je rekonstrukcija bila 1997. godine. Uz glavnu tržnicu u Puli, postoji i "kvartovska" tržnica na Verudi. Kada govorimo o Rijeci, u drugoj polovici 19. stoljeća vrlo razvijena trgovina i pomorstvo potaknuli su veće naseljavanje grada i ukazali na nove probleme opskrbljivanja građana poljoprivredno-prehrabrenim i drugim proizvodima. Dobra prometna povezanost pridonijela je i općem porastu trgovine, osobito opskrbe hranom. Takva je situacija potencirala zahtjeve za izgradnjom tržnica. Natkrivene tržnice u Rijeci značajne su sekvence u urbanističkom obrazu grada jer je njihova gradnja bila rezultat smišljenog plana kojemu su bitne odrednice bile što podesnije snabdijevanje građanstva i što jednostavnije dopremanje živežnih namirnica. Te su građevine posljednjih desetljeća modernizirane, no, nasreću, ničim nije narušen njihov vanjski izgled (usp. Matejčić 1981: 21-22).

Na prostoru gdje se i danas nalazi najveća gradska tržnica u Rijeci, otvorena je **stara riječka ribarnica** 1866. godine, prema projektu Antona Desepiija te se taj događaj smatra povijesnim događajem za razvoj sklopa *Velike place* u Rijeci. Međutim, premda arhitektonski vrlo skladno zdanje, proširenjem tadašnje obale ribarnica je ostala bez dijela koji joj je pripadao pa više nije odgovarala propisanim higijenskim i tehničkim uvjetima. Unatoč višegodišnjim prijeporima o mjestu gradnje **nove ribarnice**, odlučeno je da ona bude izgrađena na mjestu stare. Taj je projekt konačno i realiziran 1916. godine, prema idejama Carla Pergolija. Živopisno svjedočanstvo o staroj ribarnici s kraja 19. stoljeća donosi nam i Dragutin Hirc.

„Prošav prodajnim triemovima, evo te pred ribištem. Tu stoje stolovi sa škrinjama, a u njima ugori, koji se poput zmija motaju. Na zemlji su škrinje sa pužima i školjkama. (...) Ribište riečko duga je sgrada sa ulaznim i izlaznim vratima, u kojoj su se na dvie strane poredali ribari. Svaki je na daske položio od vrbinja spletene košare pune raznih morskih riba, raka, rakovica, sipa, sipica, lignja, mrkača, hobotnica. Čudan je tu dah, pa ako mu nisi vičan, na skoro ćeš ga ostaviti. Ribari stoje pred košarama golobradi, zasukanih rukava i obžgana lica, pak ti nudjaju ribu. (...) U ribište dovadja se voda cievima, jer se njome riba polieva i svježi, nu uza

sve to se riečki ribari u pismo razume. Ako dvojiš, da ti je riba svježa, to će ti se ribar nudeć zaklinjati, reziće ti u škrgama pokazivati, da su liepo crveni, nu uza sve to lahko te prevari, jer škrge crveno bojadišu“ (Hirc 1996: 45).

Uz staru ribarnicu, na Trgu Ūrmény, na mjestu gdje su ranije bili kiosci otvorene tržnice, prema projektu Izidora Wauchniga, 1. srpnja 1881. održano je svečano otvorenje **dvaju natkrivenih**, identičnih **paviljona**, među Riječanima poznatih kao **Prvi i Drugi paviljon**. Na užim pročeljima čvrsti su zidovi, dok su bočne strane ostakljene i premrežene okvirima od lijevanoga željeza. Natkrivene tržnice u Rijeci značajni su urbanistički i komunalni sadržaji nastali kao rezultat smislijenoga plana vezanog za što povoljnije opskrbljivanje građana. Njihova je arhitektura, u vrijeme kada su tržnice građene, bila najsuvremenije rješenje javnih građevina te vrste, kakve nalazimo u drugim europskim gradovima poput Trsta, Graza i Beča. I o njoj imamo zapise Dragutina Hirca koji dočaravaju dio tadašnje ponude:

„Na desno od šetališta padaju ti u oči liepi prodajni triemovi, a u njima na hiljade naranča, limuna, četruna, mogranja; pune baćvice uljika, smokava domaćih i onih tečnih iz Smirne i Aleksandrije ukrašenih lоворovim lišćem. U badnjićima su slane ribe: sardelle, renge (sledovi), sardelice, tuna, ugori; ovi u ulju“ (Hirc 1996: 45).

Slika 8: Pogled na Prvi paviljon, Petar Trinajstić, 2000-ih

Uz kompleks *Velike place*, koji, dakle, čine ribarnica i dva natkrivena paviljona, u Rijeci su danas očuvane još dvije tržnice impresivne arhitekture. Za potrebe stanovništva čiji je broj naglo rastao, na dijelu Rijeke poznatom kao Belveder, početkom tridesetih godina 20. stoljeća privatna tvrtka Mareschi potiče izgradnju područne **tržnice na Belvederu**. Zamišljena je kao opskrbni centar s ribarnicom te izgrađena 1933. godine, prema projektu riječkoga arhitekta Enea Peruginija. Arhitektura je moderna kao i brojnih javnih građevina u Rijeci, izgrađenih između dvaju svjetskih ratova. U prizemlju Perugini nije projektirao otvoreni paviljon, kao što je bio običaj kod tradicionalnih, natkrivenih tržnica, već niz specijaliziranih trgovina s ulazima okrenutim prema cesti, s predviđenom ribarnicom. Na katu su kancelarije, dvije trgovine i terasa. Nažalost, danas ta tržnica više nije u funkciji.

Također, u vrijeme procvata Rijeke, tijekom posljednjega desetljeća 19. stoljeća, pojavila se potreba da se oko željezničkoga kolodvora, uz glavnu riječku prometnicu, izgradi suvremenu gradsku četvrt, što je uključivalo i tržnicu. Projekta izgradnje pokrivene **tržnice Brajda** prihvatio se tada u Rijeci najglasovitiji arhitekt Giacomo Zammatio. Dnevni časopis *La Bilancia* navodi da „na dan svečanog otvorenja, 1. rujna 1896. godine, zdanje tržnice Brajda bilo je okićeno zastavama, a prodavačice su svoja mjesta okitile cvijećem“.

I NA KRAJU: JE LI, DOISTA, “ODZVONILO” GRADSKIM TRŽNICAMA?

Kako zaključuje i Marijana Paula Ferenčić u analizi zagrebačke tržnice Dolac, tržnice su slojeviti toposi na kojima se, prema narativima i praksama onih koji ga stvaraju i koji ga koriste, spajaju prošlost i sadašnjost. Na temelju te tvrdnje i mi smo tržnice promatrali kao proces kontinuirane nedovršenosti i prerađivanja suvremenog, tradicijskog, svakodnevnog, komercijalnog i turističkog. Tržnice su i mjesta društvene proizvodnje te oblikovanja prostora; mjesta opskrbe i razmjene; mjesta susreta i okupljanja; mjesta dodira formalne i neformalne ekonomije; mjesta turističke atrakcije; mjesta oblikovanja kulturnih značenja i mjesta višestrukih identiteta (usp. Ferenčić 2014: 40). Trgovci na tržnicama, kao i cijela tržnica, istovremeno oblikuju potrošnju, ali i reagiraju na neprekidno mijenjanje konteksta potrošnje u svakodnevnim životima potrošača, koje proizlazi kako iz promjena unutar domaćeg, urbanog društva,

tako i iz odnosa potrošnje i njezine povezanosti i ovisnosti o globalnoj ponudi (usp. Bestor 2006: 127-128).

Margareta Rodman podvlači tvrdnju da “mjesta nisu inertna spremišta, već su politizirane, kulturno uvjetovane, povjesno specifične, lokalne i višestrukе konstrukcije“ (Rodman 1992: 641 prema Ferenčić 2014: 37). Time se i prostor tržnica otvara kao višestrukо identitetsko mjesto. Različita iskustva povezuju se s jednim mjestom čineći i prepoznajući njegovu mnogoznačnost. Različite prostorne prakse čine identitete vezane za ovo mjesto pluralnim (intimni – osobni te lokalni i globalni identiteti). Oni se umnažaju preko različitih diskursa, praksi i pozicija koje se međusobno presijecaju i dodiruju na zajedničkom mjestu – tržnici (usp. Ferenčić 2014: 37). O ulozi tržnice kao prostora na kojem se “čuva” identitet svjedoči i kolumna Jurice Pavičića, objavljena u *Jutarnjem listu* pod naslovom *Samo mi ne dirajte Pazar*, u kojoj se osvrće na značaj splitske tržnice: “Svaki pazar, pa i splitski, svojevrsni je kulturni iskaz (...) Taj red banaka iza Svetog Dominika s pečenicom, divenicom, studenackim i turoškim sirom meni osobno i mom zavičaju stvarno JEST identitet (...) i za taj sam se Pazar spremam tući i dizati pobune isto onoliko koliko i za Marjan, ili koliko Torcida za Hajduk” (Pavičić 2011: 35).

Usponom trgovina i supermarketa u 20. stoljeću, tržnica je izgubila dominaciju u kontekstu distribucije hrane. Iako se njihov ekonomski značaj smanjio, njihova društvena funkcija je konstantna pa su one opstale kao vitalna mjesta za jačanje i održavanje zajednice u gradovima. One su ostaci prošlosti usidreni u srca modernih gradova. U isto vrijeme tržnice su više žive institucije, nego statički ostaci baštine, i one igraju važnu ulogu u zajednicama u kojima se nalaze. Tržnice su mjesta gdje ljudi dolaze u kontakt, mjesta koja pobuduju osjetila, često i uspomenе, potiču lude na komunikaciju. Upravo iz svih tih razloga, tržnice, u svojim brojnim oblicima, nastavljaju biti važna društvena mjesta koja stvaraju socijalnu koheziju unatoč trendu koji ukazuje na smanjenje važnosti javne sfere kao fizičkog i društvenog mjesa svakodnevice (usp. Black 2012: 7-8). Ono što kolokvijalno volimo reći: tržnice su ostale duša i srce grada.

LITERATURA

- BENUSSI, Bernardo. 2002. *Povijest Pule: u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine: knjiga 3.* Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri.
- BESTOR, Theodore. 2006. "Veleprodaja sushija: kultura i prodajni artikli na tokijskoj tržnici Tsukij". U: *Promišljanje grada: Studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 125–179.
- BLACK, Rachel E. 2012. *Porta Palazzo: The Anthropology of an Italian Market.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- CEPETIĆ, Maja. 2015 NOP – PON: Nepoznato o poznatom – poznato o nepoznatom: muzej nekad i danas – za (bolje) sutra: prostori i stalni izložbeni postavi Gradskog muzeja Čazma. Čazma: Centar za kulturu, Gradski muzej Čazma.
- FERENČIĆ, Marijana Paula. 2014. *Zagrebačka tržnica Dolac kao mjesto razmijene i konstruiranja identiteta: diplomski rad.* <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/4883/>
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. "Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija". U: *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Pavel Šantek. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 73–97.
- HIRC, Dragutin. 1996. *Hrvatsko primorje: pretisak iz 1891.* Rijeka: Tiskara Rijeka.
- KARNINČIĆ, Slavko. 2004. *Tržnice u Hrvatskoj: jučer, danas, sutra.* Zagreb: Udruga hrvatskih tržnica.
- KRIZMANIĆ, Attilio. 2002. "Tržnica u Puli". U: *Zbornik Tomislava Marasovića.* Split: Sveučilište u Splitu, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, 535–558.
- MATEJČIĆ, Radmila. 1981. "Povijest gradnje pokrivenih tržnica u Rijeci". U: *Gradska tržnica Rijeka: 1881–1981*, ur. Ivo Musić. Rijeka: Gradska tržnica, 21–22.
- NAČINOVICIĆ, Daniel (et. al.). 1993. *Pula sa starih razglednicama.* Pula: C.A.S.H.
- PAŠKVAN, Rudolf. 1981. "Proizvodnja i opskrba Rijeke poljoprivrednim proizvodima kroz povijest". U: *Gradska tržnica Rijeka : 1881–1981*, ur. Ivo Musić. Rijeka: Gradska tržnica.
- PAŠKVAN, Rudolf. 1981. "Kretanje prometa i cijena poljoprivrednih proizvoda individualnih proizvođača". U: *Gradska tržnica Rijeka: 1881–1981*, ur. Ivo Musić. Rijeka: Gradska tržnica, 97–113.
- PAVIČIĆ, Jurica. 2011. "Samo mi ne dirajte Pazar". *Jutarnji list*, 19. veljače, str. 35.
- Regolamento per l'esercizio del Mercato centrale e degli altri mercati o piazze di mercato.* Pula, 1926.
- RUBIĆ, Tihana. 2013. "Ja se snađem." Neformalna ekonomija i formalna nezaplenost u Hrvatskoj. U: *Hrvatska svakodnevica: etnografija vremena i prostora*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 31–65.
- [s. n.]. 1915. "Tužbe na preprodavače". *Riečki Novi list*, 12. lipnja.
- [s. n.]. 1901. "Sa naših Trgova". *Riečki Novi list*, 5. srpnja.
- ŠARIĆ ŽIC, Ivana i KOCKOVIĆ ZABORSKI, Tanja: *Tržnica – trbuš grada, Pomorski i povjesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Etnografski muzej Istre.* Rijeka, 2016.
- Tržni red Gradske tržnice Rijeka.* Rijeka, 1968.

HAS THE "BELL TOLLED" FOR CITY FARMERS' MARKETS?

City farmers' markets are witnesses to the socioeconomic development of the city and indicators of the circumstances in which its citizens live. They are places where relationships between people and food are established through the direct interaction between consumers and growers/sellers of produce. It is a space where people socialise, exchange knowledge and skills, trade recipes, and communicate with their neighbours and the local community. In a time of strengthening globalisation, city farmers' markets represent a kind of *open-air museum*, a *museum of identity* that presents the local traditions. Although they may sometimes seem to be places where people "merely" buy produce, the markets reveal the identity of a city and its residents. The produce purchased there speaks to a very important aspect of culture – food. The stylistic characteristics of the architecture of market spaces bear witness to cultural influences, and multiculturalism documents the migratory character of the local population. The significance of farmers' markets is not only in the selection of produce available to consumers – they also represent places that nurture the "spirit" of the city and its intangible tradition.

The "Farmers' Markets – Stomach of the City" exhibition, held at the Ethnographic Museum of Istria / Museo Etnografico dell'Istria and the Maritime and History Museum of the Croatian Littoral, was presented to the public as a part of the *Watch What You Eat* event. This event has been organised for the past six years by the Ethnographic Museum of Istria / Museo Etnografico dell'Istria and the Istarski Eko Proizvod association, with the goal of promoting healthy, traditional (local) food, which is a subject society deals with on both the local and global level.

In researching farmers' markets in Pula and Rijeka, the author's goal was not to emphasise only particular characteristics of these two markets, but to emphasise the universal theme of the relationship between consumer and seller that is typical of all farmers' markets. This interaction opens numerous topics, such as informal communication at the markets, the (un)conscious movement of consumers when purchasing produce, interpersonal trust, the myth of authenticity, healthy dietary trends that have resulted in the appearance of organic markets, and many others presented at the exhibition. Thus, the goal was to provide both a historical perspective and an analysis of the modern context in which city farmers' markets survive. The exhibition included professional lectures, workshops, and film screenings on the topic of food, making the exhibition only one part of a complex project. The goal of this broad programme was to show that museums are not closed, introverted institutions, but rather open communicators that, in cooperation with their local communities, raise and discuss topics of current interest to the community.

Keywords: City markets, Intangible cultural heritage, Market rules, Pula, Rijeka

Popis suradnika

IVAN CIFRIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za sociologiju

10 000 Zagreb, Ivana Lučića 3

e-mail: icifric@ffzg.hr

ALENKA ČERNELIČ KROŠELJ

v. d. direktorice

Posavski muzej Brežice

e-mail: alenka.cernelic.kroselj@pmb.si

ŽELJKO DUGAC

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Odsjek za filozofiju znanosti

10000 Zagreb, Ante Kovačića 5

e-mail: dugachazu@gmail.com

JASNA FAKIN BAJEC

ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije

Raziskovalna postaja Nova Gorica, 5000 Nova Gorica, Delphinova 12

e-mail: jasna.fakin@zrc-sazu.si.

TEA HORVATIN

Našice, Ivana Zajca 8

e-mail: teahorvatin7@gmail.com

TANJA KOCKOVIĆ ZABORSKI

Etnografski muzej Istre/Museo Etnografico dell'Istria

52000 Pazin, Trg Istarskog razvoda 1

e-mail: tanja@emi.hr

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije,

Srijema i Baranje

35000 Slavonski Brod, Ante Starčevića 8

e-mail: slecek@isp.hr

ŠPELA LEDINEK LOZEJ

Univerza v Vidmu, Oddelek za jezik in literaturo, komunikacijo,

izobraževanje in družbo

Via Mantica 3, 33100 Udine, Italija

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in

umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje

Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: spela.ledinek@zrc-sazu.si

ANITA MATKOVIĆ
Kočevje 6, 8340 Črnomelj
e-mail: anita.matkovic@siol.net

MARTA RAČIĆ
Veleučilište VERN'
10 000 Zagreb, Trg bana J. Jelačića 3
e-mail: marta.racic@vern.hr

MARIJETA RAJKOVIĆ IVETA
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
10 000 Zagreb, Ivana Lučića 3
e-mail: mrajkovi@ffzg.hr

SAŠA ROŠKAR
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Območna enota Kranj, Tomšičeva 7, 4000 Kranj, Slovenija
e-mail: sasa.roskar@zvkds.si

MARKO SMOLE
Etnološka zbirka Palčava šiša, Pleše
e-mail: smole.marko@gmail.com

IVANA ŠARIĆ ŽIC
Pomorski i povjesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka
51000 Rijeka, Muzejski trg 1
e-mail: ivana@ppmhp.hr

IVICA ŠUTE
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
10000 Zagreb, Ivana Lučića 3
e-mail: ivica.sute@ffzg.hr

hrvatsko etnološko društvo
croatian ethnological society

SLOVENSKO Etnološko DRUŠTVO
SLOVENE Ethnological SOCIETY

ISBN: 978-953-5839-11-8

9 789535 839118